

Németh László tanulmányok

TARTALOM

Nincsen anyám, se apám

Arany János

A minőség forradalma

A magyar rádió feladatai

Sztálin: Les questions du léninisme

Második szárszói beszéd

Emelkedő nemzet

Pártok és egység

Nemzet és író

Ha most lennék fiatal

Irodalmunk jövője

Négy újságcikk

Egy elbeszélés-gyűjtemény elé

Levél Olaszországba

Nincsen anyám, se apám¹

Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt s elébb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és kefés asszony gazdátlan árváját, mint az itt közölt költeményeket. Ritkul a költő, aki mint egy készülő világ Istene, a tulajdon verseiből látja földeregeni magát. Okosabb és hiú Istenek vagyunk mi, akik elébe vágunk a magunk teremtésének, előre tudjuk, kik vagyunk, s kevés helyt hagyunk a teremtdés Isten-csináló véletlenének, mint ez a József Attila is, aki olyan jellegzetes, jó zamatú, rögtön felismerhető, soha el nem felejthető József Attilát faragott a versei elé, hogy a kritikuskak is ezt kell kezébe vennie, mielőtt öhozzá nyúlna.

Nem, ennek a figurának igazán nem kell félnie a népszerűtlenségtől! Vegyék elő Tersánszky valamelyik csavargóját, szoktassátok le a bagózásról s itt van József Attila. Mert a bagóban érettség van, flegma, fatalizmus. József Attila azonban még innen van a bagón, az ő társadalmonkívülisége még újkeletű és hangsúlyozott. Túl sokat emlegeti az öles kondérban fővő babot és a lyukas nadrágot, amelyet a tenyerével kell takarnia. Van benne valami (pökhendiség-e? mélabú-e?), ami oda dörgölteti a maga csavargó voltát a társadalom orra alá és sírversében is jogot formáltat rá, hogy „egyben másban Istenhez is hasonlított”.

Kamasz még ez a mi csavargónk s a ki nem irtott Rousseau ki-kidobog a zsidó orvostól kapott kabátja alól. De árthat-e ennek a bagótlan Kakuk Marcinak az a kis Rousseau, aki belé szorult? Sőt éppen ez teszi őt ifjúvá és rokonszenvessé. Enélkül kinek a fejébe csapna mennykőves, virágos kalapot a fürgeteg, s ki akarna kertész lenni, hogy „ha már elpusztul a világ, legyen a sírjára virág.” E Rousseau nélkül csak a gazdátlanság száraz humora marad. „Ha fa volnék, hát fészket igazán a varjú is szükségből rakna rám.” Annak a cinizmusa, aki a „görögkeleti vallásban nyugalmat nem lelt csak papot” s a „hosszú az Úristen, rövid a szalonna” mottó egykedvűségei. Ez a Rousseau megnyújtja őt a szerelmi ellágyulás s a forradalmár lelkesültség felé. „Rotyogó mérget, engem főzz nagy üst és fordíts a világra” biztatja a vihart s ebből is látszik, hogy kár lett volna a bagózásra rászoknia.

Bizonyosan nem ennyi azoknak a szavaknak a száma, amelyeket erről a Landbursch Attiláról elmondhatunk s magam is még soká forgatnám őt, ha nem hajtana a sanda vágy, hogy kibontsam: mi van belül. Mert bizony, akármilyen jóízű, eredeti figura vagy, illet hármát is farag napjában, akit megszorítanak s csak annyit ér ez a te bábud, amennyire hasonlítasz hozzá. Mert végre is nem arra vagyunk kíváncsiak, mihez kötötte oda magad, hanem hogy ki vagy.

Ami József Attilában a legjobb s bizonyos fokig a bábujáért is jót áll, az képzeletének humoros és mégis költői vágása. „Öreg itt minden. A vén vihar görbe villámra támaszkodva jár” írja egy helyütt. „A körmeim egyre keményebbek, de a rózsái fehérebbek” másutt. A hasonlat az élc mechanizmusa szerint jön; mélyről és váratlanul, mint metán a mocsárból s tudatalatti gondolatsorok fejeződnek be benne, de fölfelé szökőben a tudat felsőbb rétegei is hozzáadnak valami metaforaszerűt, az élc éle letompul és költészet tapad hozzá. Mintha valaki a kényszerű fintorát az ihletett szépmondás arcjátékába mímelné át. Olykor a költői elem az erősebb. („A békességet szétosztja az este, meleg kenyereből egy karaj vagyok.” „Az apókkal és az anyókkal, akik ráncaim tervét hordják”. „S a kenyerek erőse bízva kelnek.”) Máskor az élc élesedik ki esetleg egész a kínosságig. („Óriási korsó sör a nyár, habok rajt a pufók fellegek.” „Ha volna kollektív iparosfa, téli cipőjét megteremné.”) De a szellemnek ez az állandó

¹ Megjelent a Nyugat 1929. évi december 1-jei számában.

élegyártó kényszere, amelyet a tudat költészetté iparkodik leszerelni, minden versből kiérezhető.

Rokon jelenség ezzel a szellem szilaj s ugyanakkor felelőtlen nyugtalansága, amely a képzettársítás hézagosságában mutatkozik. A szellemi folyamat nála nem folytonos, hanem lökészerű. Minden impulzus megkapja a maga mondatát, de a mondatok közt rések maradnak, amelyeket kiegészíteni olykor érdekes és mulattató, máskor bántó és elkedvetlenítő. („S ha megrándul még bőröm, az egek - hátamról minden hasamra pereg - hemzsegnek majd az apró zsírosok, - a csillagok, kis fehér kukacok”). Ez a hézagosság érthető következménye a képzelet élc-impulzusainak. Az élc váratlanul jön s az élcet leszerelő verselemek hézagai megőrzik ezt a váratlanságot. Valami a benzinmotor puffogásának a szakaszosságából.

Találhat-e az ilyen költő megfelelőbb formát a dalnál? Aki azzal állít be, hogy „Kinek verséért a halál ölés kondérban főz babot, - hejh, burzsoá! hejh, proletár! én, József Attila itt vagyok!” az már hetykeségében sem méltathatja többre egy maga elé dúdolt dalnál a világot. De ennek az agyunkban működő benzinmotornak is megfelel a dal beosztása, hiszen a népdal például ép ennek a hézagos képzettársításnak a klasszikus formája. Van is József Attilának néhány szép verse, amely közel kerül a népdalhoz (Megfáradt ember, Gyöngy), többnyire azonban a groteszk és az intellektuálisan-játékos felé eltolt népdal az övé, egy sajátos szellemi berendezés számára profanizált népdal, amelynek az adekvát volta ellen mit sem bizonyít az a néhány gyöngye, utánzat-ízű szabadvers, amely a kötetbe bekerült...

Ennyiből is nyilvánvaló, hogy ez a József Attila, aki e kötet elé faragtatott, nem idegen attól a József Attilától, aki a könyv kvalitásából bontakozik elénk. A póz egyirányú a tehetséggel, legfőlebb a póz-választó sietséget kell kárhoztatnunk. De ezt a sietséget is megmagyarázza József Attilának néhány egész rossz, éretlen verse (pl. a Medáliák sorozat). Ez a Kakuk Marci, ha nem is jutott el a bagó lelki egyensúlyáig, beszédett valamit a kor széllal-bélelt akarnokságából, amely nem ér rá bevárni önmagát, hanem most akar nagyot szólni, ha kell, maga elé tolt figurákon át. A nagyotmondásnak, képerőszakolásnak az a hajlama, amelyre e könyv egyharmadát idézhetnők, azonos pszichológiájú az ő eleve-kifaragottságával.

Amondó vagyok tehát, hogy ezt az eredeti költői egyéniséget nem ártana az alkotó alázat javára revideálni. Az ember odaköti magát egy ilyen bábuhoz; egy ideig minden jól megy, az olvasók is hamarabb összebarátkoznak a bábukkal, mint a költőkkel, de egyszerre csak nehezedik a bábu, előbb fakölönc lesz, aztán vas, ólom s olyan közel húzza a fejedet a földhöz, hogy nem nézhetsz többé vonítás nélkül a csillagokra.

Arany János²

Épp mi magyarok vagyunk példa rá, hogy egy nép erényei önmagukban nem biztosítják történelmi sikerét. A legszebb képesség is elátkozott kincs, amíg ébresztőjét meg nem találja. A nép fölé, a képességek osztálya fölé kell egy másik osztály, az akaraté, mely a képességet szervezi s az erények számára történelmi szerepet teremt. A népre hangolt nemesség nélkül nincs a néphez méltó történelem.

Mint a nemzet, az igazi alkotó is vállalkozás s szellemének a struktúrája a nemzetekére emlékeztet. A tehetségnek is van egy széles alaprége s a fölött a vállalkozást irányító erő: a képességek fölött szerepteremtő akarat. Poeta nascitur; de az író mégsem a természet nyers ajándéka; nemcsak az, amit kapott, hanem az is, amire felhasználta. A felhasználás képessége képességei közt a legnagyobb s ahogy nemzeteket gyakran a szervező vagy a tápláló osztályok aránytalansága visz pusztító kalandba, vagy akaszt el a fejlődés alacsony fokán, úgy vannak írók, akiket eléget a képességeiket meghaladó szerep s vannak, akik képességeik javát sosem dobhatják egy hozzájuk méltó vállalkozásba.

Arany János, a legmagyarabb költő, talán épp képességnek és szerepteremtő erőnek ebben az aránytalanságában a legmagyarabb. Nincs irodalmunknak nagyobb költői erőkészlete nála. Sosem álltunk közelebb ahhoz, hogy egy elsőrangú összegezőt, egy Cervantest, Shakespeare-t, Aristophanest adjunk a világnak, mint mikor a kvietált színészfiú tollat fogott. S egy magyar író sorsa sem példázza úgy népünk gyógyíthatatlan alkati betegségét, mint az a hosszú szenvedés, mely alatt ez az óriás erő Arany ismert munkásságába szorult.

Aki Arany költészetét élete adataival, levelezésével hasonlítja, megdöbben. Az a benyomása, hogy elvarázsolt embert lát; aki, ha enyhül fölötté a varázslat, egy Lope de Vega termékenységevel dolgozik, aztán mintegy pálcavetésre elernyed s visszaroskad a tehetetlen elégedetlenségbe. Nincs lehetetlen az akarata számára, csak az akarata bénul el hónapokra, évekre, évtizedekre. Ha felbuzdul, minden a rendelkezésére áll, nincs olyan vállalkozás, melyben kimerülnének; csak épp a felbuzdulás képessége akadozik. „Nem dolgozom, csak ha valami hajt. / Egyébkor lusta mélabú temet, / Mely elefántnak néz szunyognyi bajt.”

Mi ez a mélabú, melyre Arany se talál magyarázatot anyagi és testi bajokon, a „sors szemverésén” kívül. Ha a mesterség nehézségei felől nézem: a kísértetek könnyűségével dolgozik, mintha a kakasszót érezné a háta mögött; ha a lelke felől: csodálatos nehezen, belső gátlások éjfele és hajnala közt. Amikor meglódul, régi építészre emlékeztet, aki munkásszázlóaljakat mozgat a márványbánya és a dóm közt, amikor elernyed, van benne valami a keleti fejedelemből, aki bánatosan gubbaszt palotájában s szinte nem is tudja, micsoda országnak micsoda kincsnek az ura. Megértettünk valamit Aranyból, amíg ezt nem értjük? Gazdagság és mélabú, úgy érezzük, valahogy rokonok benne. De ki magyarázza meg, hogyan?

Öntudatos költőnek tartjuk őt. S ha öntudatosság alatt azt értjük, hogy konok-éberen figyel a mesterséget és önmagát: igaz. Arany pontosan érzi a mű magzatmozgásait s míg szenved, számlálja is a méhfájásokat. Olyan tanulmányok, mint Zrinyi és Tasso, nagyszerű bizonyítékai

² Tanu III., 1933 január, 145-155. old.

Reprint kiadásban megjelent: Bethlen Gábor Könyvkiadó, é.n.

A minőség forradalma - Kisebbségben. I. köt. 404-416. old. (Püski Kiadó, 1992)

ennek az éberségnek. Azonban ha Aranynak, a mű gazdájának öntudatosságát a műbe szabaduló tehetség munkájához hasonlítom, az a benyomásom, hogy Arany tudatossága vékony szilárd-réteg lelke olvadt vulkán-magva fölött s talán a tudatossága is csak arra való, hogy védekezni próbáljon erők ellen, melyek a kiszolgáltatottság érzését keltik benne. Nem ő írta-e Dantéról: „örvényeibe nem hatott le a szem, melyeket csupán ő, talán ő sem ismert”. Talán ő sem; talán Arany sem!

A vers lényünknek nagyon különböző mélyeiből táplálkozhat. Olykor a lélek színén fut szét gyökere, mint a fenyőé; értelem, akarat, képzelet legfelső rétegéből szökik fel. Másoknál mélyebbre terjed a világos észnél, le a be nem vallott asszociációk bozótjába, az érzékszervek titkos sugalmáig s szinte a sejtek mítoszában gyökeredzik. Az úgynevezett „spontán” költők nagyon gyakran tartoznak az első csoportba, az úgynevezett „öntudatosak” gyakran az utóbbiba. Petőfi kétségkívül kevesebbet töprengett a mesterségen és önmagán, tehetségének mégis jobban ura; a versébe tóduló elemek magasabbra szöknek, de nem jönnek olyan mélyről, nem abból a vegetatív homályból, mint Aranynál. Petőfit nem nyugtalanítja a saját tehetsége, Aranyt igen.

Olvasóit persze megtéveszti az ő csodálatos intelligenciája. Mestere a szerkesztésnek, hatalmas a műfaji alakító ereje. Érdemét a régibb írókkal szemben ő maga is a „belső forma” készségében látta. Testet adott a műnek és a testnek megvolt a biológiai hitele, az alaknak a természeti igazsága. Pszichológusnak is következetesebb elődeinél. Alakjai egy biztos belső terv szerint nőnek s ő minden mozdulatukban érvényesíti egyéniségük logikáját. Mindez igaz, tehetsége mégis intelligencia-alatti, kiömlését az értelem fékezheti, de forrásait nem érinti. Arany tehetsége féktelenebb, hatalmasabb, zavarosabb, azt merném mondani, anarchikusabb, mint az értelme. Felejtjük el egy pillanatra a tankönyvek s a versekbe rejtett önarckép Aranyát, figyeljünk költői természete önkéntelen vallomásaira és egyszerre igen messze vetődünk az Arany-Gyulai iskola, az Akadémia s a Szent István-rend Aranyától.

Arany sokkal inkább „outcast”, mint „akadémikus”. Értelmében az idegenek előzékenységével vállalta a társadalom konvencióit, ösztöneiben azonban sohasem vállalhatta őket, mert nem hitt bennük. Őt nem a lázadás, hanem a világrahozott reménytelenség zárta ki a társadalomból. Ez a reménytelenség egyforma messze áll a tudóveszes költők elvi pesszimizmusától s a valóság-rágalmazó naturalizmustól. Az ő pesszimizmusa nem értelmi, hanem szemléleti. Egy nagyobb gravitációjú föld a lelke, mely felé a dolgok reménytelenségük súlyával esnek. Arany derűje alatt ólmos testvériségben él a valósággal s mély meghasonlásban az emberek reményeivel. Ahogy a békekongresszusra írta: „Hiú szándék! vesztett erő / Ily küzdelemre szállni, / Megáradott nemes lelkek / Sziklába vert hullámai! / A megkövült gonoszságból, / Melynek tövén kihaltok, / Nem érdemes, ha mit talán / Századokig lenyaltok.”

Órjas ő, aki kinőtt az emberek reményei közül. Nehéz, brutális, erejében zavart, lelke láthatatlan földrengéseivel vívódó. Minden olvasója megfigyelhette, hogy verseinek az atmoszférája mennyivel sűrűbb, nyugtalanabb, mint a versek gondolatai, érzelmei. Nem kell legjobb balladáira, V. Lászlóra, Ágnes asszonyra hivatkoznom, melyek nem tárgyuktól, hanem hangulatuktól oly sötétek, megrendítőek; legszebb lírai darabjaira még inkább áll ez. A magyar jobbágy vagy Az elhagyott lak mutatja, hogy Arany rémtörténetek nélkül is tudott balladát írni. Olyan az ő költészete, mint egy vérig keserített ország sajtója, a hatalom (nála a szellem lojalitása) megszelidíti a tárgyat, de a sorok közül sötét szemek villognak. A történelem, a lélek sötét erői nem törhetik át az értelem kordonjait, de zúgásuk besötétíti az eget a vers ünnepélye felett.

Kevesen figyelték meg a humorát. Összetévesztik vele öreguras szelídmosolyú reflexióit. Arany humora nehézkes, szögletes, durva, de van benne valami nyers igazság, társadalmon

kívüli, mondhatnám, társadalomalatti erő. Testi fogyatkozásukban, eltorzulásukban támadja még a dolgokat s hallgatagon magát is belevonja ebbe a torzulásba. Gondoljunk Hábor leírására mindjárt első műve elején. Bolond Istókban a mester, amikor siratni kezd, „félvállra csapja száját”, a cigánylány mellén úgy csügg fehér képével a magyar gyerek „Mint a szemétdomb nyirkos tetején Fehérlő gomba avagy pöfeteg.”; az Elveszett alkotmányban pedig „lapos a telehold, mint a tányér s ráteregette Dávid kapcáit szikkadni az éjjeli szélben”. Nem mondom, hogy Arany humorának virága ez a kép, de onnan szakadt, ahonnan a legigazibb humora. A legalacsonyabb érzékleteket kavarja a legfinomabbakba, állati és költői egymásnak dörgölőzik s villózásuk a humor. Jóka ördögében, A bajuszban ez a humor ragad magával. Késő felé, de kisímított szemléletébe akkor is fel-feltör egy-egy mélyről jövő metán-buborék, jelezve a mélység tőzeg-talaját.

Képzelete is félhomályban dolgozik. Petőfinél a hasonlat: ugrás s a költő tudja, hová ugrik. Arany megálmodja a képeit s van bennük valami logikával meg nem fogható, amelyhez maga sem tudja, hogy jutott. Megvádolták képzavarral; csak hogy az ő „képzavara” nem két egymást ütő kép közt támad, hanem egy-egy képnek az aljába húzódik; olyan zavar ez, mint amely a forgóba tekintőt fogja el. „A széles völgy egy lábnyom: a Súlyos had óriás nyoma.” Ráfogható egy csepp értelmi zavar, de hány verset kell elolvasnom, amíg ilyen gyönyörű képet talállok. „Egy moraj begörgi a csendes vidéket, / Mint mikor a vihar álmában beszélget.” Vagy: „Szeretem látni a szép hajnal tövét, / Hol a kerek földhöz tűzi bársony övét.” Ez az a kép, melyet Erdélyi János kifogásolt; én, megvallom, kitűnőnek tartom. Még a fehér gulyákról is szívesen hallom, hogy ők a puszták havasa s a kaján hitről is, hogy egy törött nádszálon ül. Arany legszebb képeiben a szellem ellenőrző rétegeinek pillanatnyi bénulását érzem a mélyben lefolyó felfedezéssel szemben. Benne is, mint Shakespeare-ben, van egy jó adag szürrealizmus.

Ugyanennek a pillanatnyi bénulásnak köszönheti nyelve fogalmazási meglepetéseit is. Arany szentenciái nem goethei bölcsmondások, nem a formulázó erők remekei; egy buja nyelvi képzelet veti fel őket szinte a szándék alól, az önkéntelen asszociációk világából, ahonnan az élcek is jönnek. A legegyszerűbb kifejezésnek is évszázados szólások erejét tudja adni. „Útját arra vette, amerre nincsen út. „Út nélkül bolyong egy magányos lábnyom.” Vagy az ilyen: „Hogy nevetni megtanultam, / Sírni immár jól tudék.” Valami íráselőtti van Arany nyelvében; tömörség, melyre az írástalan dikció szorul, a népköltészet és népmondások tömörsége, hol a mondatot nem az írás tartja össze, hanem az emlékezetben erre-arra ráncigált szavak görcsös egymásbakapaszkodása. Ezért is ragaszkodik a népi kifejezésekhez. Később másolja őket, eleinte inkább teremti. Népi kifejezéseinek a jórészt ő maga csinálta a félöntudatnak ugyanazzal az alakító erejével, mint a nép. A nyelv, éppúgy, mint a vers, nála nem folyamatos, mint Vörösmartynál, hanem örvényes; nem ömlik, hanem a mélyben lévő gócpontok körül kavarog; nem sima, hanem csomós, szaggatott. Csak hogy ez a szaggatottság költői, lökései a mélyrétegek lökéseinek felelnek meg, s köztük a hézag is: szépség. Aranyban a szándékos fogalmazó alatt is ott működik a másik fogalmazó, aki szinte készen dobja fel a legértékesebbet, amit neki csak össze kell illeszteni.

Ha Arany verset kezd írni, szellemeket idéz. Szellemeket, akiknek egy részét még maga sem ismeri. Nem csoda, hogy óvatos velük szemben s vissza-visszalökdösi őket. A fogadatlan zsoldosok azonban erőszakosak és türelmetlenek. Foglalkoztatni kell őket, különben bennünket szaggatnak szét. S Arany tragédiája talán ép az, hogy e türelmetlen hordákat, akik Attilát követeltek, nem tudta a katalaunumi mezőre elvezetni.

Gyakran halljuk, hogy a legnagyobb tehetségek sosem írtak egy sort sem, mert belepusztultak a tehetségükbe, még mielőtt kibontakozhattak volna. Nem tudom, afféle szólás-e ez, vagy

igazság, de Arannyal foglalkozva, hinni kezdek benne. Ő valóban „olyan nagy” volt, hogy az írás és hallgatás határvonalán élt s véletlenek csodája, hogy nemzeti klasszikus lett belőle. A negyvenes évek lendülete, Petőfi barátsága, a gyors siker, páratlan tekintély éppen csak hogy ideát tudták tartani azon a határvonalon s azok is csak ideig-óráig. Arannak a kor minden ingerére szüksége volt, hogy írni tudjon, talán, mert eleve érezte, hogy ennek az országnak minden ingere kevés az ő kibontakozásához. Arany nehézkessége a korlátok előérzete.

Képzeljük el a szerény és szegény nagyszalontai jegyzőt, aki egyszer nekiment már a világnak s kudarca után végképp nem tudja, hányadán áll magával - másrészt mégis csak Arany János ő, aki a harminc fele jár s valamit kezdenie kell a tettejével. Hiszen ha akkor nem kell hazajönnie az Iza partjáról s nem házasodik meg, talán kicsikar az élettől egy magához méltó szerepet. De a nagyszalontai jegyző tudja, hogy ő a világban csak tévelyeghet; egyhelyben ülő ember ő, nomád hadakkal a szívében. Itt gubbaszt hát Nagyszalontán és olvas, fordít. „Mit írjak e darázsfészekről? Pöff és puff; cívódás mint quondam, kannibalizmus, mint quondam.” Innen már igazán csak a csoda ragadhatja ki az embert. A szellemi élet csodája: a felszabadító példa s az élet csodája: az írói siker.

A fiatal Arany előtt két nagy példa állt; az egyik Byron volt, a másik Petőfi. Egy világnagy közepszerűség s egy isteni helyi nagyság. S Arany megírja Az elveszett alkotmányt Byron jelégjével s megírja Toldit a János vitéz ellendarabjául. Valamerre el kellett indítani a lázadó hordákat s ő ráhajtotta őket Byron csapására s aztán rá a Petőfiére.

Láttuk Arany költői természetét s úgy érezzük, Byron nyoma jobban megfelelt neki, mint a Petőfié. Byron anarchiát mímelő szellem, Arany anarchikus. Amit az vall, Arany a természetében hordja; ami annál mutatott póz, Arannál rejtett valóság. Arannak nemes valutája volt arra, amire Byronnak papírbankója. Egy sikerült „byroni” műben Arany a lelke alját kavarhatta volna föl, míg Petőfi csak a lelke tükrét fodrozgatta. De Byrontól elidegenítette őt első műve: Az elveszett alkotmány, melynek hexamétereiben a zárt sorokra, robbanó rímekre utalt költő nehezen mozgott, úgyhogy külső sikerét maga egy pillanatig sem tekintette igazi írói sikernek. A negyvenes évek hangulata is szembefut az ő természetével; a világ egy megtisztító forradalom felé sodródott s Arany nem mert ellentmondani. Petőfi gyorsan oszló felhőit kibírta ez a kor, de az Arany felhői másképp dörögtek volna.

Első művével elégedetlenül, Arany otthagyja Byront és Petőfihez pártol. Ezt annál inkább megtehetette, mert Petőfi az első pillanattól elbűvölte őt. Arany csodálata Petőfi iránt jellemének talán legszebb vonása. „Lelket írsz, nem cifra szókat... Ez az, amiben te az én bálványom vagy... azaz voltál, míg csak imádtalak -”, írja később Petőfinek. Azonban nemcsak ez! Sokkal inkább az, hogy Petőfiben az volt hatalmas, ami belőle hiányzott: a szerepteremtő erő, a hódítás szívbe írt jogcíme, a szabad ifjúság. Ez a két ellentét-ember szinte szellemi nászra született s ennek az eredménye: Toldi.

A Toldi remekmű. Buda halála, Toldi szerelme technikában talán különbek, (bár ezt sem látom), belső igazságra, szimbolikus erőre meg sem közelítik. Arany a János vitézre sandított, még a strófaszámot is méricskélte, hogy lesz-e kötetben akkora, mint a János vitéz; de ha János vitézre nézett is, a maga szerencséjét látta meg. A „kannibálok” közt élő jegyző-zseni a parasztnak nevelt Toldi közt nyilvánvaló a párhuzam. Toldival Arany megy Budára, a gyilkossá lett indulat vezeklésében az ő roppant ereje keresi - a májat-e vagy Lajos kardját? Egyetlen egyszer a Toldiban tudta Arany összeszedni az ő megkésett és gyorsan emésztő ifjúságát. A szorongó nagyrahivatottság egy pillanatra megtalálja páncélját és sisaktollát; nehéz lábú, éjfél szemű János vitéz áll előttünk, a teste ormótlan, az útja rövidebb s rövid útján a valóság valóbb.

Toldit Arany ereje föléből írta. A csehet legyőzni egy kézzszorítás volt: a nagyobb dolog a bozótban el nem pusztulni. Nos, Toldi után úgy látszott, hogy minden új viadal a költészettel csak egy erős kézzszorítás lesz. A bozót farkasai mozdulatlanul feküdtek György ágyánál s Arany egy rövid időre elhihetette, hogy kezdődik a dalia-élet; Toldi oly tökéletesen sikerül, hogy örök lakásának tekinthette ezt a világos színezésű világot. A költészet vigasztalás az életért; ennek az árnyékvilágnak a fény-árnyéka. A költészet a kannibalizmus közepén is felépíti Toldi Lőrincné házát s megtalálja Pesten a dicsőségszót Lajost. Száz arany a költészet egy kalácscipóban.

De a dicsőségnél nagyobb kincset is hozott Aranyhoz a Toldi: Petőfi barátságát. „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom.” Arany nem túlzott. A Petőfi-Arany barátság nem a világ és nem az irodalomtörténet részére csinált kirakatbarátság. Aranyhoz az a rövid pár év volt a legboldogabb ideje, mely Toldi sikere és Petőfi halála közt telt el. János vitéz írója volt az egyetlen, aki értett az órák nyelvén s akitől Arany is felvette a beszédet. Ő, az öregebb bátya, kezdettől alávetette magát ennek a tüneménynek, akihez boldogságát fűzte. Gondosan kerüli még a versenyzés látszatát is s eltűri Petőfi rendreutasításait. „Ha többször úgy komizkodol... hát megint elnyelem, mint most” - írja Petőfinek s e mögött nincsen hátsó gondolat.

Petőfi barátsága persze irodalmi program is és Arany, a népies triumvirátus tagja, nem mer Petőfi nélkül még csak egy ajánlást is megszerkeszteni, ha mindjárt Wesselényi is az, akinek ajánlani akar. Arany ragaszkodik Petőfihez s érte még a programjához is. „Szeretem a nemzeti költészetet a népiesség köntösében még most, később majd pusztán”, írja Szilágyi Istvánnak, mintegy önmaga előtt mentegetőzve. Halad a Petőfi elvén s tartja a magáét is, amely az „individualizálódás”. Murányvár ostromában, melyet Petőfi elragadtatva olvas, az a „még most” és az a „később majd” nem egyszer összekeveredik.

Toldi sikere és Petőfi barátsága csak ideig-óráig némíthatja el az erőket, melyek sem a Toldiban, sem ebben a barátságban nem vettek részt. Arany ismerte Petőfit, de Petőfi, aki olyan jól eltalálta a hangot vele szemben, ismerte-e őt? „Toldi estéjét, ha a lelked kinyögöd is belé, elkészítsd október 10-ig”, írja Petőfi. Ez a hang jólesik, de felelni rá csak a Petőfi nyelvén lehet. Kedves fa-Jankóm, írja Petőfi s neki is ki kell találnia valami hasonló bolondot. Ha Shakespeare-t fordítod, meg kell tanulnod Shakespeare nyelvét, ha Petőfi a barátod, az övét. Azonban a maga bajairól a maga nyelvén kivel beszéljen? S költészetében a maga nyelvén beszél-e? Már amikor Murányvár ostromát írja, elfogja őt a csüggedés, kételkedik tehetségében, Petőfinek kell a szó szoros értelmében felrugdosni. De meggyógyítja-e a baráti rugdosás ezt a szörnyű kételyt?

Arany szereti Petőfit, de mellette is magányos marad. Van valami jelképes abban, hogy az ifjú Toldi mögött oly hamar föllép az öreg Toldi, a rettenetes erő most már rozsdás páncélban, pajkos énekektől bősztetten. Az ifjúság mögött a világfájdalmas, meghasonlott mogorvaság. Arany mélabúja betör a Petőfi világába, a sötét, kveruláns erők ott dohognak a világos színek alatt. Toldi estéje és nem az Őszikék Arany „öregkori” lírája. Öregkor és ifjúság nála egymás sarkát taposták, legszebb kifejezésük nem véletlen, hogy egymás mellé került.

A forradalom megbukik s az összeomlás megnyitja e kveruláns erők számára a zsilipeket. Vörösmarty beleőrült a veszteségbe, Arany egy idegen légkörből saját televényébe került. A negyvenes évek tündértavasza az volt neki, ami mai, mogorva magyaroknak a párizsi utazás. Most itthon van. A jobbágy író a sors visszaverte ősei fájdalma mellé. Petőfi, aki mint egy ifjú isten emelte őt a maga kristály egébe, elveszett s az idő azzal a szereppel kínálja Aranyt, amelyre teremtett. Itt az örök éjszaka, a teljes vakság, de ennek a rövidlátó órájának (milyen jellemző testi fogyatkozás Arany tehetségéhez) a teljes vakság: a teljes látás. A reménytelenség sötétjébe vetíti ki legigazabb vízióit. Aranyhoz a forradalmat követő négy-öt év a legtermé-

kenyebb korszaka. Petőfi meghalt és Byron feltámadt. De micsoda Byron ez! Hol találom meg Byronban a Bolond Istók első énekét? Az évtizedek múlva hozzátoldott második ének nem akadályozhat meg, hogy az elveszett fattyúgyerek útját magunk ne folytassuk a megtört Arany helyett. Hol van az életfájdalomnak még egy költeménye, amely ilyen nyitányt kapott? A nemes olasz stanzát szétnyomja a vakul támolygó hév; az elkallódó gyerek, aki a halál mellett kéretlen születik s akit keresztlőről jövet az árokban felejtnek. Már az első énekben nagyobb tömegek, mélyebb sors hőse, mint a csehen győzedelmeskedő Toldi. Arany legteljesebb természete szakad fel ebben az egy énekben, még a kínrímek is valódi kín hördülései.

Bolond Istókot Arany nem folytatta. Mintha az óráj megijedt volna egész teste mozdulásától; úgy érezte, hogy neki csak az ujjait szabad mozgatnia, a nyakát emelgetni; ha kiegyenesedik, beszakítja az eget, ha lép, eltapossa az emberek vetését. Bolond Istók, a máig is leghiányzóbb magyar költemény, töredék maradt, de e füllirai mű csonkja mellett gyors hajtásokban burjánzik ki ugyanaz a szenvedély: az ötvenes évek versei. Arany legszebb lírája: Dante, a Visszatekintés, Az elhagyott lak; az elbeszélések közt Jóka ördöge és Katalin, a sorok közt írásnak ez a remeke, melyben a képek indulatok s az igazi történet a történet mögött villózik futó felhők hézagaiban. Arany most van a legközelebb önmagához s most írja meg azt a művet, melyet a legtöbbször hánytak a szemére: A nagyidai cigányokat.

A nagyidai cigányok nem mozgósítja talán Arany egész erőfeszletét, a népies hang szűrőt állít az iszapos ár elé (melyben épp az iszap hozza az aranyat), de nagyobb eposzai közt, Toldi mellett, mégis ez a legteljesebb. A mű szimbolikus sugárzása, mint a Toldié, tökéletes, a magyar léleknek egy mélyebb rétege mond itt kritikát a felületesebb fölött, a tehetetlen erő kacag a satnya akaratra, a magyar öngúny költeménye ez, Don Kihóte kicsiben. „Oly küzdelemre, mely világcsoda, / Kétségbeesett kacaj lőn Nagy-Ida” írja évek múlva. Azonban ez a két sor már a jövő tankönyvek számára mentegeti Arany legigazibb költeményét. Nem a kétségbeesés tévedése volt az a kacaj, hanem jogos és örök kacaj, mellyel a magyarság felel történelmére.

Bolond Istók elakad, Nagy-Idát szentségtörésnek tekintik. Mint minden művész, aki inkább áldozata, mint ura a tehetségének, Arany is rendkívül érzékeny a vélemények iránt. Ha érzi is, hogy igazságtalan, az idegen vélemény mint világító sugár esik az ő belső félhomályába, a látott képtől nem bír szabadulni, ki van szolgáltatva a rossz véleményeknek, éppúgy mint a jóknak. Mint Petőfi barátja, csodált új csillag, felhördül egy zuglap csipkelődésére. Hogy érinthette őt A nagyidai cigányok ellen sűrűsödő vád? Húsz év alatt sem heverte ki. „Nos, a cigányok... Au! Isten csapása! / Hogy velök annyi mindig a bajom! / Nem volt talán elég a forró kása, / Midőn keresztül buktam e fajon? / Midőn megrontott Ida nagy romlása?... / Bár ehhez is fér még egy-két vajon, / Elolvasták-e vagy föl sem szelék? / Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég!” Mennyi keserűség ebben a félpalinodiában s mily jellemző az utolsó két sor. Igazságtalanok voltak, de oldalából kiáll a kétely betört nyila.

Arany legtermékenyebb korszakában a szemünk előtt szorul ki az összes műfajokból; lassan csak a műballada marad, ez a hamis műfaj, melyben az ő szenvedélye, szaggatottsága, növény félhomálya egy időre mégis otthont talál. Arany egyre kevésbé tud és mer érzéseiről, véleményeiről beszélni, de hangulatai számára itt a menedékműfaj. Arany balladája: állapot-líra. Amilyen távoli a tárgy, olyan mély, őszinte az állapot. Ágnes asszony, V. László, Bor vitéz nem a tárgykéért nagyszerűek, hanem a hangulatukért s ha elhagyod a történetet, még mindig megmarad a léleknek az a gyötrődő homálya, melynek, mint az Elhagyott lak-ban látjuk, egy lakatlan ház leírása is elég, hogy a ballada hangulatát árássa.

Csak hogy a ballada tárgyi változatossága ellenére is gyorsan kimerülő műfaj. Arany egy-kettőre feltör a műfaj csúcsára, ahonnan nincs föllebb út, viszont lefelé sem ízlik menni az

elbeszélés szélesebb, életrevalóbb fájába, amelyen például a Jóka ördöge volt. A nagy műfajokat elzárta maga elől, a kicsinyeket pedig kimerítette. S háta mögött az az érzés, mintha még semmit sem csinált volna. Beteg, de elsősorban tehetségének betege. Valami belső toporzékolás gyötri ezt az embert. A félmegoldások kínja, az elmulasztott fájdalma. Ahogy a Visszatekintésben írta: „Vágytam a függetlenségre, / Mégis hordám láncomat: / Ne hogy a küzdés elvégre / Súlyosbítsa sorsomat: / Mint a vadnak mely hálót / El ugyan nem tépheti, / De magát, míg hánykolódik, / Jobban behömpölygeti.”

Kisebbségi költeményeiről Erdélyi János nagyon alapos kritikát ír, mely szellemtörténeti helye felől igazán megnyugtathatta volna. Arany elismeri, hogy a kritika jóhiszemű és találó. De belecsúszott néhány tudós-kicsinyesség, mesterségbeli tévedés, melyen Arany, a költőfejedelem mosolyoghat. De Arany nem mosolyog. Mennyire félreértettem! kiáltja, mintha csak ezeket a félreértéseket látná. Hagyjanak nekem békén, tör ki levele végén, mint aki elrejtőzni vagy meghalni akar.

Mi ez? Tenger, melynek a színe csendes, de a mélye hullámszik, s rejtett mozgalmi egy-egy felkiáltásban örvénylenek fel. A kifakadás nem jogos, de hogy mennyire őszinte, bizonyítja Arany elhallgatása, melyből Arany, a költő, mint Arany, a literátor támad fel.

Arany János nagykovácsi tanár nincs híjával a barátoknak. Katedráját Szász Károly engedte át neki, aki csak hogy Arany János kollégája lehessen, a magyart a matematikával cserélte fel. Gyulai Pál, a temperamentumos fiatal kritikus is fel-felkeresi őt (neki vitéz csatározásaiban Arany a zászlója), úgyhogy a példa-poéta csakhamar panaszkodik is: Pali az egész ország költőit rámszabadítja. Aranyhoz szegődik Csengery Antal is, aki nemsokára az összes akadémiai és Kisfaludy-társaságbeli állások fő helyszerzője lesz. Csupa lelkes barát akiket a csodálat terel Arany köré. A magányos, ellenségeket szimatoló Arany bizonyára hálás is irántuk, de minden bizonnyal tehetetlen velük szemben.

Idáig két barátja volt. Az egyik Szilágyi István, az atyai jóakaró, aki rávezette őt az írásra, nagy ügyel-bajjal, vásári árusokkal Sophoklest és Platót szállított neki s elolvasta az ő padláson szétázott fordításait. A másik barát: Petőfi. Barát, ideál, ösztönző, akinek az örökébe csak a századok különös kegyelméből léphetett volna valaki. Az új barátok nem Szilágyiak és nem Petőfik. Ők tisztelők. Az ő számukra Arany ereklje; ereklje, amely pappá avatja gondozóit. Arany magányos marad köztük, de azt nem akadályozhatja meg, hogy egy külön kis vallás középpontjába ne állítsák őt, melynek a tételeit épp e vallás istenének sehogy sem illene szétszaggatni. Épp amikor költői elégedetlensége torkára forrasztja a szót, egy költői iskola feje lesz; a nemzet klasszikusa, akit sokan már Vörösmarty, sőt Petőfi fölé helyeznek. Befele pedig egy önnön hüvelyétől is idegen lélek, akinek egyre fogy a reménye, hogy magányosságából még kitörhessen. Romok, romok - panaszkodik Toldy Ferencnek s miután saját szerepéhez nincs többé ereje s reménye, kezd beletörődni a rá szabott szerepbe, melyben talán mégis csak hajt valami hasznót.

Ebben az állapotban formálódik át költőből literátorrá. Az irodalom, mely eddig alkotásra ingerelte, problémákat vet elé. Mint a költő-mesterségben első tekintély, nyilatkozik a mester-ség kérdéseiről. A problémák, melyek eddig a készülő verssorok közt forrtak, problémák lesznek önmagukban s az irodalom elmélete pillanatokra elnémítja költői elégedetlenségét. Magában a költőben csalódott s most komolyan kezdi venni céhmesteri hatáskörét. Annyira komolyan, hogy amikor Nagykovácsin is szorongatni kezdi őt a „kannibalizmus”, maga jelentkezik Csengerynél, hogy folyóiratot szeretne alapítani. Hiába inti Tompa, felköltözik Pestre, hogy élete végéig hatalmas tisztelőinek a foglya legyen.

Arany János, mint minden magával mélységesen elfoglalt ember, tájékozatlan volt. Az embereket jól meg tudta nézni, ha akarta, de a maga helyét nem ismerte köztük. Felköltözése éppolyan vak kiruccanás volt, mint színészkor; az a bohém élet, ez az Akadémia felé. Onnan meg tudott szökni, innen soha többet. Csalódása különben gyors volt és teljes. Mint szerkesztőt magára hagyták, a korrektúráig mindent ő csinál s tisztelőitől alázatos tisztelettel kunyerálja a cikkeket. Conspiratio, conspiratio -, panaszkodik s közben összetöri magát a szerkesztésben. Könyvekről ír, amelyek azt sem érdemelték meg talán hogy elolvassa őket s apró pörökben rettegve oszt igazságot, nehogy bíróból - vádlott legyen. Szász Károly és Gyulai összekapnak s ő Gyulai szerint a jellemtelenség vádját vonja magára, ha nem mondja ki ítéletét. Arany egyik prózai dolgozata elején nagyon csöndesen, nagyon finoman tér ki a lelkes tanítvány „válassz” kiáltása előtt; hogy mit érezhetett magában, elgondolhatjuk. A szerkesztés egyetlen haszna; prózai írásai. Mint kritikus bizonyára nem viszi előbbre az irodalom ügyét, arra jók azonban ezek az írások, hogy hatalmas költői kultúráját bemutassák s a népiesség elveinek illetékes korrekcióját adják. Ez a korrekció persze utólagos, ő maga már nem törhetett ki népszerűsítői fogalmazásából, aminthogy személye is hermetikusan elzáródott a művelt magyarság tömegei elől. Elfoglalta helyét Arany, a harmonikus alkotó, a tökéletes mesterember, a magyar Deák, a kiegyezés költője, akivel a baráti terror a Ferenc József-rendet is elfogadtatja s Arany, a legkevésbé harmonikus alkotó, a tehetség árapályának kiszolgáltatott, legdúltabb és belül soha ki nem egyező költő, aki inkább Széchenyi, mint Deák, lassan-lassan alkalmazkodni kezd a róla alkotott képhez s írásaiban egy bölcs öreg úr álarcát kezdi maga elé tartani.

Az alkotásban az első, leglényegesebb a hit. A dilettánsban is buzoghat megrendítő hit, de hit nélkül a legnagyobb költő sem alkothat primer művet. Miben hisz a költő? A hinni ige a legfontosabb esetekben nem kíván tárgyat. Minden közelebbi meghatározás megcsönkítja a hitet. Hisz önmagában és a kifejezésben. Hiszi, hogy művében megfejt magát s örök jelképet talál egy állapot számára, amely őt műre ingerelte. Hit nélkül éppúgy nincs elsőrangú alkotás, mint ahogy igaz szerelem sincs.

Azonban van ars és van a szerelem sokágú művészete. Aki nem hisz a kedvesében, még hihet a kisujjában vagy a nyaka hajlatában. A hiteszegett költő még hihet a nyelvben, a ritka szavakban, a nemesebb versformákban, a készültségben s ha olyan óriás, mint Arany, a részleteknek ez a szerelme éppolyan megdöbbenő méreteket ölthet, mint egy-egy kétségbeesett, hite elől menekülő szerelmes kicsinyes kultusza a kedves teste körül.

Arany nem literátornak született, nem a Buda halála és nem a Toldi szerelme írójának. E művek előtt én, részletszépségük, hatalmas magyar és muzeális értékük előtt sosem szabadulhatok a felbomlás benyomásától. Arany egyre jobban magába roskad s egyre idegenebb lesz tulajdon műveiben is, melyekhez már csak a munka, a részletmunka vigaszáért fordul, fel-felvéve őket, „mint öregasszony a letett kötést”.

Mennyire vág, hogy épp ennek a költőnek köszönhetjük Aristophanes-fordításunkat. Öregkorának ez a fordítás és nem Toldi szerelme a főműve; gyengülő szemmel, emberek közül kikopva végzi, nyilván csak a munka öröméért. Öröméért-e vagy fájdalomért?

Hajdan János király, Hamlet, a Szentivánéji álom s most a tizenegy Aristophanes-darab; Arany szinte könnyebb volna a műfordításaival jellemezni, mint a műveivel. Hamlet, Zuboly, Peisthetairos Aranyhoz illőbb hősök, mint Attila, Bence vagy akár Toldi.

Az elmúlt nyáron szinte sorról sorra vettem egybe Arany Aristophanes-fordítását az eredetivel. Nem állítom, hogy a fordítás annyira mintaszerű, mint mondani szokás. Több annál,

izgató! Az ember egész különös viszonyt gyanít meg író és fordító közt, ellenállhatatlan vonzalmat, mely önmaga előtt is restelli magát. Csodálat ez a természeti tünemény iránt, ugyanaz, ami Petőfihez is vonzotta, de azontúl egy vonzó, szinte édes szédülés Aristophanes költői féktelensége fölött. Visszahúzódik ettől a démoni embertől és elsodródik vele. Egy-egy ilyen elsodródásban, egy-egy groteszk karéneken mintha azt az Aranyt hallanám, akit soha sem sikerült még hallanom.

Arany lelke nehéz, Aristophanesé, mint a borszesz-láng. De van valami közös korlátatlanság, embermegvetés, költői bujaság bennük. Két óriás, akik a bölcsességnek azon az álarcán át néznek egymás szemébe, melyet Bolond Istók költője elé tart a fél-alkalmazkodás.

Sokan csodálkoznak az Őszikék két hangján. Hogy döbben fel e megtört, szomorkásan bölcs versek közül egy-egy olyan mű, mint a Tetemrehívás vagy a Hídavatás. De épp az Őszikék, melynek javát a gondjaitól megkönnyebbedő Arany egy-két hónap alatt írja, igazolja a mi Arany-képünket. Az ő hatalmas termékenysége nem apadt el csak kiömlése dugult el. Most, hogy magának, szórakozásból ír egy kapcsos könyvbe, melyet soha senkinek sem szándékozik megmutatni, megint tud írni, de magának is csak kétféleképpen. Eltagadva magát személyes lírájában s leleplezve állapot-lírájában: a balladában. Ugyanaz a kettősség, melyre az Aristophanes-fordítás is figyelmeztet. Kettősség, amelyet talán nem is ő maga, hanem kicsiny hazája mért a nagy génuszra, büntetésül, hogy nagynak született.

A minőség forradalma³

A munkanélkülieket számon tartjuk, de ki törődik a munkásokkal? Tudjuk, hogy a rend, melyben a bőségtől csak az éhség lesz nagyobb, s a termelőeszközök tökéletesedésével csak a bitangjára hagyott lelkek száma nő: halálra ítelt. De ki figyelmeztet a kiáltó heveny betegség alatt az idültre, a termelés betegsége alatt a munkáéra?

Más a munka és más a szenvedély, de az ép ember más időkben mégsem volt munka és szenvedély teljes kételtűje. A munka is szenvedély volt, vagy legalább lehetett, s a személyiség nem húzódott vissza a munkás nappalból a munkátlan estébe; az ember nem akkor lett önmaga, amikor leitatta a főkönyvet s letette a vakolókanalat. Robotnak nevezzük a fásult, személytelen munkát, de a robotot az a tizenkilencedik század terjesztette ki és szigorította meg, amely eltörülte. A munkamegosztás a munkást is megosztotta munkája és élete közt. Emberek járnak a földön két étellel, melyek éppoly tökéletlenül érintkeznek, mint Babits Gólyakalifájában a hasadt lelkű hős két élete. Az erőket kihasználó tizenkilencedik század felhasználta a munkát és visszautasította az egyéniséget; mozgóláncához elég volt a kezünk, és lemondott a másik nyolc óra javára az agyunkról. E szédületes Taylor-rendszerben egymásután veszítették el méltóságukat a foglalkozások. A század haladt, azonban a munka süllyedt. Előbb az ipar hullott bele a gyár darálójába, aztán sorra a szellemi foglalkozások. Még mindig igen magas képesítést követelnek a szellemi munkástól. Ha végzett munkájukat nézem, ezt a nagyozolást atavizmusnak kell tartanom. A vegyész, mérnök, orvos sok szép dolgot tud és felejt, de hónapok alatt oda lehet idomítani a helyére egy jófejű szakmunkást. Kinek a munkája áll magasabb szinten: a bankhivatalnoké vagy a közlekedési rendőré? Gyermekekoromban még volt valami kis élet a tanári hivatásban, ma a tanár is tantervlebonnyolító automata. Minden tanulás, képesítés haszontalan; a munka a szellem teljes önmegtagadását követeli.

Azoknak az embereknek a száma, akik a munkájuknak élnek, napról napra fogy. Ha nézzük, kik azok, inkább a komolykodó kretének, mint a tehetséges találékonyak. Az egyéniség kifogyott a munkából. Nézz meg egy vadevezőst, amint a csónakján babrál, s nézd meg hivatalában. A városok körül falvak épülnek, s három barackfájához több köze van a munkásnak, mint egésznapos munkájához. Az emberek nem bírják valami monómánia nélkül. Bridge-, vízipólo- és bélyegtudósok közt élünk; a parasztok közt rádiószakértőket találni. Az egyéniség, melyet a munka visszautasít, kárpótlást keres. Innen a műveltség mai zavara, szeszélyes tarkasága. A foglalkozások ma már nem pántjai hajlamnak és műveltségnek. A szenvedélyek furcsa néprajzi térképén egy-egy szín a legkülönbözőbb munkakörök megyéiben jelenik meg. A szintkülönbségek összetöredeztek, s egy-egy foglalkozáson belül képtelen nagyok. A legsiralmasabb vidéki környezetben európai műveltségű emberre akadsz. A munka magával rántja az igénytelenségre hajlamosakat, s magukra hagyja, elszabadítja az igényeseket.

Korunk nyilvános élete ijesztően alacsony, a szellemi élet mégis inkább fokozott, a találékony-ság nagyobb, az egyéni problémakör tágabb. Nem munka és szenvedély hasadása magyarázza meg korunknak ezt a paradoxonát? Ha az új tudományt, új irodalmat nézzük, a nagy kultúrösszhang hiánya ellenére is feltűnik, milyen izgatott, bonyolult, sokirányú a szellemi élet; ha a közösség arcát figyelem, elhülyült mosoly fogad.

³ Tanu III. szám, 1933 január, 141-143. old. (Kiadó: Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt.)
a Tanu III. reprint kiadásban megjelent Bethlen Gábor Könyvkiadó, é.n.
A minőség forradalma - Kisebbségben I. kötet, 31-33. old. (Kiadó: Püski, 1992)

Hová vezet ez? A közösség élete látszólag egyre kollektívebb lesz, azaz egyre kevesebbet törődik tagjai egyéni életével, nem számít kezdeményezésükre s nem hederít kívánságukra. Valójában e kollektíválódás alatt elapad a társadalomfenntartó erő, a közügyek „szenvedélye”. S hová jut a szenvedély, melynek nincs kapcsolata a közös élettel? Elsatnyul; a társalan szenvedélyből onánia lesz, magát emészti s megsemmisül az egyénnel. Ilyen hasadást munka és szenvedély közt a természet nem is tűr soká. Vagy a munka törli magához az embert, túl nyolc órán is, vagy az egyéni szenvedély kavargja fel a minőség forradalmát.

Akik a társadalom átalakításáért küzdenek, nem hajlandók erről a kérdésről gondolkodni. Megakadályozza őket a tételes tunyaság és a hamis fegyelem. Úgy érzik, a forradalom az elosztás kérdése. Arányosítani kell a munkát, arányosítani a munka élvezetét; az arányosítás mennyiségtani feladat, nincs köze minőséghez. Nos egy olyan korban, amikor az osztályok színvonala már összetöredezett, előjogok nincsenek, én is ellensége vagyok az anyagi előjogoknak. Mikor a vagyon öncélú s emberek millióit rekeszti ki az életből, ellensége vagyok a zűrzavar szentségének. Elismerem, hogy szükség van az elosztás reformjára, s a közösséget inkább elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert. De nem hiszem, hogy az elosztás meggyógyíthatja az élet mély baját. Az igazságosabban elosztott javak, mégha bőségesek is, létminimumot jelentenek, amíg az ember munkájában nem találja meg legfontosabb javát. Az elosztás forradalma ideig-óráig talán megnyugtató az emberiség igazságérzetét, de ha nem lép tovább, még boldogtalanabbá teszi az egyént.

Várom az embert, aki megszövegezza a minőség forradalmi kiáltványát. Ezt a kiáltványt már sok millió ember szövegezgeti a szívében, s a mozgalom, melyet kivált, mélyebbre fog szántani az emberi életben, mint az elosztás forradalma. Íme néhány gondolatfoslány ahhoz a készülő kiáltványhoz:

1. Az ember ezermesternek született. Nincs nagyobb méreg a számára alvó képességeinél. A satnya testű ember kedvetlen, de még kedvetlenebb, akinek a képességei petyhüdtek el. Az ember képességeivel gyökeredzik a világban, azzal kapaszkodik, amit meg tud csinálni. Mindig csordában élünk, és sosem voltunk Robinsonok. De azért Robinsont nem lehet elpusztítani bennünk. Minden élet egy sziget, mely cserekereskedelmet folytat más szigetekkel. A csere egy darabig hasznos, a sziget ad és kap, segítik és segít. A baj ott kezdődik, amikor a csere öncélú lesz, több a hajós, mint a szigetlakó, s a gazdaság szétdúlja a szigetek belső idilljét. A természet üzemmé válik, az emberek nemcsak cserélnek, hanem a cseréért élnek, egyoldalúan aknázzák ki magukat. Kincseik kiásott részét elprédálják a hajósok, nagy része pedig ott pusztul érintetlenül. Mi lesz e kopárságban a szigetlakóból? Elhülyül vagy Robinson korára emlékszik. Meggyűlöli a kereskedelmet, s azon töpreng, hogy tehetné el láb alól a hajósokat.

2. A hajósok persze sokan vannak és övük a tenger, de a minőség forradalma feltartóztathatatlan, mihelyt az egyén belátta, hogy a képességek aránytalan munkamegosztása őt megsemmisíti. Az ember a csere szörnyének érzi magát, borzad magától. S csak azért is ezermester akar lenni. Látja, hogy amit cserélt, annál értéktelenebb lett, minél többet cserél s kimondja a hajmeresztő tételt: jót csak ezermester tud termelni. A jó munkás a dilettáns lesz, mert aki nem ért mindenhez, semmihez sem ért. Nem az lesz kiváló, aki egy dologra veti magát, hanem csak annak szabad egy dologra vetnie magát, aki kiváló, azaz sok dologhoz ért. Felvirrad a dilettánsok napja, az üzemeket irracionalizálják, a cipőkészítő művészek megbuktatják a cipőgyárakat.

3. A minőségért forrongó ember megveti a mai munkást is, aki beáll a mozgóláncba, fix időre fix bért kap, s nincs alkalma kiválni. Akinek nem érdeke, hogy remeket csináljon, rabszolga, akár magányosok, akár az állam piramisát építi. A munkának előtte egy faja tiszteletreméltó: a vállalkozás, s olyan államért fog küzdeni, amely megbecsüli a munka egyéni együtthatóját, teret ad a minőségnek, értelmetlenné teszi a vagyont és a vállalkozások nagy mellérendelésében munkatérrel jutalmazza a munkát.

A magyar rádió feladatai⁴

1. Elszakadt magyarság

Elszakadt magyarságnak nevezzük a magyarságnak a határokon túl szorult részét. Jogosan. Az erdélyiekkel, felvidékiekkel, vajdaságbeliekkel lassan alig lesz összeköttetésünk; újságunkat, folyóiratunkat nem engedik be. A különféle sorsokba szakadt magyar elem, mely innen alig kap támogatást, alkalmazkodni kénytelen feltételekhez, melyek közt életéért küzd; úgyhogy vitatkozni lehet, mi következik be előbb, a határokkal lezsinegelt tagok elűzkösdése vagy a magyarság szétesése négy töredék magyarságra. De nemcsak az idegenben élő magyarság szakadt el. A hazai társadalomban is húzódnak határok, amelyek egy-egy népréteget külön elszakadt sorsba taszítanak. A magyar földművesnép összeköttetése a „nemzettel” egész tökéletlen; falui fölött áthatolhatatlan köd, mely betemeti őt külön láthatártalan sorsába; a körötte élő „intelligencián” át csak az úri osztály rossz szokásai szivárognak le hozzá, anyagcseréje a többi népréteggel igazán csak „anyag”-csere: búzát csépel cipőért, vasutast és csendőrt ad jegyzőért, papért, de az ország életéről alig tud valamit, és érdemesen nem is avatkozik bele.

Öntudatosabban szakadt el az osztályharcra nevelt ipari munkásság, melyet külön munkásműveltsége zár el tőlünk. Elszakadóban a középosztály is, mely valamikor a nemzet helyett gondolkozott. Diplomásaink nagy része éppolyan tömegcikk, mint a krajcáros bazári harisnyakötő vagy patentgomb; diplomagyárakban készült, s ott marad, ahová az állás felvarrja, még jó, ha a maga szakja érdekli valamicskét, nem olvas, nem tájékozódik; annak, aki kultúrjavakat kínál neki, a tizenöt százalékos levonást emlegeti, de puccos asszonyain át ő a Színházi Élettel jellemezhető kultúra fenntartója. Elszakadóban az állások kiskapui előtt ácsorgó ifjúság is, mely egészséges népeknél azt nézi, hol feszíthetné neki erejét nemzete sorskerekének, nálunk belezsibbadva az érvényesülés reménytelenségébe, fölváltva sportol, táncol és koplal, s kicsiny magánörületekbe temetkezik. Noha van néhány nagy tudósunk,

⁴ A rádió az idei nyáron irodalmi tanácsadóul hívott meg. A meghívás váratlanul ért, de mert felfogásom szerint a gondolat tette kötelez, s az „eszmét” csak mint születő életet tudom becsülni, elfogadtam. Két hét szemlélődés után írtam meg ezt a javaslatot amelyet a társaság vezetője minden különösebb módosítás nélkül tett a magáévá. Az élet rövid, s eredményen kívül semmi sem fizetheti meg azt az időt, melyet e javaslat megvalósítására fordítok. Hogy megmaradhatok-e azon a helyen, melyre mint az irodalom és tudomány képviselőjét hívtak meg, munkám eredményétől függ, az pedig az író- és tudósvilág támogatásától. Javaslatomat azért adom ki, hogy ehhez a támogatáshoz a jobbakban kedvet ébresszek. Azt szeretném, ha a sok elszórt rádió-előadásból egy közös vállalkozás bont ki, s a rádió, a legnagyobb magyar folyóirat munkatársait az tartaná össze, ami az eredményes folyóiratok munkatársait össze szokta tartani: a megosztott feladat.

(A „Sorskérdések” kötetben megjelent jegyzetek alapján: Németh Lászlót 1934 áprilisában Kozma Miklós - a Rádió akkori elnöke - hívta a rádióhoz, először tanácsadóként, majd 1934 november 1-én az irodalmi osztály vezetésére kapott megbízást. 1935 márciusában azonban Kozma belügyminiszter lett, s a rádiónál Hável Béla követte az elnöki székben. Ezzel Németh helyzete megingott, 1935 áprilisában benyújtotta felmondását és megvált állásától.)

Tanú, 1934 (nov.) 9: 197-222. old.

Sorskérdések, 126-152. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989)

tudományunk nem felel meg hivatásának. A külföldet másolgatja, a tanszékek anyagforgalmát bonyolítja, s nem alkalmas arra, hogy egy tántorgó közösség csápja, érzékszerve, tapogató keze legyen a világban. Még íróink közt is kevés, aki a nemzeti élet súlypontja irányában helyezkedik el; az egyik rész a külföldi műveltség páholyából nézi bajunkat, a másik úgy befúrja fejét ezekbe a bajokba, hogy csak a farát fordíthatja a csillagoknak. Ennyiféle szakadással szétszakítva természetes, hogy az egész közösség is kiszakadt a világból, ma, amikor a kis népek sorsa okos fellépésüktől függ, ő a világról alkotott homályos téveszméi közt tántorog, s ha fészkelődni kezd, hogy szorító helyzetén javítson, mozgalmaiból hajtóvadászat lesz a polgárok egy-egy csoportja ellen, felbuzdulásában a maga fejét veri a gerendába. Aki elszakadt magyarságról beszél, jegyezze meg, hogy ma csak elszakadt magyarság van, s a magukra maradt nők közt a legmagáramaradottabb: Hungária.

2. Az összehozó

Ha Atlantét, Ariosto bűvészt megkérdezték volna, hogy miféle szer, csoda, találmány drótozhatná ezt a cserepeire tört népet még egyszer össze, nem találhatott volna ki jobbat annál a dróttalan drótozószernél, amely a rádió. Itt van egy szoba, amelyben kimondanak egy szót, s itt van a magyar nyelvterületen három-négyszázezer ládácska, amely azt a szót a levegőből leszűri, a mindent elnyelő távolságtól visszakeri. Szó és ládák közt nincs vezeték, amelyet el lehetne vágni, még csak finánc sincs, aki a dugárut elkobozza. A szó árad, országok és osztályok megnyílnak előtte, s a sok százezernyi láda fülel és elfogad. A rádió az egyetlen ér, amely a határok szorítókötése alatt is kilökheti a kisebbségek felé a vért; a rádió rátalálhat a ködjébe behúzódtott falura, s elviheti belé, aminek idáig csak a kanálisvize szivárgott le hozzá: a világot; a rádió kiegészítheti a szakszervezetek egyoldalú nevelését; megbökdösheti az állam ölében elszunnyadt középosztályt, s foglalkoztathatja, trenírozhatja azt a vállalkozó kedvet, amely az ifjúságban él vagy rothad, de sosem hiányzik.

A rádió a legnagyobb magyar folyóirat. A Magyar Szemle, Nyugat, Napkelet egy évben együttvéve legföllebb 200 ívet ad ki, a rádió egymaga kétszer ennyit. Mint a tudós- és írófélek egyik fő foglalkoztatója, igényével hathat is rájuk: a tudóst rászoktatja, hogy az ismeretben a jellem- és köztudatalakító erőt becsülje; az író, hogy közelebb húzódjék népe gravitációs központjához. A százezernyi láda felé egy szobából terjed a szó, s azt a szót egy akarat szervezheti, egy szándék lökheti szét, Ha ez a szándék százféle szétszakadtságunkra akar egy nagyobb egységet rákényszeríteni: a rádió lehet a legnagyobb összehozó.

3. Nehézségek

Sajnos, annak a szándéknak nagyon sok kölönce van. A rádiónak, s ezt törvény írja elő, semlegesnek kell lennie. De lehet-e egy nagy szándék semleges? Aki valamit el akar érni; az már fegyvert csinált abból, amivel el akarja érni. Aki küzd a maga elgondolásáért, magáért küzd, s a küzdő sohasem lehet semleges. Ha a rádió semlegességét egész szigorúan vesszük, a semlegességen kasztráltságot kell értenünk. A rádió nem korteskedhet pártok mellett, nem lehet tudományos viták bírása, s nem követheti az irodalmi csoportosulásokat villongásaikban. Mindez elemi szabály, melyet még a diktátoroknak is meg kellene szívelelniük. De ha semlegességen azt értjük, hogy az állásfoglalásnak a színétől is tartózkodnia kell, akkor előadásainkból számúztuk a problémát, az előadók fellépéséből a férfiasságot, a rádió tervéből a „moral appeal”-t.

A rádió nagyon különböző műveltségű népelemekhez szól; ugyanakkor néplap, amikor előkelő revü. A közérthetőség önmagában nem nagy követelmény, de közérthetőség és magas színvonal együtt igen. Minden néposztály értelmi fokához külön zsargon tartozik, s azon a nyelven, mely egyszerre helyettesítheti a különféle tájnyelveket, csak kivételes nagy írók tudnak beszélni. Vannak nagyszerű érzékű felnőttek, akik a gyerekekkel úgy beszélnek, ahogy egy másik felnőttel, s mégis elbűvölik, de a dedós nénik általában selypítenek. A rádió vagy a tömegeknek érthetetlen, vagy a művelteknek selypítés, a kettőbe egyszerre, együtt önteni át szándékunkat egyszer-egyszer sikerülhet, előadások százain át alig.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a társadalom, amelyre hatni akarunk, ránk magunkra is visszahat. A rádió üzleti vállalkozás, amely hallgatói tetszéséből él. Ha a tetszésből visszatetszés lesz, a vállalkozás sínyli meg nevelő szándékunkat. Nagyon kevés olyan előfizetője van a rádiónak, aki hiányos képzettségét vagy éppen hiányos erkölceit óhajtja a rádióval kiegészíttetni. A többség szórakozik. A szórakozásba bele lehet keverni néhány csöppet nemzetnevelő italunkból, de kérdés, hogy épp a mi társadalmunkban, mely az önműveléstől olyan állhatatosan iszonyodik, nem vált-e ki idioszinkráziát ez az ital, még mielőtt valamit is használ.

A jó szándéknak és a nagyszerű találmánynak egy hasonló erejű tényező szegül itt ellen: a társadalom, amelyet bírálni akarunk, s amely bennünket visszabírál. A háromszázezer láda nem olyan engedelmes, mint első pillanatra látszik: megvan az ellenállása, s alkalomadtán fedezék is tud lenni, amely mögül a stúdióra visszalőnek. A jó szándéknak, ha hadjáratába nem akar belebukni, ezzel az ellenállással számot kell vetnie. Nem gyáván, elkerülve az összeütközésnek még a lehetőségét is, hanem okosan: megkerülve a biztos ellenkezést. Amint vannak circulus vitiosusok, vannak jóra vezető circulusok is, amelyeket csak meg kell tudni indítani, s a helyzet önmagát javítja. Én úgy érzem, hogy a rádió ma, a képtelen nehézségek ellenére is megindíthat egy ilyen circulust.

4. Nyelvápolás

A rádióban napi három-négy órán át magyarul beszélnek. Az ollóját csattogtató szabó, az aktáját forgató tisztviselő, aki amellet szorgalmas rádióhallgató, alig hall egész nap annyi beszédet, mint amennyi a hangszóróból ömlik a fülébe. A rádió ma a magyar szó legbővebben buzgó forrása, ezerszer annyian meríthetnek belőle, mint mondjuk a Nemzeti Színházból, amelyet Széchenyi és Vörösmarty a magyar beszéd kútfejének szántak. A rádió egymaga is ellensúlyozhatja a sajtót, irodalmat. Míg az Akadémia nyelvi döntései összetekert bullák maradnak, a rádió nyelv szokást teremthet, és nyelv szokásokat írthat. Nem mindegy tehát, hogy a szó, melyet szétfolyt: kanálislé vagy artézi forrás.

Akik a magyarságért aggódnak, nyelvünk ellenállóerejének a megtörését a magyar végelgyengülés tünetének tartják. Idegen szó, idegen szokás azért hatolhat belé olyan könnyen, mert a szó- és szokásteremtő gényusa hanyatlóban; ha egy erőszakolt nyelvtisztogatás ki is irtaná belőle az idegenségeket, szólamképző ereje, mely századokon át találó kifejezéseket hajtott, nem hajt többé, a szavak lombkoronája alatt elapadt a nedv, a magyar nyelv fonnyadóban. Ha a rádió semmi mást sem tesz, mint hogy ezt a nedvkeringést megélénkíti, nyelvünk tisztaságára vigyáz, a nyelv szólamteremtő leleményét serkentgeti, már többet tett, mint amit bármely kulturális intézményünk a magyarságért tehet: visszahódította a magyar nyelvet a magyarságnak, a magyarságot a magyar nyelvnek.

A rádió nem előadóterem, ahol az író kihúzza zsebéből a kéziratát, s a maga felelősségére felolvassa. A rádióban felolvasott szövegért a rádió felel, s hogy felelhessen, előbb sokféle

szempontból kell cenzúráznia. E szempontok közt legyen az első a nyelvtisztaságé. A rádió nemrég alkalmazott egy olyan szövegolvasót, aki a helyes magyarság régi harcosa. Legyen ő a felelős a rádió magyarságáért. Mi nem szégyellhetjük a kiigazítást, hiszen tudjuk, hogy ma a legjobb írók is újratanulják nyelvünket, s nem egy kiváló író ismerik, akit a kritika, hogy nem tud magyarul, először megdöbbenett, aztán gondolkodóba ejtett, s ma a tisztán beszélők felekezetének harcosa. Helyes, ha időnként, mint az szokás is, külön előadások figyelmeztetik a hallgatóságot a feltűnőbb nyelvbontásokra s beszédlehaságokra. De ezeket az előadásokat minél mulatságosabbá kell tennünk. A rádió újságja nyisson teret nyelvi kérdéseknek. Kiigazított írók, ha úgy érzik, hogy lehet, védjék meg ott a szövegüket, a hallgatók írjanak be oda, ha nyelvhibán érték valamelyik felolvasót. Akár a sajtóból, könyvirodalomból is közölhetnek csodabogarakat: így széles körben lesz éber a nyelvi érdeklődés, s az előadó már a változatos vitaanyagból állíthatja össze előadását.

Bevallom, hogy én ennél a purista nyesegetésnél többre becsülöm a példát. A hiba megbocsátható, ha gazdagságba elegendik, míg a nyelvi szegénység a hibátlanságtól csak kirívóbb. Az előadók közt meg kell becsülni azokat, akik változatosan és leleményesen beszélnek magyarul. Nyelvfrissítésre felhasználható a régi magyar nyelv és a népnyelv is. Régiség és nép nálunk, sajnos, furcsaságot jelent. Az avult és népi fordulatokat még íróink is élcként találják; én legalább tanúja voltam már, amikor kiváló magyar író tájnyelven beszélő hőseit a tiszta parasztközönség beszédjükért megkacagta. Ha régi nyelvemlékeket újítunk fel, vagy a népet beszéltetjük, ne a furcsaságot hangsúlyozzuk, hanem a gazdagságot. Aki régi magyar memoáridézetekből, a Keményéből vagy Aporéból fűzi össze ismertetését, vagy régi magyar színdarabok, a *Debreceni disputa*, *Balassa Menyhárt árultatása*-nak az átdolgozására vállalkozik, inkább tompítsa el a tréfának ható nyelvfordulatokat, hozza közelebb hozzánk azt a nyelvet, hogy a kissé elszürkült foglalatból jobban kiragogyjanak örök gyöngyei. Ugyanígy a tájnyelvvél. Ha népmesét olvastatunk fel a gyermekeknek, s ezt gyakran megtehetjük, a tájnyelv fordulatait úgy fogadtassuk el velük, hogy ne érezzék szokatlanságát. Helyes volna nyelvészekről megkérdezni, hol a legépebb a magyar hangsúlyozás, s időnként onnan közvetíteni műkedvelőjátékokat, vers- és mesemondást, a terjedő éneklő hangsúlyosra ellenszerül. Fűszertelen nyelvünkbe itt a mikrofon előtt kell beledobni a fűszert; a szép beszéd fényezésére, mely a nagy kultúra jele, semmi sem biztathat úgy, mint a magát kívántató, ízes, illatos élőbeszéd.

5. Hagyomány és öntudat

A népek emlékezete a hagyomány. A hagyomány: egy nemzet válasza életkörülményeire, a nemzet igazi személyisége, mellyel az időben önmagához és feladataihoz hú maradhat. Ha a rádió a széttört magyarság közös tudatát akarja helyreállítani, a közös hagyományt kell eszméletébe hoznia. Nem könnyű feladat. Történelmünkéről a legműveltelebb is hallott egyet-mást, a műveltebbel az irodalomtörténetet is megrágatták, megunatták. A rádió inkább egészen hallgasson, mint hogy sablonos történelmi emlékezések darálómalmát indítsa meg; aki múltunkról beszél, abban éljen a múlt, a forma pedig, amelyben beszél, olyan legyen, hogy továbbadhassa ezt az életet.

A magyar hagyomány főere: a magyar líra. Ez a nép, mely politizált anélkül, hogy politikáját maga csinálhatta volna, s egyetemeket épített anélkül, hogy a tudományban a maga hajlamait merte volna követni, a lírában nagy, eredeti és otthonos. Nagy költőink kultusza olyan legyen a rádió műsorában, mint a görög drámában a Bacchusé, kinek oltárát a darab közepén külön kis istentiszteleti szertartással zárta körül a kar. Mi legyen nálunk ez a szertartás? A tanulmányban elvész a vers, a szavalatban, mely többnyire modoros és hamis, elvész, ami a verset

hagyománnyá teszi. De van egy harmadik, meghittebb szertartásforma. Kérjük meg legkiválóbb íróinkat, hogy olvassanak fel a rádióban „kedves költőjük” verseiből, s magyarázzák meg, melyik verset miért szeretik. A tanulmány itt csak aláfestése lenne a szövegnek, s a meleg, személyes viszony a költő új oldalát mutatná be, szokatlanabb és el nem koptatott verseit hozná fel. Az irodalomtörténeti séma mögül egy eleven ember lépne elő, aki egy másik, ma küzdő és nem méltatlan utódnak ad rimes interjút.

Hagyományunk másik fontossága: a magyar gondolkodás. Nagy magyar gondolkozóknak én azokat tartom, akik a körülöttük lévő helyzet természetét felismerték, fogyatkozásai ellen értelmükkel küzdtek, s a magyarság elé hivatását megfújtó eszméket tűztek ki. Zrínyi, Vajda és Ady éppúgy „gondolkozók”, mint Széchenyi, Eötvös, Kemény. Ezeknek a magyar gondolkozóknak az „alapproblémáját” úgy mutatni be, hogy tanulmányunkból a szorongó szellem és a szorongató helyzet szikrája csapjon ki: íróhoz méltó feladat, Egy rádiófelolvasás félóra; terjedelme körülbelül hat folyóiratoldal: a helyzet s a helyzet ellen támadó gondolat, az eszme születésének és bukácsolásának éreztetésére ennyi elég. S nyolc-tíz előadás, még ha találomra kerülnek is egymás után, már képet adhat arról a fuldokló, sötét stafétáról, mely a magyar sors ellenséges elemében adja tovább a küldetésünket jelentő eszmét.

A jelen felé közeledő hagyomány bírójává lesz a jelennek: számon kéri tőle kitűzött célját, elért magasait. Rá kell szoktatnunk a közönséget, hogy amikor a hagyomány bírálni s a bírálaton át serkenteni kezdi a jelent, ő a hagyomány pártján álljon. Szekfü Gyula *Három nemzedék*-ében Széchenyi mint bíró halad át az utána következő három nemzedék művén, s a maga eszméivel figyelmeztet az eszmék silányságára, nagyságával a kicsiségre. Én nem mondom, hogy jelenünket úgy mérjük Széchenyihez vagy akárki másához, mint merev eszmei méterrúdhöz, amely minden más eszme mértéke, de igenis mutassuk meg adósságainkat a kitűzött célokkal szemben, leplezzük le a nagy nevekkel üzőt visszaélést, vallassuk ki őket mit szólnának mai problémáinkhoz, Nem riadnék vissza még az ilyen játékos címeiktől sem, mint „*Széchenyi útinaplója az 1934-es Magyarországon, A magyar sajtó hetven év előtt és most, Vörösmarty színházi bírálatai a mai színháztásárol, Mit vártak apáink a kapitalizmustól, s mi következett be valójában.*”

Kétségtelen, hogy akik ma Magyarországon élünk, hanyatló viszonyok közt élünk, s ilyen helyen mindig jogos a jelent a múlttal szégyeníteni meg. Az önkritika az öntudat legmagasabb formája, s ha a rádió nem is bírálhatja a politikát és az államhatalmat, bírálhatja a társadalmat s a közszellemet tükröző szokásokat. A mikrofon egyszer-kétszer egy hónapban szószék is lehet, s laikusok végezhetik róla azt az országos fejmosást, melynek a régi erdélyi prédikátorok idejében a fejedelmek is alávetették magukat. A vasárnapi rádiókrónika különösen alkalmas ilyen „laikus prédikációk” beiktatására.

6. Nemzeti önismeret

A rádióknak rendkívül sok alkalma van, hogy a hagyomány által ébren tartott magyar öntudatra mint csontvázra a nemzeti önismeretet rakja fel húsul. A rádióban elhangzó előadások nagy része a magyarság múltjára, földjére, életkörülményeire vonatkozik. A rádiótervnek ezeket az előadásokat úgy kell megvalósítania és csoportosítania, hogy ez az önismeret ne forgácsoldjék szét néhány gazdátlan ismerettöredékben, hanem hajlamokat ébresszen és foglalkoztasson, s önmagunk megismerését szenvedéllyé tegye. Különösen fontos ez Magyarországon, ahol a műveltség ott kezdődik, ahol az embereknek már „derogál” magyar múlttal törődni, vagy Magyarországon utazgatni, A tudatlanság és a külföld felé rohanó sznobizmus közt igen

vékony rétegben él itt az ország viszonyai iránt komoly érdeklődés; a rádiónak ezt a réteget kell kiszélesítenie.

Történelmi önismereten én nem az iskolában tanított történelemtudást értem. A nemzeti életnek a geológiáját kell ismernünk, az egymás alá rétegezett magyar világokat, amelyek közül az alsó, betemetett is *tartja* a felső, szemünk előtt levőt. Egy-egy történelmi korról annál többet kell foglalkoznunk, minél hatalmasabban vett részt a mai „földtani helyzet” kialakításában. Népünk őstörténete s az államalakulás kora kétségtelenül megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, de a magyar életnek mégis az újkori három rétege az, amelyre a rádiónak minduntalan emlékeztetnie kell. Az első ezek közül a régi Magyarország, a XVI-XVII. század, a magyar vitalitás kora, melybe Kemény és Móricz szálltak le, népünk alaptermészetét keresve. Ezt a fekete magyar világot a XVIII. század fordulóján elég éles csík választja el a középső magyar világtól. Ez a középső magyar világ negyvennyolcig tart, ez a mi reformkorunk, az elvérzett magyarság hosszú lábadozása, a betegség után a növekedési, virágzási kor. A harmadik kor: a negyvennyolcas nemzedék kihalása után beálló hanyatlás, mely a kapitalizmus kápráztató díszletei alatt nem veszi észre az erkölcsi energiák apadását, s azt a viszonylagos szélsőséget, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia biztosított neki, heverésre, eszem-iszomra használt fel. Ez a kor maradt itt és restaurálódott a háború s forradalmak után, s ez nem hagy ma más választást, mint elsüllyedni a népek temetőjében, vagy egy új reformmozgalommal gázolni ki belőle.

A rádió adhat, s jó is, ha részletképeket ad, de ne adjon részletérzéseket. Ha Bethlen Miklósról beszél az előadó, a magyar jelleg egyik kimeríthetetlen forrását szerettesse meg, ha Dayka Gábor kora haláláról ír, azt a javító, csinosító szándékot sirattassa meg, mely az utolsó száz év magyar történetének büszkesége; Vajdáról, Adyról úgy beszéljen, hogy fuldoklásukban a kor szorongató, szennyes hullámaira emlékezzünk, A magyar természetnek volt egy fénykora, melybe ma is gyönyörűség visszanézni; a magyar reformakarat a semmiből emelte ki egyszer már magát, s még ma is kiemelheti; a magyar lomhaság, a jólétébe süppedő közöny eljátszotta a reformkor minden vívmányát, ez sodor ma is a nemzethalál rémképe elé. Ha a változatos történelmi anyag ezt a három nagy tapasztalatot a köztudatba bele tudja égetni, a részkepek már nem eshetnek szét, összetartja őket az indulat. Természetesen, nagy hiba volna, ha ezek a történelmi előadások nem fednék el színeikkel a pedagógiai szándékot. Azt hiszem, a történelmi miniatűr az az alak, melyben orvosságunk a legkellemesebben vehető be. Képeket adjunk, mint Takács Sándor szokta; ilyen tanulmánycímek alatt, mint *Szenczi Molnár Albert hazajön, Csokonai és a botanika, Egy év Széchenyi naplójából, Kazinczy postája*; gyönyörű magyar képeskönyvet lehet összeállítani, amely nevel, pedig csak nézni kell.

A *tájékozódás* jó mértéke, hogy egy nép mennyire érdemli meg a földet, amelyen él. A magyarság, úgy látszik, nem nagyon. Éppen csak rajta él, de különösen a műveltje nem melegedett össze vele; a föld megcsinálta tájait, a földművelő idomult hozzá, de a tájhazák közepén nem gyúlt ki az a helyi öntudat, amely az osztrák gaukból külön kis kulturális sejteket csinál, vagy ha kigyúlt, csak legújabbán. A magyarság megszállta a Duna-medencét egész a gyepűkig, de ha meg akarja tartani, újra meg kell szállnia, szállásonként, vidékenként: ez a célja a tudományos táj kutatásnak s még inkább a laikus táj ismeretnek. A rádió nem untathatja hallgatóit tudományos tájleírásokkal, de igenis kifejlesztheti a táj kutatás szenvedélyét. Ízelítőül a legszebbnek azt tartanám, ha a vidékről elszakadt magyar írók fedeznék fel nekünk egymás után szülőföldjüket vagy életük egy-egy hosszabb állomását: Móricz Debrecent, Babits Pécsét, Illyés a Mezőföldet, Tamási Udvarszéket, Márai Kassát, hadd találják meg az idáig csak földrajzokban élő tájak életre hívó íróikat; földrajzi névből, egy egyéniségen átszűrve váljanak maguk is egyéniséggé, hogy amikor rájuk gondolunk, kép s ne betű jelenjen meg előttünk.

Ezek az előadások esetleg filléres vonatok indulását előzhetnék meg, esetleg ott hangozhatnának el a táj központjában, melynek az elszakadt író maga ajándékozta vissza emlékeit. Arra kell törekednünk, hogy a tájak maguk is gondolkozóba essenek maguk fölől, s ha a rádió rájuk irányítja a figyelmet, ez könnyen megtörténhetik. Tapasztalatból tudom, hogy ma a legeldugottabb faluban is él egy-két olvasgató, gondolkozó fiatal ember. Buzdítsuk ezeket, esetleg pályázattal is, környezetük felkutatására. Tegyük divattá megint az útirajzokat: a legfiatalabbak közt a csatangolás, úgy látom, szenvedély, s tapasztalatból tudom, hogy a mai vonaton, autón rohanó tekintet számára mi mindent tárhat fel száz-százhusz kilométeres gyalogút egy félreeső tájon. Az útirajzot régen is azért kedvelték az emberek, mert ebben a formában különösebb tudományos felelősség nélkül elevenen lehetett hozzászólni a legkülönfélébb kérdéshez. A rádióban sok külföldi útirajz közt magyart még alig olvastak fel, pedig ez lehetne a leglebilincselőbb, szinte filmszerű műfajunk, melyben a tömegsors képétől a flóra jellegéig s a néprajzi gyűjtésig minden elfér. Egy diákpályázat jó alkalom lenne, hogy ezt a nézelődő-vándorló hajlamot már a gyermekkortól serkentgessük, s a legjobb dolgot a közönség bizonyára szeretettel hallgatná végig a rádióból is.

Itt kell még megemlítenem, hogy én Budapestet is tájnak tekintem, akár a Hanságot vagy az Ormánságot, s néprajzát, nyelvi tüneteit, szociológiáját sok tekintetben érdekesebbnek, mint azokét. A táj kutatás tehát nem valami város- vagy fővárosellenes törekvés. Sőt bizonyos, hogy aki a fővárossal mint tájjal foglalkozik, kihámozza belőle azt a nyolc-tíz kisvárost, amely belésüllyedt, felkutatja eltakartabb népelemeit, sokkal több szeretetrevalót talál benne, mint amíg a körutak és a körúti lapok alapján ítélte az egészről.

A gazdasági kérdések iránti érdeklődést nem a rádióknak kell felébresztenie, felébresztette azt a gazdasági válság. Amióta a világ háztartása megzavarodott, mindenki töri a fejét, hogy szedné ő rendbe, ha rábíznák. Az alkalmi közgazdászok éppúgy elszaporodtak, mint a háború alatt a kávéházi stratégiák. A rádió ennek a közgazdasági dilettantizmusnak akkor és megfelelő medret, ha megváltó tervek helyett, melyek egyike vagy másika mellett ő úgysem foglalhat állást, a valódi magyar viszonyokat ismerteti meg hallgatóival. Míg a történelmi és földrajzi ismertetéseknél egy kis kép is nagy tájakat tár föl, a közgazdasági értekezéseknek nagy területet átpillantó repülőfelvételeknek kell lenniök, melyek a gazdasági összefüggéseket mutatják be. Közönségünk azt sem tudja, hogy aránylik a mezőgazdaság az iparhoz, a termelő réteg a hivatalnokihoz. Mi terem Magyarországon, mit vesz át tőlünk más ország, mit fogyasztunk el itt benn, miben szorulunk rá a külföldre, s milyen országokból kaptuk azt eddig. Milyen iparágakból toborzódnak az ipari munkanélküliek, milyen arányú a földmunkások munkanélkülisége. Hogy élnek az egyes néposztályok stb.

A rádió játékos címek alatt nyújthatná közönségünknek ezeket a gazdasági repülőfelvételeket. Néhány szám a statisztikai évkönyvből áttekintést adhatna az egész ország háztartásáról. *Hova fut szét egy tisztviselő jövedelme* címen megmutathatná a tömegipar, minőségipar, kereskedelem, állam, kultúrintézmények részesedését az átlagfogyasztó kiadásában. Az *Eke és kapa versenye* című értekezés a kertgazdálkodás előretöréséről számolhatna be. *A munkanélküliek társadalma* a termelésből és hivatalból kivetettek foglalkozás szerinti megoszlását mutatná be. *Egy kisbirtokos kiadás-bevétel könyve* a parasztság mai küzdelmeit. *A Miből épültek a Pest környéki nyaralótelepek* a kispolgári takarékoság munkáját. Százával tódulnak az ember elé ezek a címek, s az előre elkészített tervnek kellene gondoskodnia, hogy a gazdasági életről alkotott látomást az egyes dolgozatok szét ne szaggassák. Reformjavaslatokkal a rádió nem állhat elő; de beszámolhat külföldi kísérletek céljáról, eredményéről; a német Innere Kolonisation ürügyén foglalkozhatna a telepítéssel, Amerika alkalmat ad, hogy Roosevelttel bankreformjait ismertessük, Bulgária, hogy a munkahadsereget. A rádió nem ítélhet, de

mindent közölhet, amit tudnia kell annak, aki ítélni akar, s így ha reformokra nem is izgat, nevelőmunkájával előkészítheti a reformokat.

Ha megfigyeljük, mit tud a magyar nagyközönség a népről, az tűnik ki, hogy a *népismeretből* egész rossz tanárai voltak. A népeletnek a külsőségein veszítjük rajta a szemünket, a szűrtől nem látjuk az embert. Hibás ebben az irodalom is, mely a parasztban eddig elsősorban a figurát, a parasztéletben az anekdotát kereste, és hibás az a felületes néprajzi népszerűsítés, amelynek a nép varrottast, palotást, legjobb esetben népdalt jelent. Miben különbözik a népelet a mienktől? Abban, hogy a kicsiny állandó közösségekben, melyeket egyéni törtetés és társadalmi mozgolódás nem kavarhatnak fel, minden élet bele kénytelen üledni a dolgok természetéből következő rendbe; a népeletet erős konvenciók kötik, szigorúbb a szokásjoga, a kézfogásnak éppúgy megvan a mozdulata, mint a szégyenkezésnek. A parasztélet alaptüneté: a szigorú etikett. Ez az etikett érvényesül minden életnyilvánulásában, népdalban, iparművészetben, felköszöntőkben, viseletben. Akármilyen új helyzet elé kerül, ha szerelmes lesz, ha háborúba viszik, nagy, állandó recepteket húz elő a nép, s ezek szerint örül, szenved, lelkesedik. Ha a kultúra egy közösségben kialakult erkölcsi, művészi szokásjog, a népkultúra rendkívül tömör, merev és bonyolult kultúra, mely szerkezetében viszonyaink százados nyomását őrzi. Bizonyos, hogy ez a kultúra ma a legtöbb helyt bomlóban, pusztulóban van, feloldja a falukat körül folyó város. Ezen sokan siránkoznak, sajnálják a népviselet és népdal tűnését, nosztalgikusan néznek a régi, távolodó falu után. Mások a pusztuló falu pártjára állnak, s az ő nevében indítanak hadjáratot a bűnös város ellen. Mind a két állásfoglalás romantikus.

A népkultúrát nem lehet befőttesüvegben szalicil alatt eltenni s még kevésbé a város ellen felvonultatni. De a népkultúra, mint erős szokásjogteremtő erő, igenis megtermékenyítheti a kapitalizmus laza világából kilábaló művelteket; ha nem is vesszük át receptjeit, átvehetjük a nagy receptek tiszteletét; ha nem is vesszük át a szűrt és a varrottast, felismerhetjük ebben a népművészetben a mi sorsunk és a mi fajtánk kölcsönhatását. Furcsa körmozgása ez a kulturális erőnek; amikor a mi városi életünk felbontja a falu közösségét, a művelt nép akkor veszi vissza a maga gazdagodására a népkultúra tűnő kincseit. Az utolsó pillanatban!

A rádiónak nagy feladata, hogy ezt a felületes, a népre sokszor sértő, mondjuk ki, állatvásári érdeklődést, amellyel a sok „parasztzakértő” beszél a parasztságról, ne tűrje meg a rádió műsorában. Néprajzi ismertetései ne a csodabogarakat gyűjtsék, hanem a népelet szellemét kutassák. Mutassuk meg, hogy alakították át a nagy ősi receptek a beléjük süllyedt idegen elemeket, hogy lett népviselet a főúri barokk öltözetből, vagy magyar népdal az arisztokrata költő verséből. Zenében, költészetben hasonlítsa össze a lánykérés, szerelem, siratás különféle magyar receptjeit s a magyar receptet a környező népekével. Nézzük meg, hogy tudta felhasználni a népi kincseket a műköltészet és a műzene. Népszerűsítsük ezt a művelt népiességet, egyengessük útját a régi szokásaiból kivetkőző nép felé. Egész bizonyos, hogy a népkultúrát, mely úgyis pusztul, nem lehet nyers állapotában az egész országra rákényszeríteni, de az is bizonyos, hogy a műveltség irányítói, költők, muzsikuskok, moralisták hajlandók ma a néptől tanulni, ha mást nem, hát tömörebb, kötöttebb életet, s kár lenne, ha az a közös, új kultúra, mely ma minden néposztály számára készül, nem mentene meg valamit a népkultúra természetéből. A rádiónak, mint a népkultúra egyik nagy elmosójának, itt nemcsak kötelessége van, hanem felelősség is terheli.

7. Tájékozódás

Népünk a népek társaságában él, s ahogy az egyének viselkedése is lehet társaságbeli vagy emberkerülő, a népek is vagy tudják, hogy kell viselkedni, vagy nem. Nagy nemzetek megengedhetik kivételes körülmények közt, hogy különcök legyenek, a kis népek sorsa, mint a kisembereké, társaságbeli szereplésüktől függ. Nem igaz az, hogy van az ország, amelyet kerítés vesz körül, és van a külügyminisztérium, amely a kerítésen túllal érintkezik: az egész népbe kell külügyi érzéket nevelni, a diplomácia csak ott lehet sikeres, ahol az egész nép társas érzéke segíti. A helyes viselkedés feltétele a tájékozottság. Aki a grófokat csak az Arisztid-vicekből, a parasztot Göre Gábor történetéből ismeri, azt a főúri társaságban éppolyan tökfilkónak fogják tartani, mint egy falusi János-estén. Mi, magyarok, azt hiszem, épp azért vagyunk a népek társaságában meglehetősen esetlenek, mert ilyen Arisztid- és Göre-figurákon át nézünk a világba. A német, a francia, az olasz, a cseh: még a műveltebb magyarban is olyan képzeteket kelt, amely inkább karikatúrája a valóságnak, mint képe. Félreismerjük a néptársaság erőviszonyait, hencegünk, vagy túlságosan megalázkodunk, s csodákra számítunk, amelyek nem következhetnek be. A rádiónak fontos feladata, hogy állandó, tárgyilagos ismertetésekkel ezeket a gondolkozásunkba megrögzött tévképeket eloszlassa, s a külvilágbeli tájékozódást ennek az útkeresztre került népnek szenvedélyévé tegye.

Magyarországnak nincs Kisebbségi Intézete; míg a németek a Bakony legeldugottabb falujában élő svábság életkörülményeit is számon tartják, a mi látókörünkől lassan a kisebbségi sorsba került magyarok is kicsúsznak. A rádió, ha nem is vállalhatná ennek a Kisebbségi Intézetnek a tudományos munkáját, pótolhatná népszerűsítő tevékenységét. A határokon túli területeken, ahol régi magyar tájak birtoka is vitás, s a magyar vidékek omló partja egyre fogy, a népkutatás még fontosabb, mint itt, s mindenkit számon kell tartani, aki útirajzok, faluképek írására felhasználható. Különösen fontos volna, statisztikák és magánértékesülések egybevetésével, fölkeresni azokat a helyeket, ahol a magyarság térvészése a legnagyobb és ahol a legkisebb, s megkeresni a kisebb és nagyobb ellenállás gazdasági, erkölcsi, kulturális okát. Mint ahogy vannak egészségügyi mintajárások, meg kellene jelölni a legnagyobb ellenállás mintajárásait, s az egyéni és társas heroizmus mindennapi példáival serkenteni e mintajárások követésére a többieket. Egy ingerlő, lázító szónak sem kell a rádióból elhangzani, de tárgyilagosságunkból is érződjék ki a kapaszkodás és ragaszkodás elszánt indulata.

Kisebbségeink idegen birodalmakba ékelten élnek, s rég észrevették már, hogy ha élni akarnak, nekik van a legtöbb okuk rá, hogy államuk kulturális, gazdasági és politikai viszonyai közt tájékozódjanak. Mi, határokon innen élők, beérjük a Trianon óta meghonosodott szólamokkal, várjuk a földrengést, amely ezeket az országokat összedönti, s addig is szinte hazafias erénynek tekintjük, hogy semmit se tudjunk róluk, még csak nyelvüket se tanuljuk meg. Olaszországnak megéri, hogy külön keleti intézetet tartson fenn, s vaskos (igaz, nagyon rossz) köteteket adjon ki a Duna-medence országairól, nálunk ezt az intézetet az újságok hézagos és ferdítő tudósításai helyettesítik. Érthető, hogy így egyrészt lebecsüljük az ellenfél erejét, másrészt nem találunk rá azokra az erőkre, amelyek a magyart elnyomó imperialista politikával ott is szemben állnak. A magyarságnak nincs nagyobb érdeke ma, mint hogy azokat a határokat, amelyek népünk egyharmadát lefűzik rólunk, meglazítsa. Hogy ezt elérhesse, gyengítenie kell a környező népek nacionalizmusát. A Duna-vidék népei évszázadokon át egy nagy birodalomban helyezkedtek el. A rádió nem szállhat síkra politikai célokért, de emlékeztethet e közös múltra és közös sorsra azzal, hogy e nagy terület népei közt az ősi kulturális nedvkeringést nyelvészeti, néprajzi, művészeti téren kimutatja.

A Duna-népeken túl foglalkozhat a rádió a nagy európai és tengeren túli államok életével. A földrajzot ma mindenkinek újra kell tanulni; nemcsak azért, mert a harminc év előtti Németország vagy Japán, melyről az iskolában tanultunk, nem a mai többé, hanem azért is, mert a válság óta egész újfajta kíváncsisággal fordulnak a népek egymás felé. Mint megszorult háziasszonyok, a szomszédok háztartása iránt érdeklődünk, azt nézzük, hogy próbálnak odaát a közös bajból kilábalni, hogy alkalmazkodik társadalom és kultúra ott az új feltételekhez. Ez a másik fél hasába és lelkébe néző földrajz, melyet a rádió a legtárgyilagosabban adhat elő, arra is jó volna, hogy a hazai politikai és gazdasági, morális törekvéseket a külföldi példán keresztül ítélhessük meg.

Az embernek két hazája van: az egyik az ország, amelyben született, a másik a kor, amely a körülötte folyó életet színezi. Egy népnek tájékozódnia kell abban a nagyvilágban, amelyet Vörösmarty a népek hazájának nevezett, s tájékozódnia a másik, időbeli hazában is, amelynek területe egy kor életfelfogása, ege: az értékek időszerű rendje, s határa egy korszak előítélete. Új korok fölemelnek és letörnek népeket, nemzeti erények a kedvező korszaklemben kivirágzanak, a kedvezőtlenben elkókadnak. Minden korszak egy nagy kísérlet, óriási méretű vállalkozás, egy csomó nagyszerű szerep, amelybe a népek aszerint ugranak be vagy húzódnak vissza, hogy mennyire ismerik fel a korhelyzetet, s mennyire bíznak képességeikben. Mi, magyarok, sajnos, ebben az időbeli hazában éppolyan tájékozatlanok vagyunk, mint a földiben, egy-két nemzedékkel jártunk Európa nyomában, s amikéért legnagyobb tehetségeink fölládoztak maguk, mint Ady írta, másutt többnyire „megunt ócskaság” volt már. Ennek egyik következménye, hogy a magunk ügyéből sosem tudtunk európai ügyet csinálni; a kor bontakozik, fejlődik, elvirágzik anélkül, hogy alakításában részt vehettünk s az alakítóknak kijáró előnyökben részesedhettünk volna; a másik következménye, hogy nem ismervén a kor erőhálóját valódi szövevényében, egy-egy irányt összetévesztünk a korral, s hogy el ne maradjunk tőle, hitleristák, fasiszták, bolsevisták leszünk igazi meggyőződés nélkül, a tájékozatlanok sznobizmusával, kapkodásból.

A rádióknak sok alkalma van rá, hogy ezt az időbeli hazát megismertesse velünk. Kétségtelen, hogy az utolsó két évtizedben az irodalomtól a politikáig a szellemi és társadalmi élet minden terén merült fel olyan tünet, amely egy új korszak, a XIX. századtól különböző új vállalkozás kezdetére figyelmeztet. Ezeket a jelenségeket, különösen a tudományosokat, egy-egy rádió-előadás nem magyarázhatja meg, de éreztetheti történelmi jelentőségüket. Ez az új, háború utáni, XX. századi atmoszféra fiatalabb írók közül sokakat foglalkoztatott, s különösen az irodalom, művészet, történetírás, filozófia és pszichológia területéről egész tekintélyes dandárt lehetne összegyűjteni azokból, akik szakjuk új problémáinak az összefüggését a korszaklemtváltozással kutatták és felismerték. A rádió, mely annyifelé irányította érdeklődését, itt maradt el a legjobban: a katalógusban alig találtam nyomát, hogy például az újabb angol, francia irodalomról vagy a német történetírás megújulásáról beszélt volna valaki. Pedig az alapproblémák aránylag egyszerű hallgatósággal is megértethetők, s a téma nehézségét enyhítheti az előadásforma érdekessége.

Az ellentét például mindig szemléletesebb, mint a sima előadás, s itt két századot: a XIX.-et és a XX.-at lehet egymással szembeállítani. Ha akadnak igazi vitatkozók, akik e századok képviselőit vállalják, annál érdekesebb. Képzeljünk el két történészt, aki a pozitivisták és a szellemtörténeti álláspontot vonultatja fel egymással szemben, vagy két politikust, aki a parlamentarizmust és az érdekképviselői rendszert. A vitaforma kényesebb kérdésekben még a semlegességet is megóvhatná, hiszen a rádió egyik mellett sem foglal állást. A viták lebonyolítására nagyon alkalmas volna a különböző országokban élő sakkozók módszere, akik levélben cserélik ki lépéseiket. Mind a két fél egy-egy tételből indulna ki, s négy-öt lépésben lefolyhatna az ütközet. A rádió kötelessége az volna, hogy a vita fattyúhajtásait lenyírja, s a

résztvevők presztízsét megvédje. Ez az eljárás, melyet itt a két század antitézise kínál, másutt is beválhatna, s a legmegfelelőbb mód volna rá, hogy országos érdekű vitakérdésekben a rádió mindenféle személyes íz hozzákeveredése nélkül tájékoztathassa hallgatóit.

8. Életmód, életeszmeny

A tájékozódás kevés, az embernek igazodnia kell. Nem elég tudni, milyen a kor, a szívünkkel, a zsigereinkkel kell fölkészülni rája. Az ember tudhat valamit kívülről, úgy, hogy megfigyeli, számot vet vele, s tudhatja belülről, úgy, hogy érzi, hogy kell fellépnie vele szemben. A példa azért nagyobb tanítás minden ismertetésnél, mert eszünk helyett életalakító erőinkhez szól, s nem véleményeinket változtatja meg, hanem azt, ami véleményeinket is megszabja: reakciós módunkat. Egy kor akkor talál magára, amikor magához méltó példaképet talál. Hogy a mi korunk még nem érte el kulminációs pontját, annak az én szememben legnagyobb bizonyítéka, hogy eddig támadt példaképei nem reprezentálják igazán törekvései és hajlamai gazdagságát. De ha nem is mutathatunk rá egy nagy gyűjtőalakra, alakul már egy ideál, amely egyre kötelezőbb lesz mindenkire, aki e század hullámán akar felemelkedni. Egyik tanulmányomban megkísértem összeállítani a „három főerényt” - amelyek nem is annyira önmagukban, hanem szövődésükkel jellemzők századunkra. A csoportosítás kissé szokatlan: szigorúság belül, a változatok szeretete a világgal szemben, vállalkozó kedv az eszmék gyakorlati érvényesítésében. Más valószínűleg más erényeket válogatna össze, de hogy van egy új XX. századi életideál, a színek iránt fogékony aszkézis, melynek az eszme a cselekvésre és a hatalomviselésre való kötelezettséget jelent, azt többé-kevésbé mindnyájan érezzük, akik e században élünk és elégedetlenkedünk.

Hogy segítheti a rádió ennek az életideálnak a kibontakozását? Ez az ideál ott lappang a kor életérzésében, s szórakozásunk, életmódunk, érdeklődésünk ezer eltolódása, még ha önmagában torz tünetekben nyilvánul is meg, e felé a lappangó ideál felé mutat; a túlzott testkultusz például ha egyoldalú, visszataszító, de hogy az öröm, amely tévelyeg benne, hozzátartozik a XX. századi emberideál öröméhez: kétségtelen. A rádió feladata az lehet, hogy figyelmét az élet fő jelenségein: ruházkodáson, étkezésen, lakásberendezésen stb. végigsétáltatva, a tömegben szétzilált, sokszor értelmetlen ösztönöket csomóra kösse, s egy olyan eszmény alá rendelje őket, melyben az elfajulásra kész hajlamok legszebb értelmüket találják meg. Ha valaki, hát a rádió tudatosíthatná az életnek azt az új dolce stil nuovóját, amely ma a lélek homályos alján fesheng, és sokszor torz, majdnem állati módon nyilvánul meg. Néhány példát mondok. Az utolsó évtizedekben az emberiség étvágya megváltozott. Sokkal több gyümölcsöt, főzeléket, baromfit fogyaszt, és sokkal kevesebb marha-, sertéshúst és szemes terményt. De az étvágy nem véletlen valami, hanem a világban szétszimatoló ösztönélet legelemibb megnyilvánulása. Mi történik az ösztönéletben ez alatt az étvágycsere alatt? - kérdezheti a rádió. Milyen új életideál bontakozik a karfiolvevő emberben, aki a régiek pörköltjét félretolja? Milyen gazdasági erők segítik elő ezt az új étvágyat, és miféle gazdasági erőket segít elő ez az új étvágy? A főváros körül ezrével épültek meg e nehéz években is a nyaralótelepek. Kicsi házak körül tökéletesen ápoltság jelennek meg, a városi ember újfajta gyöngédséggel áll növényei előtt, s alig tévedhetünk, ha azt állítjuk, hogy mint a XVIII. század végén, egy új botanikus kultúra kezdetén vagyunk.

A rádió sokféleképp serkentheti ezt a botanikus kultúrát; nem annyira gazdasági és növényvédelmi előadásokkal, mint inkább étvágy- és hangulatcsináló előadásokkal. A régi debreceni fűvészkönyv köré fűződő hangulat hozzájárult ahhoz, hogy Hódmezővásárhelyen vagy Kiskunhalason kertek nőjenek ki a földből; megmutathatjuk az olvasónak Rousseau-t, amint üldöztetése közben a brienne-i tó szigetén fűvészkedésben feledkezik meg a világról, írók

beszélhetnek kertjük költészetéről, a szomszédomban lakó főúr beszélhet fiáról, akinek egy tökéletes konyhakertészetet hagy vagyonul és állásul. Ahogy van képzőművészet és iparművészet, van mezőgazdasági művészet is, s ez, véleményem szerint, a most bontakozó kultúra alpművészete lesz. A rádió szerezzen becsületet ennek a művészetnek ifjúságunk körében, amely azt hiszi, kicsúszott az úriságból, ha kapát vagy kertészollót vesz a kezébe egy olyan földön, melynek boldogulása épp ettől a nagy elkerítéséstől remélhető. Az új életideál: művészi, azt akarja elérni, hogy azon, amit az ember kezébe vesz, s amivel körülveszi magát, rajt legyen lelkének a nyoma; a tömegipar özönvize alól egy új, minden használati cikke kiterjedő minőségipart szeretne felemelni. A rádió álljon ennek az iparművészetnek a pártjára, a könyvkötéstől az öltözködésig védje meg mindenütt igényeit. Írja le például, mennyibe kerül egy kétszobás lakás, amelyet tömegcikkkel rendez be a fiatal házaspár, s milyen az a lakás, amelyet ugyanennyi pénzen a minőségipar termékeiből rendeznek be. Foglalkozzék olyan korok, elsősorban a XVIII. század emlékeivel, melyben a társalgás és viselkedés művészete magas színvonalon állt, hasonlítsa össze a görögök versenyszellemét a mienkkel, vegye pártjába a sportban az összetett, arányos versenyfajtákat: a dekatlont például, s a modern pentatlon mintájára rendezzen maga olyan „humanista dekatlont”, melyben a testi ügyesség mellett a szellemi kiválóság (zene, rögtönzött előadás, líra) is érvényesül. Egy ilyen verseny, megfelelő előkészítés után, a közönséget is érdekelné. A XIX. század hatalmas embertömeget eresztett be a jobbágysors zsilipjei mögül a kultúrjavak közé, s miközben kiszélesítette a civilizációt, megsemmisítette a XVIII. század magas műveltségét. De mint ahogy hajdan a Rómára lezúduló barbárok ösztönéből egy új nagy kultúra épült, a keresztény-germán, úgy kell a mi alulról jövő barbáraink sokszor torz szenvedélyeiből az új európai kultúrát kibontanunk. Nincs intézmény, amely ebben annyit tehet, mint a rádió.

9. Diákfélóra

A diákfélóra ma a rádióműsor mellékes, elhanyagolt zuga; ha a rádió nevelni akar, erre kell a legnagyobb gondot fordítanunk. A napok és évek egyenletesen haladnak, a lelkek nem; a lelkek ugranak. Mint ahogy a szervezeten is át-átcsap egy új biológiai hullám, s akkor hetek alatt egy új gyerek áll előttünk, míg máskor hónapokig pang, egy helyben áll; a fejlődő lélek is apró kinyilatkoztatásokban, belső csodákban löki magát egyik korszakából a másikba. Az iskola lassú munkája csak az idő egyenletes folyását követheti, de e mellett az „egyenletes iskola” mellett szükség van egy másikra, amely ezekhez a nagy belső földrengésekhez szól, s az itt felszabadult erőket akarja foglalkoztatni. Erre volna jó a rádió diákfélórája.

Az előbb említett fejlődéslökések közt a leghatalmasabb kétségkívül a pubertás. A pubertás az érdeklődés forradalma. A felnőttek világa felé nyomuló lélek szinte megsokszorozza önmagát, hogy minden kínálkozó lehetőségen végigszaladhasson - ösztön és ismeret sosem jelentenek ennyire egyet, mint ekkor. Az iskola tanmenete nem tud mit kezdeni az érdeklődésnek ezzel a hirtelen kigyöngyöző habjával, a vakmerő kezdeményező kedvnek az iskolán kívül kell medret ásnia. A diákfélóra, ez a pubertás erői számára készült iskolán kívüli iskola egy ország ifjúságának épp ezt a haszontalanul elfolyó bőségét foglalkoztathatná.

Tanítani sok tanár tud, ehhez a pubertásszomjhoz szólni, emlékezzünk iskolai éveinkre, csak kevesen. A rádió összetoborozhatna egy ilyen tanári kart, négy-öt ember elég volna hozzá, s a diákfélórán belül, azt hiszem, minden anyagi túlterhelés nélkül megalakulhatna az első pubertásiskola, vagy ha úgy tetszik, a tehetségek iskolája. Ez az iskola alkalmazkodhatna némiképp a tananyaghoz, de úgy, hogy azt az alakuló jellem szempontjából kommentálja. Az iskola megtanítja a fizika szabályait, a diákfélóra mutassa meg az értük vívott küzdelmet, a felfedezések történetét; az iskola tanít, a diákfélóra csillantsa fel a nyelvvel elérhető irodalmi

kincseket, avasson be az önálló nyelvtanulás fogásaiba. A szülők zúgolódnak a latin és a görög ellen, a diákfélóra állítson prókátort velük szemben, aki saját gyönyörűségével kívántatja meg a nehézségeken túl a szépséget. A legtöbb középiskolai tantárgy zsákutca; a tanulók elvergődnek rajta egy darabig, s ott, ahol már csak egy falat kellene ledönteni, hogy a munka élvezetté, a fáradság szenvedéllyé váljon, megállanak. A diákfélórának ezeket a falakat kellene döngetni. A serdülőt a nagy összefüggések érdeklik. Milyen a világ, hogy érvényesülhet benn ő maga. Az ifjú kozmogónus és moralista: ami a képzeletét megfogja, vagy a világ rendje, vagy a példa hatalma. A diákfélórának tehát nem természettudományi különösségekkel és nem történelmi epizódokkal kell tartania őt, hanem olyan előadásokkal, amelyek vagy a világot változtatják meg körülötte, vagy saját erkölcsi magatartását teszik tudatosabbá. Egyáltalán nem tartanám helytelennek azt sem, ha a különböző tudományágak, foglalkozások képviselői mint pályájuk násznagyai ostrom alá fognák az ifjúságot; egy-egy előadásciklus után, amelynek a során a matematikustól a kertészig és a műbútorkészítőig mindenki elmondta pályája dicséretét, akár meg is szavaztathatnánk őket, hogy ki melyik pályát találta az elmondottak alapján leglelkesítőbbnek.

A múlt század negyvenes éveinek pezsgő eszű ifjúságáról tudjuk, hogy az akkori eleven önképzőkörök neveltje volt. Az önképzőkör szót a millennium dörgegelmes évei azóta lejáratták; itt az ideje, hogy visszaadjuk becsületét. Az önképzőkör szinte az egyetlen hely, ahol a fiatal ember a maga érdeklődése után indulva a szellemi vállalkozás örömét megszokhatja, sikeréből, kudarcából erőt meríthet. Az önképzőkörök színvonalát a diákfélóra sokféleképp emelheti; a leghatásosabban úgy, hogy egy-egy gondosan előkészített önképzőköri ülést, havonta vagy kéthavonta, a helyszínéről közvetít. Különösen szépen lehet megrendezni az ülést olyan iskolában, ahol vagy a vezető tanár kiváló ember, vagy az önképzőkör volt tagjai közül került ki egy-egy nagy tudós, nagy író. Az önképzőkörök közt verseny indulna meg a rádióbeli szereplésért, a közvetítéseket más iskolák is végighallhatnák; a sok közül egyik módja lehetne ez annak is, hogy a rádiót az iskolákba bevezessük, s a diákok közt népszerűsítsük.

A diákfélórában kellene beszámolni ifjúság és tanárság minden eredeti kezdeményezéséről. Tegyük fel, hogy épp a rádió buzdítására, valamelyik vidéki iskola megfelelő helyen botanikus kertet létesít, egy másik helyen valamelyik ipar elsajátítására műhelyt rendeznek be, megint másutt az angol vagy görög nyelv gyakorlására angol, illetőleg görög kör alakul, egyik gimnáziumban sikerült diáklapot adtak ki, a másikban a cserkészek sütöttek ki valami szépet: egy-egy diákfélórát megérdemelne a követésre méltó kezdeményezés. Nagyon helyesnek tartom a tanulmányi versenyek divatját. A rádió ezeknek a nyilvánosságát is növelhetné, akár úgy, hogy a tétel-kitűző és bíráló tanárokkal még idejében egy-egy előkészítő órát tartana, mely a munkamódotusra oktatná ki a versenyre készülőköt, akár úgy, hogy egy-egy sikerültebb történelmi vagy irodalmi dolgot olvastatna föl. A mai ifjúságba beleoltott versenydiák alapján nem hibáztatható, A görögök nagyságának épp az agonális, versenyző szellem volt állandó sarkallója. A mi célunk csak az lehet, hogy ezt a versenyzőkedvet a rádió tekintélyével minél magasabb ugrólécek és minél nemesebb célszalagok felé tereljük.

10. Népművelés

A rádió akkor is hatalmas népművelő, ha nem akar az lenni, ha akar, hatása felülmúlja a népiskoláét és a hadseregét. Egy szabadegyetem mellett, amelyet a rádió rendez, a néhány tucat embert összeszalajtó szabadegyetemek előadásai szinte csak beszélgetések. S a rádiónak mégis igaza van, ha nem szaporítja tanfolyamai számát, s egy szabadegyetem keretében nem ad előadóinak egész előadás-sorozatokra megbízást. A rádió előadásai támogatják egymást, de nem függhetnek szorosan össze. A hallgató egyszer elcsípi az előadást, másszor nem, s ha az

összefüggést elvesztette, az sem érdekli többé, amit el tud csípni. A rádió minden előadásának önállónak, külön kis műnek kell lenni. Ha az előadások előírt tananyagot darabolnak szét maguk közt, a művészi beállításnál fontosabb, hogy az előírt porció az előadásban valóban benn legyen. Előadók könnyen vállalkoznak egy nyolc-tíz előadásból álló sorozatra, de a harmadiknál megunták, s bosszankodva csapják össze, csak hogy elkészüljenek. A közönség nem szereti, ha megkérdezése nélkül íratják be egy tanfolyamra, s iskolába ültetik, ahol ő szórakozni jelentkezett. Mindez épp elég ok, hogy a rádió ne kürtölje be állandó tárgyakkal álló szabadegyetemét, de nem elég ok arra, hogy ezt a szabadegyetemet a kiszemelt tanítványok értesítése nélkül mégis meg ne rendezze.

A szabadegyetem tantárgyai, előadásciklusai legyenek meg a rádiótervben, de ne kerüljenek be a műsorba. A tananyagot tartsa számon a tantárgy tanára, de ne egyfolytában, tárgyi teljességre törekedve adassa elő, hanem keresse ki az anyag fontos csomópontjait, s oda szűrjön be egy-egy előadást. Ha az a tervem például, hogy tíz-tizenkét előadásban foglalkozzam a görögökkel, nem kivonatolom előadásról előadásra, amit a görögökről tudok, hanem tíz-tizenkét ilyen csomóponton levő részletkérdést dolgoztatok ki. Nem a teljes históriát adom, hanem egy külön kis tanulmányokból, külön csillagokból álló csillagképet, melyet a köztük kalandozó tekintet köt össze. Ha egy-egy ciklus olyan szépen sikerül, hogy könyvben is ki lehet adni, ezt az összekötötést külön bevezető tanulmány végezheti el, amely a görögökről egyvégben is elmondja a legszükségesebbet. A szabadegyetem tantárgya ilyenformán csak akkor bontakozna ki, amikor az előadások már lezáródtak. Azt hiszem, ez a legjobb mód a tantárgyak megkedveltetésére.

Sajnos, nem minden tárgy bírja ki ezt a staccato-oktatást; matematikát aligha lehet így tanítani. A szemléltetés hiánya is nagy nehézség; hogy értessük meg például a vérkeringés menetét képek nélkül. Idővel kisegítőfüzetek szétküldésével segíthetünk ezen a bajon, ma azokat a tárgyakat kell erőltetnünk, amelyekben ez a „csillagkép”-módszer beválk. Legfontosabb köztük a történelem. Tudjuk, hogy a klasszika-filológia a történelemtudomány újabb fejlődésében is megőrizte régi módszerét: nemcsak történelem, hanem az ókorra vonatkozó irodalmi, történeti, művészeti, tudományos emlékek teljes enciklopédiája. Újabban a klasszika-filológia módszerét más korokra is alkalmazni kezdik, a középkornak is megvan már a hasonló enciklopédista tudománya. A leghelyesebb az volna, ha a rádió történelemoktatása is egy-egy ilyen enciklopédista képbe olvasztaná be a művészet, művelődéstörténet fejezeteit, s ciklusainak a címe nem az *Építészettörténete*, a *Zene története* stb. lenne, hanem *Egyiptomiak*, *Görögök*, *Latinok*, *Őskereszténység*, *Középkor*, *Humanizmus* stb. Mint az újkori problémakör tágulásának a történetét adatként elő a biológián és fizikán alapuló tudományokat és a közgazdaságtant is: egyrészt mert a fizikai problémák felvetődése és megoldása sokkal izgatóbb, mint a tudománynak tételépülete, másrészt sokkal jobban állja a szakadozott előadásmódot.

A különböző ciklusokat (egyelőre tíz-tizenkettőre gondolok) lassacskán kellene elereszteni, mint versenyen a startoló autókat; évente célhoz érhetne öt-hat, s ugyanennyi új indulhatna meg. Ha a ciklusokat öt-hat íven ki lehetne adni, néhány év alatt gyönyörű népművelődési könyvtárat dobhatna ki fillérekért a rádió. A könyvek bevezetőjében ott lenne dióhéjban a tudomány, a dolgozatokban pedig a tudomány szelleme.

11. Kulturális hírszolgálat

A rádiónak kötelessége, hogy az ország szellemi életét figyelje, azokat a tudósokat és írókat, akiket nevük, képzettségük és írásművészetük rádiószereplésre ajánl, munkatársai közé vonja, de nem lehet kötelessége, hogy találmányra beküldött kéziratok közül a használhatókat kiválogassa, s lektorjait olvashatatlan művek olvasásával nyomorítsa. A terv, melyet idáig előadtam, biztosítja, hogy a közhasznú előadásoknak legalább kétharmada ne véletlenül kerüljön egymás mellé, hanem egy erős szándék szolgálatában marsoljon előre, s ha a hátralévő harmad írására is lehetőleg mi kérjük fel a felolvasókat, a legtöbb esetben könnyű lesz megtalálni tervünkkel a kapcsolatot. Nem beszéltünk például a rádióban elég gyakori közegészségügyi, jogi, természettudományi előadásokról. Mihelyt van egy biztos tervünk, a terv szinte magától választja ki a kínálgató roppant tárgykörből a kívánatosakat. Az önismerethez hozzátartozik egyes vidékeink higiénikus állapotainak képe, a „laikus prédikációk”, jogi esetekhez kapcsolódhatunk, új természettudományi felfedezések a XX. század panorámáját színezhetik.

Nem tartom helyesnek, hogy a rádió à la Tolnai Világlap, levegőben lógó tudományos furcsaságokkal tartsa jól hallgatóit. Az a felelőtlen, léha kíváncsiság, amely a tudománytól Loch Ness-i szörnyeket és hetes ikerszülést vár, az igazi ismeretszomjnak épp a fordítottja, s úgy viszonylik hozzá, mint a vicc a problémához. Előadásaink legyenek érdekesek, de az érdekesség fűszerük legyen, és ne céljuk. S ha a közönség szereti a kuriózumot, a föltálat kuriózumok mögött szervezzünk meg egy kis kulturális hírszolgálatot. Ahogy vannak újságjaink gylkosságok és panamák számára, legyen újságunk tudomány és művészet eseményei számára is. A délelőtti negyedórák különösen alkalmasak ennek a kulturális hírszolgálatnak a beiktatására.

12. Szépirodalom

A rádió nagy elbeszélésfogyasztó. Olyan nagy fogyasztó, hogy a selejttessel is be kell érnie. Az egész Magyarországon együttvéve sem írnak annyi jó novellát, mint amennyire a rádiónak szüksége van. S ki állítja, hogy ami jó, az a rádióban mind fel is olvasható? A rádió, az elbeszélések számának a csökkentésén kívül, csak egyféleképp javíthatja szépprózája színvonalát: biztosítania kell, hogy a jó és rádióba való elbeszéléseket lehetőleg a rádióban olvassák fel. Ezt a legbiztosabban úgy érhetné el, ha tíz-tizenkét legkiválóbb prózaírónkkal megállapodna, hogy megfelelő terjedelmű elbeszéléseiket először a rádióknak nyújtsák be, amely huszonnégy óra alatt dönt, hogy átveszi vagy továbbadja. Nem tudom, hogy ez az opciós módszer megvalósítható-e. Ha nem, ne ragaszkodjunk annyira az első közlés feltételéhez. Megjelent újság-novellákat ne olvastasson fel a rádió, ezeket többnyire nem is érdemes felolvasni, folyóiratban megjelent írásokat azonban, melyeket átlag öt-hatszáz ember ismer, én egész bátran oda-bocsátanék a rádióközönség elé. A magyar irodalomnak sok feledésbe merült elbeszélője, ismert íróknak sok ismeretlen munkájuk van, ezekből is ki lehet egyet-egyet emelni, egyszerre szolgáljuk ezzel a közönség ízlését és az irodalom halottjait.

Még szomorúbb az arány a rádió színdarabszükséglete s a magyar termelés minősége közt. A jó dráma még a világirodalomban is ritka; aki pedig ma jár színházba, lemondott róla, hogy drámai műveket lásson. Mit várjunk a rádiótól, amely nem cserélheti estéről estére a hallgatóit, s így darabjait kell cserélnie? De a rádióknak még a szorultsága is hasznára válhat az irodalomnak. A rádió a legolcsóbb kísérleti színház; egy színház sem jut el ilyen olcsón a főpróbáig, és sehol sem bukhatnak meg a darabok ilyen zajtalanul. Ha a rádió ezt az előnyét, mely szorultságából következik, ki tudja használni, s olyan új darabokat hoz színre, mint éppen most Tamási *Énekes madar*-a, ő diktálhatja a színházak műsorát, hiszen melyik igazgató nem kap a darabon, amely százezer fül előtt már bevált. Köztudomású, hogy Magyarországon csak a

színházi szerzők foglalkoznak darabírással, az írók eleve lemondanak róla, úgysem adnák elő. A rádió mint kísérleti színház kockára tehetné értük egy-egy estéjét, s hozzájárulhatna, hogy a színmű megint irodalmi műfaj és ne kereskedelmi cikk legyen. Egy magyar Lessing, azt hiszem, a rádióban találhatná a legjobb kvartélyt, s itt próbálhatná ki legkönnyebben a külföldi drámaújító kísérleteket is. Sokan nem várnak semmi különöset a rádiójátéktól. Én azt hiszem, nincs igazuk. Az elszakított drámai szerep, melyet a képzelet követ a szem helyett, szababban ugrálhat útjain, mint drámai deszkákhoz kötött testvére. Könyvdrámák, amelyeket eddig is alig lehetett a deszkákra húzni: kész rádiójátékok, s én nem tudom, hogy Arisztophanész bemutatása a rádióban nem lenne-e (esetleg a darab elé írt tízperces bevezető résszel előkészítve) a „klasszikusoktól” borzadó nagyközönségnek nagyon is „modern” meglepetés.

13. A rádió mint szervező

Magyarországon még divat társaságosdít játszani; az emberek szeretnek elnököt választani és elnökké választatni, s szeretnek kilépni és kilépőlevelet írni. A társaságokat állítólag azért alapítják, hogy bizonyos munkát elvégezzenek. Szabály szerint először van a társaság, s aztán következik a munka, amelyre vállalkozott. De a sorrendet meg is lehet fordítani: először van a munka, s akik azokat végzik, anélkül hogy elnököt, titkárt választanának, társaságnak is lehet tekinteni. Az ilyen munka felől keletkezett társaságok igaz, hogy lazábbak, sem létszámuk, sem alapszabályuk, viszont rugalmasabbak és használhatóbbak. Egy folyóirat munkatársi köre összetartóbb társaság, mint egy szép nevű Akadémia, amely évente egy választmányi és másfél felolvasóülést tart. A rádió nagyon alkalmas arra, hogy ilyen alapszabálytalan, munka felől keletkező társaságokkal szórja tele az országot. Hiszen látjuk, hogy pusztán jelenlétével is bizonyos társaságképző erőt fejt ki: hívatlan-kéretlen is rádióbizottságok magzanak fel körülötte, amelyek munkájába igyekeznek avatkozni. Miért ne irányítsa a rádió maga körül ezt a „bizottságképződést” és munkatársi szervezkedést, anélkül hogy belügyminiszteri engedélyre szoruló társaságokat alakítana. Egyelőre háromféle szervezetre gondolok.

1. Ha az előbb vázolt rádiótervet meg akarjuk valósítani, a rádiónak minden tárgykörből szüksége lesz egy-egy tanácsadóra, aki a sorozatok előkészítésében segít, esetleg az összefoglaló cikkeket is megírja. Ha ennek a testületnek a tagjait a legképzettebb fiatal tudósok közül választjuk ki, akiknek ez a szerep még kitüntetés és érvényesülési alkalom, egy agilis s egyre tekintélyesebb tudományos testületet iktattunk a rádió és a tudósvilág közé.

2. Hasonló testületre van szükség a rádió és a vidék közt. Legyen ott minden városban, minden táj közepén a rádió egy-egy bizalmija, aki a mi szempontunkból figyeli az ottani életet, s a mi szándékainkat népszerűsíti a maga környezetében. Az utóbbi időben egymás után indulnak elég magas színvonalú vidéki folyóiratok, ha ezeknek a munkatársi gárdájából a rádióhoz fűzzük a legmegfelelőbbeket, a decentralizáció veszélyét is csökkentjük, s a rádió befolyását is növeljük.

3. Ugyanilyen idegszálakat kell az önképzőkörök, cserkészcsapatok, bajtársi egyesület stb. vezetőin át az ifjúságba is eresztenünk, hogy a diákfélóra javaslatai mögött ott álljanak a kipróbálók, indítványozók és szervezők.

14. A rádió mint kiadó

A rádió mint kiadó előnyös helyzetben van, Háromszázezer hallgatója aránylag könnyen toborozhat előfizetőket, vevőivel úgy érintkezhet, hogy a könyvkereskedelem nem veszi meg rajta a vámot, s kéziratanyagát olyanoktól vásárolja, akiket mint előadókat egyszer már honorált. Kár volna, ha a rádió előnyös helyzetét nem használná ki.

Ma a Rádióélet a rádió egyetlen kiadványa. Ezt a folyóiratot, mely ma elsősorban rádióműsor, nem is olyan nagy áldozat árán népszerű családi lappá lehetne fejleszteni. Mihelyt a rádiónak külön nemzetnevelő terve van, cikkei is lesznek, melyek ezt a tervet támogatni iparkodnak. A nyelvtisztítás rovatáról már beszéltem, éppígy megkövetelné rovatát ebben a lapban a vidék szellemi élete, a külföldi folyóiratokra támaszkodó kulturális hírszolgálat s az életmódot, életideált alakító közlemények. A rádió sportemberei sportkrónikát, a rádió dramaturgia színházi beszámolót írhatna. Egy-egy különösen szép elbeszélést, verset vagy a rádió szellemének különösen megfelelő mintatanulmányt is átvennék a műsorból, Külön diákfolyóiratban lehetne kiadni heti egy íven a diákfélóra anyagát, esetleg épp Diákfélóra címen. Ezt a folyóiratot, melynek előállítására 10 000 példányban alig kerülne évente többé ugyanannyi pengőnél, évi két pengőért lehetne a diákok közt árusítani. Hogy az erő szét ne forgácsolódjék, esetleg valamelyik meglevő ifjúsági folyóirattal kellene szövetkezni, s az ő régi keretjeiket tölteni ki a mi új anyagunkkal.

15. Utóhang

A magyar rádió feladatait mondtam el ebben a tanulmányban. Tudom, hogy az itt felelőstett madarak közül a rádió többet célba vett már, sőt néhányat talán le is lőtt, s még többet lelőtt volna, ha elég puskás ember állna a rendelkezésére. Furcsa kimondani, hogy ebben a tehetőségekkel kékű országban, ahol másról sem hallani, mint éhen haló zsenikről, milyen kevesen vannak, akikre érdemes feladatok megoldásánál számítani lehet. Az ember azt hallja, nem érvényesülhetünk, nincs megfelelő orgánunk, s amikor nagy áldozatok árán összehord nekik egy kényelmes fészket, a fészkekben nincs tojó madár. Ha azt kérdezik tőlem, van-e ma Magyarországon olyan gárda, amellyel ezt a programot le lehet bonyolítani, habozás nélkül mondom, hogy nincs. Ha azt kérdezik, van-e, amellyel meg lehet indítani, azt felelem, van, de kérdés, hogy össze lehet-e azt toborozni. A nagy vállalkozásokhoz hitel kell. A szellemiekhez még inkább, mint az anyagiakhoz. S Magyarországon a pénz-hitel viszonyok sem olyan romlottak, mint a szellemi élet hitelviszonyai. Ha Széchenyi újra fellépne, megint csak a *Hitel*-t írhatná könyve homlokára - de most elsősorban a szellem emberének a szellemi vállalkozásba vetett bizalmát kellene alatta értenie. Itt van egy példátlan hatássugarú szerv, a rádió; itt van az a jó szándék, amely épp engem, a reformgondolat egyik legélesebb képviselőjét hívott tanácsadóul; az országban ott lappang egy csomó értékes ember, de kérdés, hogy a munkavállaló tudósok, írók bizalmát meg tudjuk-e szerezni vállalkozásunk számára. Ha nem, minden terv hiába; itt-ott foldozhatjuk a műsort, de érdemest nem csinálhatunk. Ezt a programot épp azért írtam, hogy tervemet azok, akikre számítunk, áttekinthessék, s a helyzet súlya s a feladat nagysága csatlakozásra, komoly részvételre bírja őket. Úgy érzem, hogy ha ezen a helyen csalódnom kell bennük: a csalódás több lesz, mint egy ember kudarca.

Sztálin: Les questions du léninisme⁵

Oroszország érdekel, de az Oroszországról szóló könyvek nem nagyon érdekelnek. Nem szeretem a moszkvai utasokat, s nem tudok mit kezdeni a helyszíni megfigyelésen alapuló kritikákkal. Meghallom, hogy mit hozott haza a tanulmányutas, de nem tudom, hogy mit vitt ki. Hol kezdődik a tapasztalat, és hol végződik az előítélet? Aki Oroszországról igazán meg akar tudni valamit, ne a kritikusokat olvassa, hanem magukat az oroszokat. A kritikusok még ha igazat akarnak is mondani, ferdíthetnek; ők maguk, még ha ferdíteni akarnak is, igazat mondanak. Az oroszokat gyakran vádolják azzal, hogy Potemkin-városokba vezetik a külföldit. Ha úgy is van, Potemkin-könyveket nem írhatnak a számukra, mert Potemkin-könyvek nincsenek. A tényeket lehet hamisan csoportosítani, a szellem elárulja magát, s aki előtt a szellem számít nem a statisztika annak a számára az önigazolás a legfényesebb önkritika, hisz a magunk mellett felhozott érvek nemcsak hadakoznak, hanem akaratauk ellenére vallanak is. Ha egy költőről meg akarok tudni valamit, nem bírálója kifogásait olvasom el, hanem magát a művet, melyben szépek és sebezhetetlennek érezteti magát - amelyet „önmaga propagálásá”-ra írt. Ilja Ehrenburgnak a Nouvelle Revue Française-ben megjelent „orosz adalékai”, ez a Potemkin-gyűjtemény például szándékán túl is megmutatta az új Oroszország erőnyeit és hibáit. Sztálin *Les questions du léninisme*-je még inkább. Az orosz pápa írásai, a megszemélyesült orosz politika önigazolása mennyivel meggyőzőbb vádbeszéd, mint a szerző maga is gondolta, s mennyivel ártalmasabb vádbeszéd, mint a kritikusok kifogásai és rágalmai.

A forradalmakban engem a káték és a valóság viszonya izgat a leginkább: mit mondott az elmélet, és mit akart az élet; miben állt szövetségük, és hol csapták be egymást. Egy forradalom természeti tünemény: az embereket a legtervszerűbb izgatás sem lázíthatja fel, ha a természet fel nem lázította, és sorsuk szabadjára nem engedte elébb. De ez a természeti tünemény szavakból táplálkozik, Világosan akarja látni saját homályos indokait, mint ahogy egy hirtelen indulat néha egészen körmönfont érveket keres a maga igazolására. A dadogó természet rá van utalva a káté formuláira, s az elmélet, mint egy lovatlan lovas, lesi a megnyergetésre váró szörnytermészetet. Az igazi forradalmár az, aki önmaga lesz egyszerre lovas és ló - természet és írás, indulat és érv. Akinek a káté végcél, együtt handabandázhat a forradalommal, de nem értheti meg; „intellektuel”-je a forradalomnak, még ha elvben antiintellektuális is; aki viszont megveti a kátét, s nem érzi az eszmei önigazolás szükségét a természet szomjas felhorkanásában, mi lehet más, mint szörnyeteg. Az igazi forradalmár: politikus természet; ismeri a valóságot és ismeri a szót, s ösztöneiben hordja összeműködésük szabályait.

Lenin, azt hiszem, nagy politikus volt. Úgy emlegetik, mint Marx mellett a szocializmus másik nagy tanítóját, a marxizmus továbbfejlesztőjét az imperializmus és forradalmak korában; én inkább politikusnak látom őt, mint tanítónak, aki azért vezethette győzelemre az orosz forradalmat, mert a használt elmélet s Oroszország forradalmi valósága benne magában is együtt volt, a marxizmust elfogadta mint alkalmas eszközt, de az esze alatt az orosz valóság ült s feszengett, úgyhogy a tételen nála mindig átsugárzik egy idegeiben hordott helyzet, s a valóság ellen forduló tétel sosem egész idegen attól a valóságtól, melyhez szól. Lenin orosz volt: a cárizmust akarta megdönteni, a cár szolgálát elsöpörni, az orosz milliókat emberi élethez juttatni; a lappangó orosz indulat volt; mint forradalmár erre az indulatra apellált, s ezt állította

⁵ Tanú, 1934

Sorskérdések, 89-93. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989)

maga mellé. A marxizmus ennek az indulatnak csak a fölvelt nyelvjárása volt; ebben különbözött ő a Trockij-féle nemzetközi forradalmároktól, akik ismerték Marxot, de sosem tudtak volna Oroszország nyelvén beszélni. A marxizmus, felismerte, leghatásosabb eszköz a cárizmus megsemmisítésére, s alkalmas diszciplína tömegek összetartására. De a marxizmus neki nem bölcsélet volt, hanem politika. Egy-két zseniális módosítás elég volt neki, hogy ezt a nemzetközi irányt az orosz forradalom szolgálatába állítsa, s arra a feszengő valóságra, amelynek ő maga is inkarnációja volt, szorosan ráillessze. A marxizmus világforradalomra készült: ennek a forradalomnak a legfejlettebb iparú országokból kellett volna átharapóznia a többiekre; Lenin „az imperializmus tanulmányozásából” azt a tételt vezette le, hogy a forradalom nem egyszerre fog bekövetkezni, s nem a legfejlettebb iparú országokban, hanem ahol a polgárság a leggyengébb. A forradalom nem harapózik el rögtön az egész világon, az első szocialista államoknak polgári államok közt kell felépülniök, s felépülhetnek a világforradalom támogatása nélkül is; a szocializmus egy országban, a szocializmus Oroszországban nem abszurdum, hanem „elméletileg igazolható” lehetőség. A másik fontos módosítás a proletárdiktatúra értelmezése volt. Oroszország parasztállam, orosz proletárdiktatúra: diktatúra proletariátus nélkül. Orosz forradalom a parasztság nélkül nincs; az orosz forradalomnak a parasztokat is be kell foglalni az új rendbe: az orosz proletárdiktatúra tehát az orosz dolgozó osztályok (parasztok, kézművesek, intellektuelek, ipari munkások) demokráciája a dolgozók javára, a proletariátus vezetése alatt. A nemzetközi forradalmárnak a paraszt „reakciós osztály”, a forradalmat nélküle kell csinálni s ellene; Lenin, aki tudja, hogy az orosz forradalmi valóság: az orosz parasztság, az osztályharcban helyet enged a „dolgozó osztályok együttműködésének”, s a proletariátus számára csak a példaalkotás és nevelés jogát tartja fenn.

Az orosz forradalom Lenin politikai tehetségének a műve. Ő állította az orosz nép homályos követeléseit az elenyészően kicsiny bolsevik párt mögé; ő tette az orosz népet a kommunista párt „büntársává”, s ő tartotta fenn a szocializmust a polgárháborúk korában; ő alakította át a dialektikát a történelmi valóságot szemmel tartó taktikává, s ő biztosította a NEP-évek elején, ha visszavonulás árán is, a szocializmus taktikai fölényét az orosz gazdaság kapitalista elemei fölött. A leninizmus az ő fogalmazásában megőrzi marxista eredetét és nemzetközi érvényességét, vagy legalább ennek az érvényességnek az igényét, de ugyanakkor alkalmazkodik ahhoz a nagy darab élethez, amelyet Oroszországban készen talált, s elméletnek és valóságnak olyan szimbiozist teremt meg, amely egyikre sem halálos.

Sztálin: Lenin tanítványa; örökli Lenin műveit, és örökli Lenin megbízását „Oroszország elektrifikálására”, de nem örökli Lenin politikai fölényét. Nem a politikai képesség hiányzik Sztálinból, hanem a politikai zsenialitás. A Trockijhoz szító nyugati marxisták szerint ő kisiklatta, eloroszosította az orosz forradalmat. Én ezt nem hiszem. Az orosz forradalom kezdettől fogva orosz volt, legfeljebb nem beszélt oroszul, s Sztálin jobban megőrizte eredeti vonalát, mint ahogy Trockij és Zinovjev vagy Buharin, ha rájuk száll a forradalom vezetése. Sztálin érzi az orosz forradalom természetét: a leghívebb tanítványa Leninnek - az a baj, hogy semmivel sem több, mint a leghívebb tanítványa. Káténak és valóságnak a kapcsolata nála is megvan, jobban, mint a régi gárda „kevésbé korlátolt” tagjainál; de ez a kapcsolat már sokkal merevebb - kevesebb tér jut köztük a politikai leleménynek s kevesebb beleszólás az eredeti megfigyelésnek.

Nem állítom, hogy Lenin nem hitt a marxizmusban, de ez a hit másodlagos volt; mint ahogy a lángész mindig előbb hisz egy szavaknál mélyebben bontakozó eszmében, mint az eszme megfogalmazásában. Sztálin, a tanítvány és az örökös elsősorban a betűben, a fogalmazásban hisz. Lenin szavakat talált a történelem számára, Sztálin a szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet. Mint egy teológus, állandóan idéz. Ha támadják, Lenin-idézetekkel védekezik, ha kezdeményez, Lenin-idézetekkel nyugtatja meg magát. Van az Írás, és van

Oroszország: az ő életfeladata, hogy az Írás minél jobban ráilljék Oroszországra. De az Írás kétféleképp illeszthető rá az országra: alkotásokkal és fogalmazási műfogásokkal. Sztálin alkotásai csak részben alkotások, részben az Írás stilisztikai önmegnyugtatói.

Kétségkívül korlátolt ember, de mint ahogy korlátolt emberek közt néha kitűnő orvosdiagnoszták akadnak, neki is biztos a politikai helyzetérzése. Lenin ebből a helyzetérzésből irányító eszméket: leninizmust csinált, Sztálin rácsap a saját helyzetérzésére, lefűleli, lefogalmazza őket; lát és mégsem lát, mert csak egy nyelvjáráson át mer látni. A valósággal ő csak akkor néz szembe, ha azt a lenini fogalmazás már átöltöztette, a tények megjelentek előtte, de a nómenklátúra egyenruhájában. Mint a legtöbb makacs fejű ember, túlbecsüli az elnevezések értékét, a segédfogalmakat összekeveri az eseménnyel, a nyelvet a világgal. Maritainnál már feltűnt egy sajátság, amit a „befogalmazás eufóriájá”-nak lehetne nevezni. Az írónak van egy szép fogalmazási rendszere, s e rendszer annyival erősebb a kíváncsiságánál, hogy az új jelenségeket nem is kutatja, csak beilleszti; nem természetükhöz keres szavakat, csak azt nézi, hogy rendelheti természetüket a meglevő szavak alá. Maritain a fogalmazási rendszernek ezt az elsőbbségét a valóság fölött skolasztikának nevezi. Ha így van, Sztálin a legnagyobb skolasztikus.

Igazi sikereit annak köszönheti, hogy a skolasztika kesztyűi alatt sem vesztette el teljesen a tapintóérzékét: ki tudja tapogatni a történeti helyzeteket; de sikereinek nagy része mégis csak álsiker, inkább a fogalmazásban vannak meg, mint a valóságban, a betű szentesíti őket, nem független természetük. Sztálin a leninizmuson át látja a világot, s ez megfosztja őt a másféle látásmód ellenőrzésétől. Hozzá van kötve saját „koordinátái”-hoz; a tünetények „invariáns” lényegét eltakarják előle fogalmi hálói. Az ember egy ellen-Sztálint, egy tanulatlan együgyűt szeretne mellé adni, akit, noha Oroszországban élt, felmentettek a leninizmus kurzusai alól, semmit sem tud a szocializmusról, de látja, amit lát. A királyok bolondokat tartottak maguk mellett, gondolkozásuk és viselkedésük állandó ellenpróbájául: nem tűrhetne meg Sztálin is egy ilyen bolondot, aki a tudatlanság szavaival nevezné meg, amit ő a tudomány szavaival elkertel? Mit csináltatok ti? - kezdené ez a házi bolond felkeléskor. - Abbahagyattátok a néppel a háborút, amikor abba akarta hagyni, és odaadtátok a parasztnak a földet, mikor elvette. Aki ellenállt, elpusztítottátok, s amikor a nép visszavonult békéjével és zsákmányával, ti lettetek az állam. Valamikor nemesek voltak és jobbágyság; ti a nemességet pártoknak neveztétek, a jobbágyságot dolgozó tömegnek. Mivel éppolyan kevesen voltatok, mint a cár nemessége, s még jobban féltetek a dolgozó tömegektől, mint ők: szaporítani kezdtétek magatokat, s gyáratok építtétek, ahol munkásokat csináltatok a parasztok pénzén. Ki építette fel a ti iparotokat? A föld népe, amely az alacsony munkabér és a ti méregdrága ipari termelések közé szorult. Most a földből is gyárat akartok csinálni. De ki tartja fenn az országot, ha a föld népéből is henyélőket csináltok? Mert jegyezd meg, kétféle ember van a világon, az egyik akkor is kap pénzt, ha lazsál, a másik csak akkor, ha dolgozik. Nincs elég hivatalnoktok, hogy a dolgozókból is hivatalnokokat akartok faragni? Lehet egy országban mindenki hivatalnok? Nem, barátom, ahol mindenki hivatalnok, ott az emberek nagyobb feléből rabszolga lesz, a kisebbségből pedig munkavezető.

Az ilyenféle beszéd nem lenne egészen igaz, de egészen felesleges sem. A *Les questions du léninisme*-ből semmi sem hiányzik úgy, mint a gondolkodás és fogalmazás ellenpróbái. A könyv „elméleti dolgozatokon” kívül beszédeket, beszámolókat, s Sztálinnak a különböző küldöttségek kérdéseire adott feleleteit tartalmazza. A hang eleinte rokonszenves: egyszerű ember magyaráz egyszerű embereknek; mintha a szilasbalhási tudós masinászkodtát hallanám, amint a részeseinek felel. A legtöbb marxista könyv kiálthatatlanul „polgáris” észjárású, ebben a könyvben csakugyan a nép fia beszél - a nép, aki megtanult marxistául. Felteszi magának a kérdést, s a válaszban iskolásan elismétli, kipontozza a mondanivalóját: először,

másodszor, harmadszor, s végül azok számára, akik még kételkednének, Lenin idézetpecsétjét üti rá, a mi nagy tanítónk, Lenin is ezt mondta. Néha még egy-egy hasonlat is előkerül: Láttátok az evezősokeket, amint nem néznek sem jobbra, sem balra, csak eveznek előre a folyón? Én sokszor elnéztem őket a Jenyiszejen. Mindez szép volna egy száztagú külvárosi szak-szervezetben, de elgondolni, hogy ez az ember Oroszország fölött ül, s egy-egy diadalmaskodó vitája végén, melyben ellenfeleiről sorra bebizonyítja, hogy nem igazi marxisták, az egész Oroszország „üdvözli a szónokot”. Látszólag csak arról van szó, ki értelmezi helyesen Marxot vagy Lenint; valójában szívós hatalomharc dühöng az érvek mélyén. Ennek az embernek agyára a marxizmus; ez az ember a saját homloka magasságáig akarja lehúzni az orosz mennyezetet.

Ilja Ehrenburg gyűjteményét említettem az előbb. Van abban egy diáklány, akinek a leninizmus kurzusaira kell járni, a férjét elvezénylik tőle, s ő maga sem tudja biztosan, hogy marxista dolog-e ezen szomorkodni. Másutt diákokról van szó, akik közt csempészáru a görögökre vonatkozó írás, mert Oroszországban a „feudalizmus”-nál kezdődik a történelmi oktatás. Volt valami sivár mélabú ebben a kedvgerjesztő cikksorozatban; nyomás, amely ott ül minden mellen és minden pillanatban, amelyben az ember magával négyszemközt marad. A *Les questions du léninisme*-ből megtanultam e nyomás nevét is: Sztálin. Nem egy ember neve, hanem az emberi természet és hagyomány nagy forrásaitól elszakadt konokságé.

Második szárszói beszéd⁶

Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt „bennszülött”-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.

Újkori történelmünket tanulságos e folyamat előrehaladta szerint osztani korszakokra. A mohácsi vésszel csak állami életünk felsőbb irányítását veszítettük el; a helyi kormányzat mindenütt magyar maradt, Erdélyben az állam is; nép és urai nemcsak a közös gondolkozásmódban tartoznak össze: akkor kapcsolja őket egy új kultúrmozgalomba a közös prédikátor. A szatmári békével a magyarság szorosabb gyámság alá kerül. Országá idegen népeknek és idegen birtokosoknak lesz települési területe. A privilegizált jövevényekkel szemben ellenőrzött elem. Vallásában nyomják, erkölcsében rontják. Előmenetel és hűtlenség lassan egyet jelentenek. A vidékre szorult magyar úri rend és a nép közt azonban még megvan a patriarkális kultúracsere; a közhittel ellentétben a főnemességet is csak 1795-tel veszítjük el egészen. A Ferenc-kor a legnagyobb zökkenő lefele, ekkor kezdődik meg az alsóbb nemesség elnémetesedése is, Nyelvünk most rúgódik el a népnyelvről; műveltek és műveletlenek közt most lép föl az az átbeszélhetetlen ür, amelyet Móricz Zsigmond olyan szépen éreztet *Rózsa Sándor*-ában. De a kulturális szakadék fölött a korszak vége felé még gyönyörű hidat vernek a demokrata elvek, az irodalom nép felé fordulása. A Bach-korszakkal egy vadidegen rendszer nő bele minden eddiginél mélyebben a nemzet testébe; iparunk most lesz idegen monopólium. S a magyarrá cégérezett Habsburg-királyság csak leplezi, de nem állítja meg a folyamatot. Mint a többi Habsburg-országban, nálunk is egy magát magyarnak nevező felületes nemzetköziség veszi át a gyarmatosítók szerepét. Míg a magyarság elhúzódik, dacoskodik és kivándorol: ő szerzi meg az iparosítás előjogát, néhány maharadzsa égisze alatt ő kormányozza az új hivatalnokállamot, ő csinál kultúrát s tudományt neki, s ő vezeti az országot az új világháborús sokk felé. A magyarság bennszülött jellege ebben a korszakban már nyilvánvaló: műveltség, hatalom, gazdagság mind ellene van.

A kihagyott fényes történeti nevek és órák is azt bizonyítják, hogy a magyarság nem egykönnyen adta meg magát ennek a bennszülöttsorsnak. Újkori története s különösen irodalomtörténete azért olyan gyönyörű, mert a legmostohább viszonyok közt is összeszedte magát, s a semmiből szinte, hatalmas mozgalmakat hozott létre, hogy magát teljes nemzetté egészítse ki. A reformációból Pázmányékon, Zrínyi körén, a Wesselényi-összeesküvés résztvevőin át párhuzamos főúri és népi mozgalom visz föl Rákóczi Ferencig, újkori történelmünk legszebb alakjaig. A XVIII. század nyomása alól tüneményes gazdagsággal tör fel a magyar felvilágosodás, amelynek Ferenc császár a Vérmezőn fejét vette. A reform három nemzedéke: Széchenyi, Kossuth és Petőfi: három meredek lépcsőfoka a szabadulásnak. S a kiegyezés utáni Magyarország mélységeiből is fölért - hulla hulla hátán - a fényre Adyval az az irány, amelyet az irodalomtörténet a magyar regeneráció mozgalmának nevezett el. Senki sem mondhatja, hogy a magyarság rest volt megváltani magát. Inkább egy különös fajta végzet függött fölötte, amely sosem engedte, hogy amit a maga javára elkezdett, befejezze.

⁶ Elhangzott 1943 augusztus 23-án a Püski Sándor által szervezett második szárszói konferencián
Sorskérdések, 725-738. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989)

Az újkori magyarnak az európai eszmékkal sokkal több szerencséje volt, mint az európai történelemmel. Azok természetében, vágyaiban elkeveredve; termékeny mozgalmakban hajtottak ki; amit azonban az európai gondolkozástól kapott, azt az európai történelem gonosz kezével mindig visszavette. Rákóczi, Hajnóczyék, Kossuth, sőt Ady is: mindnyájuk művét az európai történet tette semmivé. Kevés nemzet történelmének vannak olyan világos, éles korszakhatárai, mint a magyarnak. Hogyne, mikor minálunk egy-egy új korszak azzal kezdődik, hogy az európai történelem jóvoltából mindent előről kellett kezdeni. A történelemnek voltunk gyakorlatlanabb vitorlázói, mint a gondolatnak? Ellenfeleink, gyarmatosítóink voltak közelebb mindig az európai történet kohójához? Vagy faji fegyelmezetlenségünk, a romló bennszülött-erkölcs bosszulta meg magát a döntő órákban? A magyarázatok változnak; megmarad, 726 hogy az európai válságok löktek mind mélyebbre a bennszülöttsorsba, amelyből az európai műzsák oly barátságosan próbáltak kiemelni.

*

Ki ismerhetné félre, hogy a mi korszakunknak, a lefolyt negyedszázadnak is ez a vázlata: egy nagy zökkenő után iszonyú süllyedés, bénaság, azután az élni akarás lassú vetése s végül a vihar, mely közbeszól.

Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ránk szakadók. Habsburg-restauráció, császár nélkül: így neveztem el egy régibb írásomban, s valóban mindazok a nemzetközi elemek, amelyeket a Habsburg Birodalom népeiből népei ellen kitenyészített; arisztokrácia, klérus, nagytőke, nagy fénnel iktattattak vissza tekintélyükbe, éppen csak a császárt nem lehetett visszahozni, idegen tilalomra. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak föl, mi a régi Habsburg-monarchia romjait őriztük; épületeink ennek a stílusában épültek; történelmünket ennek az igazolására fogalmaztuk át; Szent István-i gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetetlenséget. S ez az anakronizmus jellemezte államunkat befelé is. A parasztságot egy rövid kisgazda-fölbuzdulás után kirakták a politikából; a munkásság forradalmi „bűnei” miatt karcserben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világfiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal.

A magyarság ebben a rendszerben csak néhány maharadzsájával vett részt: kizárása az állam viteléből, társadalmi magára maradása, elbitangolódása - a bennszülötté válás feltételei - súlyosabbak voltak, mint bármikor. Annál csodálatosabb, hogy az államélet merevsége alatt hogy megéledt mégis a társadalom. A történelem kutatója számára ebben a negyedszázadban is az lesz a végtelenül vonzó: megfigyelni, a teljes bénaságban hogy mocordul meg apró szigeteken, itt is, ott is a jó szándék; hogy találja meg a homályból előtapogatózva jelszavait, s hogy mozditja meg fokról fokra az egész társadalmat. Mint a reformkorban az alsóbb nemesség, Adyék körül a zsidó polgárság, most az úgynevezett középosztály alsóbb rétegei, a két-háromszáz pengős értelmiség lesz a nemzet élesztője. Felülről egy tompa és konok bürokrácia nehezedvén rája; a jobbik oldalt és lefelé keresik a szövetségest. Az új magyar irodalom mellé, melyet idáig csak néhány lipótvárosi ínycsok s egy-két műveltebb munkás olvasott, ő szegődik oda olvasóul. Homályos vágyában a teljesebb, magyarabb nemzet után parasztimádatba esik. Ő áll a parasztságból előszivárgó népi írók mellé. Ő indít népfőiskolákat. Ő próbál a néppel barátkozni. S ő válik a bűnös középosztály, azaz önmaga legnagyobb gyalázójává. A jelenség szociológiai értelme: a lassan ocsúdó értelmiség igyekszik itt letépni

magáról a középosztályi libériát, s keresi, azokon a torz s néha ábrándos módokon, amelyeket a kor megenged, a munkásrétegekkel a szolidaritást.

Ugyanekkor a parasztság városra ömlése s városiasodása is tovább folyik. Ezt a tüneményt sokan mély szomorúsággal nézik. Sajnálják a parasztságról lehulló népviseletet, eliszonyodnak a szájjára került slágeren, majmolt városias szokásain. Ez azonban a néprajzos és a kultúrtörténész bánata. A parasztság számára ez feltörés, haladás, kikapaszkodás egy olyan életmódból, amelyet ázsiai paraszt-mezőgazdaságunk tart fenn az ország nagy részében. A népfőiskolák gyűszűkkel mennek elébe egy hatalmas folyamnak, amely a parasztságot a városi műveltség felé viszi. Ma az egész ország egy népfőiskola, a falusi nép nagy része iskolába iratkozik, ki jóba, ki rosszba: ki a gyárak, ki a cselédsors, ki az ondolálós bolt iskolájába, de iskolába. Érdeemes megnézni a vidéki polgárik bejáró tanulóit, milyen távolságokról jönnek apró falkáikban; hajnali három-négykor kelnek, este hatra érnek haza - rajtuk, az ő szüleiken lehet mérni a parasztság törtetését a fény felé, amelynek a népi író csak előreszökött tagja. S elődeik: a városokba már begyökeresedett munkásság, azokat sem béníthatta meg sem a politikai vesztegzár, sem a harmincas évek gazdasági nyomorúsága. A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki polgárit nem végzett, a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaikét. Nézzenek meg egy szakácsot, elektrotechnikust a műhelyen kívül. Öltözetében, beszédében, szokásaiban alig üt el, hacsak nem előnyére, attól az értelmiségi rétegtől, amely egyre nagyobb százalékban kerül ki az ő fiaiból.

S a társadalmi kiegyenlítődés jelensége mögé (mely oly groteszk ellentétben áll az államvezetők mandarinetikájával) kertvárosokba szétszóródó nagyvárosok, megyényi területeket ellepő gyümölcsöskertek rajzolják fel az új kultúrtájat, melyen ez a fény felé törő bennszülött nép méltó hazát találhatna. Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabadidejükben ojtogató hivatalszolgák, gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdaiifjak törekednek abba a Kert-Magyarországba, melynek apró városócokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, „kispolgárinak” gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik. Az írónak, a gondolkozónak valóban csak oda kellett állnia e társadalmi folyamatok valamelyike mellé, álmodni vagy káromkodni értük, a küzdőket megmintázni, a veszélyeket elkiáltani, a széteső dolgokat összekapcsolni, s méltó munkát talált egy életre. S a magyar irodalom pezsgett is a munkától ezekben az esztendőekben. Majd csak ha tisztább távlatunk lesz az összehasonlításra, akkor csodálkozunk el, mennyi erőt vetett irodalmába ez a bennszülött nép; pedig tán sehol sem követtek el annyit azért, hogy a szellemet írókopókkal lefogva tartsák, a valódi írókat egymásnak ugrasszák, az irodalom hangját összezavarják. A viták, a gyűlölség, a bennszülötterköcs torz kinövései persze feltűnőbbek, mint a művek alján leszűrődő halk magyar ideológia, de hogy ilyen is van, épp önöknek nem kell bizonyítanom. A nagy író itt abban különbözik a kicsinytől, hogy többet, nagyobb láthatárt, teljesebb igazságot lát, de nem abban, hogy mást.

*

Sajnos, e sok jó törekvés fölött is ott volt a végzet: a mi érésünk megint lassúbb volt, mint Európa közbeszóló kedve. 1935-ben már azért erőltettük annyira, akár csíny árán is, hogy a társadalom jó ösztönei az államvezetésben is érvényesüljenek, mert nyilvánvaló volt, hogy Európa új krízis felé megy, amely bennünket a régieknél is készületlenebbül talál. A rendszer azonban sokkal merevebb volt, semhogy megértett volna bennünket. Félredobott javaslataink legfőllegebb utólag szolgálhatnak összehasonlításul. A *Magyarság és Európa*-féle műveket olvasva önök is elgondolkozhatnak: hol lennénk most, ha a magyar politika a dunai összetartozás és a szövetkezeti szocializmus eszméin indul el, s hová jutottunk így.

Az elmulasztott alkalom kétségbeeséséből a katasztrófa beköszöntése vert föl. Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni „rendezés”-től. Az az „üdvösség”, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előre látható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk „megváltók”-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a „poglavnik”, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazók a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók - még a jóindulatúak is - keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.

Amit 1939 óta csináltam (s mások is csinálták), annak a végső célja mindig ez volt: a magyarságot egy ilyen „üdvözítő terror” ellen beoltani, s amennyire lehet, megszervezni. Faji nyomás nehezédvén ránk, fokozni kellett a bennszülöttöntudatot. Ezért frissítettük föl történelmünket, s szabadítottuk föl művelődésünk legmélyebb, leghathatósabb ellenanyagait. Minél több embert igyekeztünk bevonni az új magyar szellem hatása alá. Ezért próbáltuk a magyar irodalom számára kicsikarni a legnagyobb szószéket, a színpadot, ezért erőltettük a népfőiskolákat, ezért jártuk ügynökkékként az országot. A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábort állítani föl ebben az országban, amelynek nézeteit (s azokban a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.

Nem mondhatjuk, hogy ez a tankokkal versenyző, bombáktól szorított nemzetszervező kedv egészen eredménytelen volt. Sehol úgy meg nem cáfolódott a fegyverek közt hallgató múzsákról szóló közhely, mint Magyarországon ebben a négy-öt esztendőben. El sem tudjuk olvasni, föl sem tudjuk lapátolni, mit termelt a magyar irodalom ebben a szörnyű szorításban. S ezeket az írásokat olyan olvasórétteg falta, amilyen Magyarországon talán sohasem volt. Ha egy félvállas ilyen helyzetekben segítene: rajtunk segítve volna. Sajnos, ehhez némi szervezettség is kellene, s hatalmi kifosztottságunk s a megromlott bennszülötterkölcse ebben volt gyenge. A rendszernek volt állama, a gyarmatosítók megváltójelöltjeinek tőkéjük, sajtójuk, kész szervezeteik; a bennszülötteknek azonban nem volt csak irodalmuk s egy kis lelkesedésük. Ezt könnyű volt elszigetelni, ahogy a háborús nyelv mondja: elreteszteni. Ennél is súlyosabb volt erkölcsi hiány. Azt senki el nem képzelheti, milyen emberfölötti kísérlet volt itt csak az írókat is a maguk és népük érdekeinek a védelmére (ahogy Illyés mondta) egy „szekértáborba” összehozni. Nem is sikerült soha. A kívülről bujtogatók, a maguk gyarmatát készítőik mindig erősebbek voltak. Elképzelhetetlen, hogy ha mi leülünk: az átalakulás programjában meg ne egyezhessünk. Önök tanúi voltak itt tavaly: mily könnyű volt látszólag áthidalhatatlan álláspontokat megfelelő környezetben összehangolni. De azután jött a meg nem felelő környezet, az egymás feje követelése, s elromlott ez is. Most pedig itt van a háború vége, s minden eszmecsere késő és reménytelen. Az emberek nem meggyőzni és meggyőződni akarnak, hanem ítélni és szerepet játszani.

Látom persze én is (s furcsa volna, ha éppen én nem látnám), hogy akármilyen nagy megnyomorodást tartogatnak számunkra a most jövő hónapok: ugyanakkor óriási rés is nyílt, hogy a magyarság a maga természete s legjobb gondolkodóinak a tervei szerint, minél nagyobb tömegek javára rendezze be az életét. Ha megcsonkítanak, szét is szabadlnak, vagy másféleképp helyeznek gyámság alá: az öntisztulás útja nyitva áll előttünk, az életet leszorító mézsvázat ledobhatjuk. A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész. S én mégis aggodalommal nézek a most következő hónapokba, s nagy örvendetes

meglepetés lesz számomra, ha ez az átalakulás nem karikatúrájául üt ki annak a magyar forradalomnak, amelyre mindnyájan számítunk.

Aki ezt a jóslatot hallja, tán nevet. Ez az ember már megint a maga jövőjét téveszti össze a nemzetével. Minthogy őt magát az átalakulásnak nem a vezérei, sőt ha a sajtónak hinni lehet, proskribáltjai közt emlegetik, már a jövőről is lemond; a nemzetnek csak elvesznie szabad az ő kuruzslószerei nélkül. S tán érthető is lenne, ha műveimre ülnék, s azt mondanám: de hallatlanul is gazdagnak kell ennek a magyar nemzetnek lennie, hogy nagy perceiben a jobbításnak ezt az ötvenkötetes vénykönyvét csak eltüzelni tudja, s rossz szimatot foghatnék arról a magyar forradalomról, melynek prezumpatív vezérei Szekfü Gyulát a magyar parasztság hálájáról biztosítják, engem pedig a kötéllel kínálnak. Én azonban nagyon jól tudom, hogy a történelemnek természetében van az igazságtalanság, s alapján üdvös változásoknak nálam értékesebb emberek estek már áldozatául. Azt meg csak fáradt rostjaim tudják, hogy a nyugalom, mellyel a mellőzés kínál, mennyivel kedvesebb nekem, mint a felelősségnek az a súlyos formája, amelyet ennek az átalakulásnak a magyar vezérei viselnek majd. Még a nyugalomnak az az igen csöndes formája is, mellyel az itt lévők közül egyesek megfenyegettek. Egy gondolkozó számára, aki gondolatai kikerülhetetlenségét érzi, az, hogy meghalhat értük, a legnagyobb megtiszteltetés. Még a halhatatlanság könyvvitelében is felér húszévi eszeveszett munkával s továbbbrugdostatással.

Nem; sokkal jobban belé vagyunk fonódva ebbe az ügybe, semhogy vele szemben tudnánk aggódni magunkért. Ha új életet kapnák; tán nem tenném föl bennszülöttek dolgára. De ha már benne vagyok, tiszta szívvel kívánom azoknak a sikerét, akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár látszana eredményeik csúcsáról a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem is eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló mellettük leszek. A duzzogás kényelme helyett most is azért jöttem el ide, a kötelességteljesítés veszélyét vállalva, hogy mint hű műszer leadjam számukra a lelkiismeretemben kialakult jelzéseket.

*

Elsősorban azokhoz a magyar emberekhez fordulok, akik az új magyar szellem hét évtizedes erőfeszítéseit ismerik, s az átalakulás vezérkarába is belekerülnek. Tán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek, mekkora felelősséget vesznek magukra, s milyen borzalmas vád lehet az árnyéka közszereplésüknek. Mivel támogathatja őket a magyar szellem? Csakis azzal, hogy rájuk függeszti tiszta pillantását, figyelmezteti őket, hol kell vigyázniok, melyek azok a kérdések, amelyekben felügyelet alatt állanak. Magam három dolgot kötök a lelkükre.

1. Hogy a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válhat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák. A tőkés rend, melynek Nyugat magas ipari civilizációját s polgári jólétét köszönheti, a magyar népet, láttuk, még mélyebbre taszította bennszülöttsorsába. Azt sem kell bővebben magyarázni, hogy az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban szinte órák alatt megcsappantaná. De talán nem olyan szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak, tán még nagyobb mértékben, az ilyesféle veszélyei. Képzelsenek el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a

legsötétebb jobbágyságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus alapelveit? Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és tibetiekre gondolok.

Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy éven át csaknem teljesen hallgattam róla. Kétségtelen, hogy a zsidókérdést is a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban. Egyesek emlékeznek a *Kisebbségben* passzusára, amelyért a nyilasok annyira haragudtak. Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés; a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jómód retortáin. Azóta minden őket reaktiválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók; az „öskeresztény” középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél-, negyedzsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közéjük. A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a sugói, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is. A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie.

2. A másik, amit számon kérünk: ne engedjék megnyomorítani azt a munkásnépet, amelynek az érdeke a szájukon van. Az európai társadalom nem úgy fejlődött, ahogy a múlt század nagy szocialista gondolkozói előre látták. Ők azt hitték, hogy a kapitalista fejlődés végén néhány óriás tőkés áll majd, s a nincstelen proletárok milliói. Éppen fordítva történt: a kispolgárinak nevezett elem volt az, amely hihetetlenül elszaporodott, s a klasszikus értelemben vett proletárság van (viszonylag legalább) apadóban. A közhelyes szocialista gondolkozás a gyári munkásságra, a földmunkásságra s a gazdasági cselédségre épít, s némi lenézéssel kezeli a „kispolgár”-okat: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. Pedig ahogy én számítgatom: az arány Magyarországon legalább 1:1, de inkább 2:1 az utóbbiak javára. S minél több nagybirtokot osztanak föl, minél nagyszerűbb gépekkel pótolják a gyárak a tudatlan munkát, ez a kispolgári elem annál nagyobbra fog nőni. Gazdasági életünk, magára hagyva, a proletariátus kiküszöbölése felé halad. S ez nagyon üdvös folyamat, hisz az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valamennyien munkások? Az még a húsz-negyven holdas gazda is, ha történetesen nincs fia, de van egy szolgálégénye, az a kisiparos, aki jó időkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, a polgári iskolai tanárnő is, aki bejárónővel takaríttatja a lakását. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat, csak hogy a klasszikus proletárokhoz jobban hasonlítsanak, elméletekhez nyomorítani (a kisparasztokat például búzagyárakba terelni), már csak azért is, mert a szövetkezeti szocializmusban rég kész van az a forma, amely a vállalkozás érzését s a vele járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja.

3. A legnagyobb gondjuk azonban arra legyen, hogy a nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék. Elég baj, hogy a közelmúltban erre nem mindig vigyáztak! Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a kispolgárság fölött levő nem munkás osztályok megszüntethetők és meg is szüntetendők. A nagy és középbirtokok felosztásán, a nagyüzemek nacionalizálásán mi, írófélek sohasem vitakoztunk egymással. Más azonban egy osztály likvidálása, s más a beléje tartozó embereké. Én igazat adok azoknak, akik egy-két napot töltve olyan helyen, mint Balatonföldvár, azt mondják: ezek az emberek jobb lenne, ha nem volnának. A munkára fogáson kívül azonban semmiféle emberi módunk nincs rá, hogy ne legyenek. Most is azt mondom, amit az elmúlt években: a szadizmus elsősorban a szadistának árt. De ha az indulat vérengzik, annak még van mentsége, a teóriának nincs. Különösen ha aközben önmagával is ellenkezésbe kerül. Mert hiszen ha minden ember gazdasági körülményeinek a terméke, hogy

vonható akkor értük mint egyén felelősségre? Ahol ilyen ellentmondások fölmerülhetnek, ott vagy a tudományban, vagy a morálban kell hibának lenni. A magyar nép két ízben is megmutatta, hogy csak akkor tud ölni, ha bősztik, s bősztülni is inkább egyénileg szeret, mint kollektíve: 1919-ben s a mostani zsidóüldözések alatt. Öröm volt a legnagyobb zsidóusztítások idején vegyes lakosságú tájakat járni: akkora volt a különbség a német, tót és a magyar községekben. Ott a csomagvivő gyerek is zsidóheccek újságával szórakoztatta, itt a szűrébe húzódott lélek figyelt valami ötöle idegent. Ha a magyar nép természete s nem mások mögéje bújt bosszúja érvényesül: bízom benne, hogy most sem kell az új Magyarországnak vérben keresztelkednie. Csak ne higgyék olvasmányaik alapján egyesek, hogy anélkül nincs is megkeresztelve.

*

S az esetleges vezérek után most hadd fordulok a valószínű áldozatokhoz.

Virágnyelven, de alig félreérthetően egyre többet tanácskoznak már a sajtóban is, hogy mi történjék az új társadalomban a régi értelmiséggel. Amikor a télen egy irodalomtörténeti tanulmányommal én is föl kavartam ilyen vitát, egy barátom nagy örömmel hozott el hozzám egy cikket: Olvasd, ennek végre nyugodtabb a hangja. Elolvastam, a hangja valóban nyugodt volt, de nem kevesebb volt benne, mint hogy az igazi munkásság nem fogadja el a magyar középosztályt értelmiségül, hanem magából fejleszt majd ki helyette értelmiséget. Én nem tudom, elgondolkoztak-e a munkáslap olvasói azon, hogy hogy lehet egy orvosokból, mérnökökből, tanítókból, hivatalnokokból álló társadalmi osztályt, melynek a lélekszáma eltartottjaikkal Magyarországon félmillió fölött volt, tehát majd annyi, mint a gyári munkásságé, el nem fogadni. Miféle eljárással? Gázosítással?

S minthogy arra a húsz-harminc évre, amíg a maga gyermekeiből új értelmiség nő fel, mégsem maradhat tanítók és patikusok nélkül, az értelmiség melyik részét tartaná a cikkíró életben: nem azt-e, amely a középosztálynak felrótt bűnök legnagyobb gerjesztője és étvágycsinálója volt? Azt hiszem, minden értelmiségi ember tudja, mi lappang ezekben a higgadt, cenzuraképes mondatokban, és sok három-négyszáz pengős kisegyzisztencia gondol aggódva arra a pillanatra, amelyben őt mint a bűnös középosztály tagját felelősségre találják vonni. Semmi személyes okom sincs rá, hogy ebben a pörben az értelmiség ügyvédjéül álljak föl. Az értelmiséggel tiszta számlánk van: ő nem kapott éntőlem egyebet korholásnál, s én sem ötöle védelmet a legdurvább támadások idején sem. Nem a hála mozdul meg hát bennem, még csak a lovagiasság sem, látva, hogy vetnek kockát a gyámoltalan fejére, tisztán csak az igazságérzetem. S most, amikor utolszor találkozom ennek a rétegnek többszáznyi tagjával, nem vigaszt vagy bátorítást, hanem igazságot akarok neki adni. Remélem, hogy az Értelmiségi Társadalomról készülő könyvem még időben a kezükbe kerül. Addig is hadd foglalom össze néhány önértékelő szabályba, ami a számukra most a legfontosabb lehet:

1. Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. Tavaly épp itt Szárszón fejtettem ki, milyen kevésbé illik a középosztályi szó arra a sok ezer, tanultságából élő emberre, akire alkalmazzák. A középosztályhoz tartozni anyagi függetlenséget jelent, és beleszólást, legalább helyi szférában, a közügyekbe. Egy ötvenholdas parasztgazdára jobban ráillik ez a meghatározás, mint a legtöbb tanárra, könyvelőre és adótisztre. Az értelmiségi ember ma már a reglama szoros jármában dolgozik, proletár módon, mint a többi munkás. Munkája könnyebb vagy nehezebb, mint ahogy a földműves- és ipari munkák közt is van nagyon sokféle; az azonban, hogy a szervezetet általában kevésbé viselné meg: óriási tévedés. Egy orvosi tömegrendelés, négy tanóra egymás után: éppolyan megterhelés, mint hajnaltól aratni.

A kétféle munka közt különben egyre csökken a különbség. Az értelmiségi munkába mind több testi munka vegyül; egy orvos, egy mérnök méterkilogrammokban sokkal több munkát végez, mint ötven éve; a testi munkásra pedig, ahogy a gép a nyers munkát átveszi, egyre inkább a tervezés, a szerkesztés, a felügyelet marad. A minap ott voltam az Egyesült Izzó műhelyében. Egy katlan előtt, amely naponta százhuszezer villanylámpát dob ki, egyetlen munkás ül egy pálcával, a hibás körtéket elpattintva. Úgy ül ott, mint egy kínai bölcs vagy egy városházi főhivatalnok. Azt, hogy a munkaidő és a munkabér is nivellálódóban van: mindnyájan tapasztaljuk. Míg az emelkedő értelmiségi s a süllyedő testi munkás munkaideje valahol a heti negyvenkét-negyvenöt óra körül készül találkozni: a legrosszabbul fizetett munkásréteg - a kis fizetések mellett - ma éppen az értelmiség.

2. Ne ismerjük el azt sem, hogy az értelmiség másodrendű munkásosztály, amelyet az elsőrendű termelő osztályok alkalmazottul tartanak. Akármilyen abszurd ez a felfogás: mégis igen gyakran olvashatjuk. Alapot persze nehéz lenne alája teremteni. Mért termelőmunka a csomagoló munkása, s mért nem az a tisztviselőné, aki a csomagot elkönyveli? Mért az a vasesztergályosé, s mért nem az a mérnöké, aki a szerszámát tervezi? Mért az a kertészé, aki a gyümölcsöt termeli, s mért nem az a tanáré, aki a kertészt neveli? Sokan azt mondják, hogy az értelmiség levitézlett osztály, s a jövő a munkásosztályoké. Ennek épp a fordítottja az igaz. Az értelmiség, amely a gyárakat, hivatalokat megszállja, tulajdonképpen a legfrissebb munkásosztály. Fejlődése alig hatvan-hetven éves, öntudata csak most bontakozik, s ha van osztály, amely előtt nagy jövő áll, hát ez az. Nemcsak az értelmiségiek viszonylagos száma fog rohamosan nőni a többi munkásokéval szemben, de az ipari és mezőgazdasági munka is egyre inkább értelmiségi munkává alakul. Előbb mondtuk, hogy a szakmunkások színvonala már el is érte az érettségizett embereket. S amilyen iramban váltja föl mai ázsiai mezőgazdaságunkat a kertművelés, olyan mértékben foglalja el a szántóvető helyét az értelmiségi képzettségű kertész.

Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti. Aminthogy efelé is siet ma öntudatlanul mindenki, még a munkás voltát hangsúlyozó népi író is, aki már réges-rég értelmiségi ember, s csak azért hord csizmát, hogy az értelmiségi emberek versenyében magát megkülönböztesse. Az utolsó huszonöt év magyar szemléletének a legnagyobb hibája az volt, hogy a parasztságra épített mindent. A parasztság a szikla, amelyen mindennek állnia kell. Közben a szikla olvadt, s minden akart lenni, csak szikla nem. Az igazság az, hogy a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt, valóban a parasztság. A delta azonban, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.

3. Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. Még ha mind egy szálig ki is irtanának bennünket, támad új értelmiség, amellyel helyzete a mi gondolatainkat folytatgatja. Önök közül bizonyára sokaknak fáj ma a szívük, hogy nem gyári munkások vagy földmunkások. Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat földadhatják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek, s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna fölládozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése - egy megtisztult értelmiségi kultúrában.

Emelkedő nemzet⁷

Amikor tizenhárom évvel ezelőtt a második szárszói konferencián utolszor találkoztam a fiatal magyar értelmiség színe-javával, tudtam, hogy tán sohasem szólhatok többé hozzá. Végigtekintettem az akkor lezáruló koron, figyelmeztettem őket, ne higgyék el, hogy ez a két magyar évtized, az azóta annyit emlegetett Horthy-korszak nemzeti szempontból olyan meddő és gyatra volt, mint a rendszer, amely nevét adta.

Az igaz, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalom elsikkasztotta a magyar forradalmat, s Habsburg-császár nélkül, de súlyosabb formában a Habsburg-birodalom maradványait restaurálta. A magyar nyelvet törő tengerésztiszt a kormányzói székben jelképe volt annak, ami történt. Egy kis képességű, anakronizmust jelentő réteg kormányozta az országot. Ennek a rétegnek azonban volt egy előnye más későbbi, még kisztílűbb, szintén anakronizmust jelentő rétegekkel szemben, hogy nem volt túlságosan éhes.

Miután egy kicsit megszívta magát, nem avatkozott túlságosan mélyen az életbe, sőt bizonyos bűntudat is fejlődött ki benne. A magyar társadalom fejlődését, ha nem is segítette elő, de akadályozni is csak kismértékben tudta. S épp ez az ellentét, a reformokra képtelen maradi vezető réteg, alatta a maga életéhez bátorságot kapó társadalom döbbsentett rá engem előbb halk remény, aztán a bizonyosság formájában, hogy a magyar a rend ellenére, amelybe beleszorították, emelkedő nemzet.

Ez annál feltűnőbb volt, mert ugyanebben az időben Európának több nagy népe nyugaton, keleten új technizálódása ellenére a hanyatlás jeleit kezdte mutatni. A magyar emelkedés főként szellemi és gazdasági téren volt szembeszökő. Mindig nagy honvággyal néztünk a reformkorra, a szabadságharcot megelőző évtizedekre. Az igazság azonban az, hogy akkor közel sem volt annyi nagy írója, művésze, muzsikusa, tudósa ennek a nemzetnek, mint a joggal megbélyegzett Horthy-rezsim alatt. Két nagy nemzedék dolgozott egymás mellett, a viszonylagos szabadságot a lényegek kimondására, az elviselhető korlátozást a klasszikus tömörítésre használva ki. A magyar zene ebben az időben emelte a világ fölé az első kultúrhistóriai jelentőségű nagy nevet, a Bartókét, s az ismeretlen, nyelvébe zárt magyar irodalom ekkor támasztott reményt, hogy ugyanezt megismétli.

De csaknem ugyanilyen volt a haladás gazdasági téren, ahol pedig az állam tehetetlensége teljesen megakadályozta a nagyobb méretű kezdeményezést. Különösen a kisemberek bizonyították be, hogy a magyar gazdaságilag is tehetséges nép. A halogatott földreform ellenére százezrek szakítottak le maguknak egy darabka földet, amelybe szorgalmuk beleölhették. Jól gazdálkodó kisbirtokok, kertek ezrei lepték el az országot. Nem véletlen, hogy épp ebben az időben merült fel a Kert-Magyarország terve: a szövetkezett minőségi gazdaságokból fölépített, okosan iparosított, kertész-színvonalon álló gazdáktól megművelt magyar föld látomása. Ezzel egyidőben az ipari munkásság szakképzettsége, általános műveltsége is megnőtt. A főváros körüli kertvárosokat az ő házacskáik népesítették be. Nem volt vad álom

⁷ 1956 november 2-én Németh László a budapesti rádióban felolvasta.

Megjelent: Irodalmi Újság, 1956 november 2. 2. old.

Új Látóhatár, (München) 1956. 330-332. old.

Testvériség, 1957. febr. 4-6. old.

Életmű szilánkokban II. kötet old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989)

többé a másik gondolat, az értelmiségi színvonalra emelt munkás- és parasztnép s a néphez húzó értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomban.

Ahhoz, hogy a nemzet emelkedésében igazán bízni tudjak, egy hiányzott. A nemzet erkölcsi és politikai érzés dolgában nem állt olyan magasan, mint szellemileg. Szinte a legelemibb összetartás is hiányzott. Az elért vívmányokat engedte kicsikarni a kezéből. A megszálló német csapatok rendőrei mondták, hogy egyetlen országban sem kaptak ennyi följelentést. Még vége sem volt a háborúnak, már megkezdődött a kergetőzés az új pozíciókért, a másik magyar följajnlása a jövőendő gazdáinak. Tisztelet a kivételeknek, de a magyar természet nem nagy ellenkezéssel, sőt sokszor igazán könnyű szívvel viselte, hogy legjobbjait kiemeljék a fészekből, az otthonból. Ami történt, egy kelet-európai nép sem kerülhette el. De hogy ez így történt, annak a magyar túlzás és irigység majdnem olyan mérvben volt oka, mint az idegen ügynökök szolgalelkűsége.

Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom, voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzártágban élő elfeledett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap fel, mint kortársai közül. De hogy a nemzetgyötrésben, megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukban így megszerveződhetek, a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet is.

Sajnos, azok közé az emberek közé tartozom, akik a természettől a veszélyt látó képzeletük kapcsán gyötrő ajándékul kapták a nagy bajokat is. A sok éven át tartó rettegés, az aránytalan munka, erkölcsi nyomás börtön nélkül is összeroppantott. Harmadéve beteg vagyok, az utolsó hét, az izgalmas feszültség még rontott is az állapotomon. A forradalom kitörése előtti nap azzal az elhatározással utaztam vidékre, hogy kiadatlan kézírataim rendezésének élek, s nem térek vissza többé a fővárosba. A rettenetes aggodalom napjai után csak egy éjszakát birkóztam az örömmel. Azóta már csak a felelősség szorítását érzem, amit ma minden értelmiségi embernek éreznie kell. Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan fölírt a nemzet elé a célokat, amelyek felé egy magyar forradalomnak törekednie kell.

De az utóbbi évtizedek gazdái tudták, hogy miért tiltották könyveinket. Ezt a magyar eszmevilágot kevesen ismerik. S most rájuk, a kevesekre vár, hogy a nagyszerű lökést, amelyet a nemzet eltökéltsége adott, ne engedjék félresiklani. Még csak annyit láttam, amennyit a rádió s a vidéki események látni engedtek, már világosan állt előttem a veszély. Először a közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit később nem lehet jóvátenni. S a kissé távolabbi veszély, hogy mialatt az egész fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonulása felé fordul, az új pozíciók felé törtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból holmi 1919-es kurzust csinálnak.

Kinek kell ezt megakadályozni, ha nem nekünk, akik látjuk, mit lehet itt elveszíteni. Az alól, hogy szóljunk, felmentést a halál, vagy még az sem adhat. Az első alkalmi autóval Pestre jöttem, szobámba zárkózva ideültem, mint valami gépfegyver, az írógépem mögé, hogy amíg bírom, csattogtassam. Gépem mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfitársát kilőtték, de ő tovább járatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult.

Nem tudom, pontosan így történt-e. De az én szívemben ez a lány most múzsa. Ő int a háztetőről: rajta, öreg hullajelölt; ha én odadobtam szép ifjú életem, miért kell neked, szegény

emberi maradvány, a magadéhoz görcsösen ragaszkodnod? Az emelkedő nemzet órája ütött.
Megyek.

Pártok és egység⁸

A nemzet ilyen óriási megmozdulása után természetes, hogy őt magát kell megkérdeni, hogy képzeletben el a jövőjét. Ennek a megkérdésnek legmegbízhatóbb módja: a választás, a párt-programoknak a nemzet elé bocsátása. Első lépés erre, úgy mondják, csak az 1948-ban felbomlott pártok feltámasztása lehet.

Én azt hiszem, kül- és belpolitikai okból is jobb lett volna, ha néhány hetet még várhattunk volna, de ha a nemzet élni akar visszaszerzett jogával és kikényszerítette, vigyázzunk, hogy minél több jó és minél kevesebb rossz származzék belőle. Végzetes tévedés lenne, ha a feltámasztott pártokkal, nem kívánt kísértetjárásaként az akkori pártélet szelleme is visszatérne.

Nem vádolni akarok. Senki sem látja tisztábban a mentségeket. Olyan módszerekkel álltunk szemben, amelyekre a magyarság tapasztalatainál fogva nem volt felkészülve. Akiket ez a módszer jellemükben felőrölt, vagy hibás lépésekre kényszerített, inkább szánni valók, s amennyiben értékeik vannak, azt szeretnénk a nemzeti munkának megmenteni. Amit mondani akarok: hogy ezek a feltámadt pártok voltaképpen csak új pártok szervező helyei lehetnek, amelyekben mi régiek, már akik politizáltak közöttünk, fokról fokra a forradalomcsináló s abban megtisztult fiataloknak adjuk át a helyet.

Van azonban ennek a sokpártrendszernek nagyobb veszélye is, mint a hajdani pártok túlekedésének, kicsinyességeinek feltámadása, a meggyűlölt rendszerrel együtt széttepheti azt a szocializmust, amelyről fiatalon álmotunk, s amelyhez a letűnt rendszer bűnei között is ragaszkodtunk. Három dolgot kell itt mindenkinek meggondolnia:

1. Hogy Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp szocialista állammá lett. Ezt a helyzetet a régi rend lerombolásának a vágyában számba nem venni olyan óriási botlás lenne, amilyen a kommunistáké volt, akik a magyar gazdasági élet, főként a mezőgazdaság valóságos állapotát, magasabb fejlettségét számba nem véve, oda rombolták, ahol az orosz állt az októberi forradalom előtt, csak hogy a lenini menetrend szerint láthassanak a felépítéséhez. Intézkedéseinkben a mostani állapotokból kell kiindulni, eltökélve, hogy ami vívmány, vagy kis változtatással vívmánnyá alakítható, azt megtartsuk, s megfelelő irányban továbbfejlesszük.

2. De ha a helyzet nem is parancsolná, a magyar nép klasszikus művekben testet öltött vágya is azt diktálja, hogy a szocializmus elvéhez ragaszkodjunk. Nem ismerek olyan magyar író, gondolkozót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna. A vita inkább akörül volt, hogy szocializmusunk a külföldi patronok hű másolása legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzetéhez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kérdezett nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.

3. Végül az sem közömbös, hogy a szocializmus vállalásával vagy elvetésével mit nyerünk s veszünk a világban. Ebben a pillanatban hallgattam végig a magyar semlegességi nyilatkozatot. Ki nem helyesli, hogy a magyarság semmiféle hatalmi csoportosulásban részt ne vegyen? Azonban épp ezzel önkéntelen kapcsolatba kerültünk az államoknak azzal az egyre növekvő, semlegességre törekvő tömbjével, amelyek között véleményem szerint a helyünk is van.

⁸ Új Magyarország, 1956 november 2. 1. old.

Életmű szilánkokban II. kötet, 193-196. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1989)

Lengyelországra, a szabadság felé haladó Duna-népekre, a színes nemzetek világára gondolok. Ezek a népek pedig vagy szocialisták, mint Lengyelország és Jugoszlávia, vagy ősi eszméik alapján, de a szocializmussal rokon rendszerek felé haladnak, mint India. Ezek a népek kétségkívül sorra elidegenednének tőlünk, ha mi csak látszatra is, abba esnénk vissza, amit ők polgári demokráciának neveznek. De ugyanezt kívánja az a tisztelet is, melyet a Szovjetunió népeiben viselkedésünkkel, remélünk, kivívtunk, sőt úgy hiszem, a Nyugat jobbainak a figyelme is, akik e meghökkentő forradalom után mintaadó politikai berendezkedést várnak tőlünk.

Éppen ezért nagyon fontosnak tartanám, hogy a kormánykoalíció pártjai, de lehetőleg minden párt: közös nyilatkozatot adjon ki, amelyben a szocializmus néhány nagy elve mellett, mint a gyárak állami kézben tartása, bizonyos alacsony (25-40?) holdszám fölötti birtokok vissza nem adása, hitet tennének. Nagyon szép lenne, ha néhány olyan elvben is megegyezhetnének, amely a szocializmus sajátos helyi jellegét is hangsúlyozhatná, mint pl. a munkásság részesedésének kimondása az ipar és kereskedelmi vállalatok vezetésében és jövedelmében, vagy a laza, önkéntes, hegyközségszerű szövetkezetek támogatása. A pártok külön célja, feladata ezen a közösen elismert, nem nagyszámú elven túl kezdődne, s az általuk képviselt társadalmi csoportok külön érdekeiben gyökerezne.

Én azt hiszem, ezt a „szocialista” deklarációt minden működő párt elfogadhatná. Az írók pártja, a volt Parasztpárt éppen úgy, mint a marxizmus tanait a század és ország megváltozott viszonyaival összehangoló szociáldemokrácia, sőt talán a Kommunista párt örököse, a Szocialista Munkáspárt is. Nem lehetne kifogása ellene a Kisgazda Pártnak sem, hiszen nekik nem a „tulajdon szentségének” liberális védelme a feladata, hanem bizonyos holdszám alatti birtokok védelme, amelyeknek a fejlődése ezután nem mennyiségi, hanem minőségi irányban haladna. Kis Sándor személye, de Kovács Béla nyilatkozata is biztosítéknak látszik, hogy a Kisgazda Párt nem lesz a kapitalizmust feltámasztani akaró emberek menhelye. A Katolikus Néppárt első nyilatkozatából is azt hallom, hogy az utóbbi idők vívmányait nemcsak felmondani nem akarja, de továbbfejleszteni.

Egy ilyen nyilatkozattal, amely, úgy érzem, a pártok és az ország akaratát fejezné ki, pillanatnyi hasznán túl történelmi jelentőségű politikai forma is jönne létre; a néhány nagy, közös alapelven álló többpártrendszer, amely az egységes eszmei alapon álló társadalmi rendszerek határozottságát a parlamentáris rendszer rugalmasságával egyesítené.

Nemzet és író⁹

A XIX. században alakult ki a szokás, hogy a költők harcra tüzeljék az embereket. Ez azt jelentette, hogy az írók látták az eszmét, amelyért a népnek harcolnia kellene, a nép azonban nem látta, vagy csak valami homályos szükségérzet élt benne. Az író előjött tehát szobájából, a beszéd mágiájával átragasztotta tüzét azokra, akik még nem égtek, azok elindultak küzdeni, ő visszament szobájába, esetleg valami haditudósítói vagy adjutánsi szerepet vállalt, amelyben megcsodáltatta magát olvasóival; tisztelet annak a kettő-háromnak, aki el is esett.

Én ezt a szokást sosem éreztem kötelezőnek. Gondolatokat termeltem és tolmácsoltam, s a gondolat, természetesen, valamiféle harcra készíti, akikbe beleesik: de ezen túl sohasem tüzeltem senkit semmire; nem kérkedem azzal sem, hogy ennek a mostani forradalomnak közvetlen előkészítésében részt vettem. Sohasem voltam katona: azaz igen. 1944-ben behívtak egy kéthetes honvédorvosi tanfolyamra; azalatt is civil ruhában jártam, és összesen öt történetet lőttem ki, amely alatt, tán gandhista múltam eredményeként, két puska romlott el a kezemben. De ha egészséges fegyverviselő ember lennék, aki beállhat a sorba, akkor is húzódnék tőle, hogy a magam meggyőződéséért másokat életük elvesztésére biztassak. Sőt be kell vallanom, hogy abban az órában, amelyikben a forradalom kitört, én Budapesttől kétszáz kilométerre arról írtam cikket, hogyan éljenek bölcsen az írók a váratlanul rájuk szakadt szabadsággal. Ebben, igaz, benne volt az is, hogy igyekezzenek a szabadságot a munkássággal és parasztsággal megosztani, de az egész cikk célja mégis inkább a felelőtlen beszéd megzabolázása volt.

S úgy láttam, hogy az én öreg kortársaim is csak bizonyos óvatossággal alakultak át türtaio-szokká, ismerték a falat, amelynek a népet neki kellett volna vezetniök. De azt hiszem, akik némi joggal dicsekedhetnek, hogy a történetek előkészítésében részük volt, még ők sem gondoltak álmukban sem arra, ami valóban bekövetkezett. Nagyrészüket úgy hiszem, megcsömörlött az iszaptól, amelyben tíz éven át lábolniok kellett, s becsületükről akarták lemosni a részvétel szennyét. Az, ami történt, mint nagy szárazságban a tűz, a szenvedésben elszántsá várt nemzetről lobbant ki, s a véletlenek, amelyek lehetővé tették - elsősorban egy ember korlátoltsága, az írók szava jóval mögötte - csak a szikra volt a nemzetnyi benzintartály fölött.

A történelemben igen ritka dolog esett itt meg, amit eddig csak elszigetelten parasztfölkelésekben láttunk: egy nemzet, amely magától föltámadt, s maga keres ott a harc hevében pillanatnyi vezetőket magának. Ez a megdöbbentő látvány, amely a legszörnyűbb bírálata annak, amin átmentünk, úgy érzem, gyökeresen megváltoztatta nemzet és író viszonyát. Szándékosan fordítom meg a sorrendet, és mondom először a nemzetet és azután az írókat, mert ebben az új helyzetben valóban nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzszlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet. S nem hiszem, hogy ez valakit is lefokozna. Az én számomra legalábbis rendkívül leegyszerűsíti a helyzetet, mert ha arra nem is vállalkoztam volna, hogy e nemzetet, amelytől másfél évtizeden át el voltam szigetelve, a magam sérelmeitől tüzelve harcra szítsam, sőt, aki a közelemben élt, inkább csillapítottam - arra sem vállalkoznék soha, s azt hiszem, egyetlen tisztességes író sem, hogy a nemzetet harcában elhagyjam, s végső esetben, ha a nép úgy dönt, egy város romjai alá ne temetkezzen vele.

⁹ Igazság, 1956 november 3. 1. old.

Életem szilánkokban II. kötet 197-198. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1989)

Ha most lennék fiatal¹⁰

Ha kortársakkal - tehát hatvan körüli emberekkel - kerülök össze, gyakran hallom a tréfás panaszt: Mi aztán szerencsétlen nemzedék vagyunk. Amikor fiatalok voltunk, öregnek volt jobb lenni, most, hogy megöregedtünk, fiatalnak.

Ez persze csak félig igaz; régen is csak akkor volt könnyebb az öregnek, ha egy kis hatalom: néhány hold föld, bolt, pénz volt a kezében vagy nyugdíjat kapott. De az igaz, hogy a fiatalnak nehéz volt. Egy-egy állás előtt százával ögyelegtek a munkát-keresők. Életem legnagyobb csodájának ma is azt tartom, hogy négyszáz jelentkező közül, a hét szabad iskolaorvosi állás egyikére, engem emelt ki (tán mert első írásaimat ismerte) a tisztifőorvos. S mit kaptam, négy gyerek apja, ebben az állásban? Épp a felét, mint az apám, aki mint egyszerű középiskolai tanár ment nyugdíjba. S amit kaptam, még mindig lelkiismeretfurdalást tartott fenn: háromszorosa volt annak, amit egy munkás keresett, ha történetesen volt munkája.

Ma húszéves fiúknak annyi a jövedelmük, mint az ugyanazon szakmában dolgozó család-apáknak, s egy fiatal pár az ötszörösét is összehozza annak, amit nyugdíjas szülei kapnak, ha csak az apa volt dolgozó. Azt sem igen tudja a mai fiatal, amit én polgáristáim szülein láttam: mi az a munkanélküliség. A napokban javítottam át *Bűn* című regényem korrektúráit. Ezt a regényt 1936-ban írtam s egy faluról fölkerült legényről szól, aki a budai villák környékén próbál munkát, kenyeret szerezni. Mintha valami mély nyomás alól - egy keszonból - hoztak volna föl, úgy jöttem föl a tulajdon regényemből. S ha azt kérdenék, mi az azóta eltelt negyedszázad legnagyobb eredménye a számomra: hát az, hogy megszabadított a nyomástól, amely alatt az a regény készült, s amelybe a másik hős: a napszámoslegény sorsát átérző értelmiségi belehal.

A körülöttem élő fiatalokon mégis azt látom, hogy a fiatalság ma sem boldog; nemcsak az a néhányezer, aki az egyetemek kapuján kívülrekedt, de tán azok sem, akik többre vitték, mint szüleik a *Bűn* írása táján álmodhatták volna. A tavaszon egy szovjet lap szólított föl, hogy vegyek részt az ifjúság problémájáról rendezett vitában. De idehaza is egyre több szó esik erről a problémáról. Ahol pedig probléma van, ott baj is van, vagy legalább nyugtalanság. Ez a nyugtalanság, úgy gondolom, nemhogy csökkenne, de inkább nőni fog, ha az ifjúságnak, ahogy mondani szokás, még jobban megy a sora, tehát lejjebb száll a munkaidő, kiegyenlítődnek a fizetések, több lesz a lakás, olcsóbb az áru és kevesebb a hiábavaló utazgatás. Mi ennek az ellentmondásnak a magyarázata?

Azt hiszem, hogy minél több függetlenséghez, szabad időhöz jut az ifjúság, annál jobban szembekerül új feladatával, hogy önmagának kell magát megalkotni. Régen a fiatalok millióit az egésznapos munka formálta, s ha az nem volt, a nélkülözés. A parasztfiúság a mi időnkben is fölvette reggel az igát, s húzott, mint állatai. A munkásifjúság igen kis része talált otthont s nevelőket a szakszervezetekben. De voltaképp még a magamfajta író is csak a gondolatait formálhatta: életét, s azon át problémáit, a körülményei sajtolták. Huszonhét éves koromban, amikor első nagy regényem írtam, reggel hétkor útrakeltem a város másik végében lévő körzetem felé, ahonnét kettő körül kerültem haza, délután rendelttem, abban az évben még a régi diákjaim is megvoltak, aztán végeztem, be a késő éjszakába, az irodalmi munkám. Ezt

¹⁰ Az 1961. február 28-án a Péti Nitrogén Művekben tartott előadás szövege. Sajkódi esték, 331-347. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974)

persze csak egy évig lehetett bírni, a betegség leállította az üzemet, de az órarend továbbra is olyan volt, hogy elzúlleni, vagy ahogy ma mondják, hulangódni, nemigen lehetett mellette.

Ma más s reméljük, egyre másabb lesz a helyzet. Több lányom, vőm, rokonom dolgozik kutatóintézetben, ahol egy kis előírt munka elvégzése után csaknem teljesen a tagok érdeklődésére, szorgalmára bízzák, hogyan fejlesztik a tudásukat. De ahogy a munka és álm közre eső szabadidő, az a hat-nyolc-tíz óra nőni fog, minden élet egy kis kutatóintézetté válik, amelyben a magános embernek, majd a kis család-brigádnak kell eldöntenie, hogy mit is kezd magával, s az egyre könnyebben hozzáférhető szórakozási és tanulási alkalmak közül melyiken kap.

S ez nem olyan kis kérdés. Mert a munka egészséges munkahelyen nem teszi tönkre az embert; a szabadidő azonban, ha nem jól használja föl, tönkreteheti. S a történelem azt bizonyítja, hogy tönkre is teszi. Hány példa van, hogy egy feltörekvő, nagy történelmi hivatást teljesítő réteg fiai, amikor hirtelen a biztosítottság állapotába jutottak, maguktól szétrohadtak. Így pusztult el a francia forradalom előtt a herévé, udvari kegyélvezővé vált arisztokrácia; így az ipar úttörőinek részvényessé lett gyermekei, így minálunk a hajdani telkes jobbágyok zsíros paraszttá lett utódai. Ma persze a szabadidő s anyagi lehetőségek ilyen gyors áradásától nem kell tartani; a rossz példa sincsen úgy ott a levegőben, de a veszély lappangó alakban megvan, s az, hogy, most nem egy réteg fiáról van szó, hanem egy társadalom *minden* fiataljáról, felnövesztheti következményeit.

Tanácsot, programot adni, hozzá egy más nemzedék fiataljainak, bajos és hálátlan. De aki mint apa s barát elég sok fiatal vergődését, iparkodását látja s tekintetét mindig a jövő alakulására függesztette: nehezen állhatja meg, hogy magában az ő helyükre ne próbáljon állni, s el ne képzelje (bár nem kívánja), hogy ha most lenne fiatal, hogyan is rendezné be az életét.

*

Az, hogy mint rendezem be az életem, függ attól, hogy mit gondolok az életről általában. Nos, én már nem gondolkozhatnék róla úgy, mint a régi jó keresztény, hogy ez a föld csak a próbatétel helye, s az élet a földöntúli élet nehéz, de örök üdvre képesítő, nagy vizsgálja. De úgy sem, mint sok mai ember, hogy a föld az élvezetek kertje, amelybe, egy kis munkával, vagy ha okosabbak vagyunk, kellő helyezkedéssel, kell belépést szerezni. Én a Mindenségből indulnék ki. Mi ez a csodálatos rendet mutató s értelmetlenségével néha mégis kétségbeejtő, órási gépezet? Előírt pályán rohanó tűzgolyók, a körjük szegődött anyag bolygónyi csomóival, amelyek egyikén a földet ellepő penészszerűségben nekem is a megbillent egyensúlyú, az orrabukást új nemzedékekbe továbblökő élet kapkodását kell végeznem a halál ellen? Vagy lehet ezt másképp is látni, a lehetőségek órási mezejének; nem azt, ami megvalósult, hanem ami ott lappang benne? A vegyipar munkása könnyen megértheti, mire gondolok. Hol volt az a sok százezernyi szerves és szervetlen anyag, melyet a kémia és technológia idézett fel az utolsó században? Nyilván ott volt a világban addig is, csak előhívatlanul. Így szunnyadt benne az élet is, amíg - talán csak bolygónk kedvező viszonyai közt, de lehet, hogy mint egy órási karácsonyfa ághegyein, az Űr távoli pontjain - felgyulladt, hogy a formák végtelen változatain átszágulda, valahol a harmadkor közepén kipattantsa az emberi tudatot.

Az, hogy én magam is egy ilyen tudat gazdája vagyok, bár sokszor kényelmetlen, mégis csodálatos dolog. Hány milliárd tonna anyagnak nem jut csak egy idegsejt sem, s bennem ott van ez a valami, amelyben a tetszhalott lény, a világ mintegy magára eszmél, s szövetségést keres, hogy egyre új lehetőségeket vethessen fel. Én persze nem jelentkeztem erre a munkára, s néha szívesen visszadobnám a meghívót, de ha már ember vagyok s az életösztön úgyis rábeszél, hadd éljek azzal, amit e meghívó jelent.

Az ember azzal, hogy él, átmegy az életkorok tájain s postakocsija vagy TU-ja ablakából áttekintést nyer a világ kisebb-nagyobb darabjáról; utazik tehát. Az utazásban az a szép, hogy figyelmünk, amíg úton vagyunk, éberebb, mint máskor. A soha nem látott táj üde színeiben csillog, a szokatlan környezet újra föladja az elkopott kérdéseket: hogy is élnek hát, milyen kapcsolatban vannak az emberek egymással. Az ifjúkor első esztendeiben az ember állapota természetszerűleg hasonlít az utaséra, hisz ő is új tájakra ér, hogy mást ne mondjunk: a felnőtt munka s szerelem tájaira. S benne is ott van valami fürkész érdeklődés, hogy az emberek titkait megértse, a társadalmi viszonylatoknak mélyére lásson. El kell-e kopnia ennek a figyelemnek? Lehet-e úgy élni, hogy tompulás helyett inkább élesedjék?

Én azt hiszem (s tán tapasztalásból is tudom), hogy lehet, hogy erre ma is megvan, sőt több a lehetőség, mint az én fiatalkoromban. Az ember azzal, hogy az évek viszik, ifjúságán túl is új és új tájakra ér. S ha régen faluja csendjében vagy városkájában tán jobban megfigyelte az új hangulatokat, amelyeket a férfikor, sőt az öregkor is hoz, jóval kevesebb lehetősége volt, mint nekünk, hogy a tempó lassulását a láthatár szélesedésével ellensúlyozza, s így figyelmét mindig új látványokkal tartsa ébren. Ma a munka sem tapad egyhelyhez; többnyire új s új környezetbe visz. S ha a világlátás alkalmá a politikai akadályok miatt nem is nő úgy, mint a technika kínálná - az ember szobája lámpája alól is szervezhet kirándulásokat, s épp ezek az IBUSZ-MALÉV-utak azok, amelyekben rendkívüli a haladás.

Ha távozóban egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám. Nem azt, amelynek a végén egy vizsga áll, hanem amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe. S ha utána azt kérdenék: mi az, amiért a földet a történelem után is sajnáltam itthagyni: azt mondanám, hogy olyan korból és olyan országból éltem, amelyben a tanulás alkalmá s a hozzávaló kedv együtt és rendkívüli mértékben nőtt.

A múltkoriban néhány napot töltöttem egy fiatal rokonom lakásán. Mint munkás szerzett diplomát, németül csak a szakirodalmat olvassa, de milyen könyvtára gyűlt föl s milyen tájékozottsága, azzal, hogy ami magyarul megjelent, megvette s elolvasta; - én fiatalkoromban öt-hat nyelven sem tudtam volna ilyet összeszedni. S e könyveket éppúgy, mint a szabad-egyetem előadásait nem a kormányzat tukmálja rá a hallgatókra és olvasókra, hanem szinte ők csikarják ki. Amint ők, a vonaton szembeülő munkás s a képzeletét itt tornáztató diákfiúk veszik meg több százszáz példányban az *Élet és Tudomány*-t is.

Fiatal írókoromban célom volt, hogy ezt a szélesebb érdeklődést, míg magamat rászorítom, másokban is felébresszem. Ki is adtam egy egyedül írt tanulmány folyóiratot, amelynek ez volt a legfőbb feladata. Akkor országos meglepetés volt, hogy ezt a reménytelennek látszó lapot *ezeren* megvették. Ha ma volnék fiatal, hasonló, de mégis mást csinálnék: a meglevő érdeklődés, tanulóvágy számára írnék útikönyveket; - hogy hová érdemes kirándulni s ott mit kell megtekinteni. Mert hisz ha e tanulási lázban van valami baj, hát az, hogy nincs áttekinthető programja; összevissza száguldunk az ötletszerűen választott tájakon s a nagy habzsolásban végül mégsem tudjuk a világ modelljét magunkban megépíteni.

Sajnos, ma már nem bírnám a meglevő érdeklődési lázzal a versenyt. Nemcsak azért, mert az mohóbb lett, én pedig öregebb, azért is, mert ami a szem mögött történik, lassan elhomályosítja a szemet. Annak idején írások egész során igyekeztem megmutatni, hogyha az ember a természettudomány szellemét az életébe is beviszi, s azt, ami baj - akár egy kedvetlen végzett állás, korrepetálásunkra szorult gyerek, erőszakos főnök, sőt súlyos betegség az - figyelni kezdi, apró kísérleteket végez vele: a terhes egyszerre érdekessé, az aljas tanulságossá, s ahogy mondani szoktam, a gályapad is laboratóriumává válik. Csakhogy a dolog fordítva is igaz.

Nemcsak az érdeklődés deríti fel s tartja üdén a lelket, de a lélekbe befészkelte gond, szenvedés is elgyengíti vagy legalább kevésbé őszintévé teszi a világra fordított érdeklődést.

S honnét jön ez a szenvedés? A legtöbbször épp onnét, hogy meghívónk második nagy programpontját nem fogjuk helyesen fel. Az élet ugyanis nemcsak utazás, de szobrászmunka is. Az embernek nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem a benne még ottlappangókat előhívnia s belőlük magát minél különbbé megalkotnia. Ez igen szép s érdekes feladat: a napok apró vésőútéseivel valami szépet hozni ki, nem a kőből, hanem az élő anyagból, önmagunkból. S az embereket, főként a fiatalokat igen heves biológiai erők sarkallják erre. Erkölcnek én épp azt a szabályozó rendszert tartom, amely a testi kifejlődés lezáródása után még valami többet akar az emberből kihozni. Amit pedig becsvágynak nevezünk, ennek az erkölcsnek a szorongása, vagy ha úgy tetszik az ostora. A becsvágynak azonban sokféle változata van, s boldogtalanságaink jó része onnan ered, hogy rosszfajta becsvággyal oltjuk be fiatal életünket.

A XIX. század sok csodálatos karriert szabadított fel: kifutófiúkból újságfejedelmek lettek, egy tűzérhadnagyból Európa császára, költők mint a biblia tűzozlopa jártak a népük előtt. A különféle politikai és művészettörténetek mindezt megírták, népszerűsített alakban elkerült a gyermekek kezébe is, és senki nem vonta kétségbe, hogy nagyon üdvös, ha az efféle életrajzok, csodálatos pályák a kamaszfiúban is eloldják a verseny ördögeit. Igen régen egy kis rokonfiú vetődött hozzánk, s unalmában az írógépen kezdett kopogtatni. Később megnéztem az ottmaradt papírt s a nyilván öntudatlanul leírt szavakat. N. N. élete hat kötetben, mondta a cím, az N-ek helyén az ő nevével. „S az események színpadán ekkor egy csodálatos tehetségű fiatalember lépett föl” - kezdődött a szöveg. Ezt a néhány sort nemcsak azért jegyeztem meg, mert megmutatta, mi lakik néha egy igénytelen, fülfájós kamaszban is, de a harmadik személy miatt is, amelyben magáról beszélt: az esszét, a történeti méltatást előlegezte, s ezzel mintegy rámutatott a rosszfajta becsvággy forrásaira.

Mi művészek persze még többet szívunk magunkba ebből a becsvággyból, s hogy az milyen telhetetlen tud lenni: első jóllakása emléken szemlélhetem. Huszonnégy éves koromban, anélkül hogy előzőleg egy sorom megjelent, vagy csak valami írófélét ismertem volna, megnyertem a *Nyugat* novellapályázatát, a kézírathalmomból kihalászott elbeszélést ott láthattam a távolról csodált folyóirat karácsonyi számának első oldalán. Elképzelhető, milyen boldoggá tett! De ugyanakkor résztvettem a tanulmánypályázaton is, melynek két hét múlva hirdették ki az eredményét. Az, hogy két pályázat közül az egyik, a semmiből kihúzott, elég lett volna a szörnyetegnek; az azonban, hogy a tanulmányt udvariasan, de visszautasították, az ő évés közben jött étvágyát olyan hánykódásba hozta, hogy egész éjszaka nem tudtam aludni, s fiatal feleségem, aki egy hete élt velem, a közösen átvirrasztott éjben megdöbbenve nézte, mit kapott élettársul.

Szerencsére megismertem másokon s magamban a jófajta becsvággyat is: azt, amelyik a dolgot nézi s nem önmagát. Amikor például mint tanár az óráimra bementem, nem volt olyasféle célom, hogy akik hallgatnak, *tőlem* legyenek elragadtatva, vagy épp hogy eredményeimért szakfelügyelőnek, főigazgatónak léptessenek elő. Az összegyűjtött anyagra, a fejemben kialakult képre vigyáztam, hogy azt minél jobban, emlékezetbe tapadóbban adjam át a rámszegzett elméknek, s közben deák és tanár valami szép, nagy dolog részeseinek érezhessük magunk. S milyen más emlékeket hagyott ez a fajta becsvággy, amelyben minden dolgát végző ember, még a gesztenyesütő néni is osztozhat velem! Ma is úgy tekintek vissza tanári munkám négy-öt évére, mint egy paradicsomkertbe.

Pedig ennek a jóféle becsvággynak nem az a legnagyobb előnye, hogy nem okoz olyan pokoli szenvedést; többet is hozunk ki általa magunkból, jobban szolgálja a növekedést. Az ember

ugyanis úgy nő, mint a fa; - gyökérzetével, kapcsolatai szertetapogatózó rostjaival. Minél több és épebb kapcsolattal szívja a világot, annál magasabb lombot vethet. Aki anyját, gyermekét, barátját, hazáját komolyan vette, akármit hoz később ez a viszony, azzal, hogy komolyan vette, gazdagodott. Nos, a rossz becsvágy türelmetlenségében, állandó versenylázában elvágja, fölszaggatja, szétrohasztja ezeket a rostokat, önimádat és sérelem burkába zárja, elsorvasztja az embert. Míg a jó becsvágy azzal, hogy a dologra - munkára, emberre - fordítja figyelmünket, új tápláló ásványokat kutat föl, s kiszélesíti a gyökérzetet.

S tudjuk, hogy e kétféle becsvágy nemcsak a művészi, tudományos, politikai pályákon tombol és alkot egymás mellett. Minden munkahelyen, üzemben, irodán kiderül: ki az, aki mindenáron el akar érni valamit, a véleményt nézi s tilos fogásokra is hajlandó, s ki az, akit maga a dolog érdekel, s a megjövő vagy meg nem jövő siker boldoggá vagy boldogtalanná nem teheti. S a sok fűrásra, intrikára, kiskirályok hatalmaskodására emlékezve tán meg is csóválják a fejüket, ha azt mondom, hogy társadalmunkban a becsvágy s annak az értékelése, amit az ember elérhet vele, lassú, de törvényszerű és előnyös átalakuláson megy át. Pedig így van. Mert hisz régen is mondogattuk, hogy egy társadalom igazi ereje nem a belőle rakétaként fölszálló tüneményekben, hanem a mélyén dolgozó emberek értékében van. A szabadverseny kora mégis a kivételes, parádés pályák felé fordította az ifjúság önérvényesítő ösztönét. Ma az efféle káprázatos pályák veszítenek vonzerejükből. Vagyont, számottevőt nem is lehet gyűjteni, a hatalom nem kívánatos, a jövőjét féltő ember inkább húzódik tőle, de csökken a művészi pályák varázsa is. Aki látja például, milyen erők közé szorul egy író, nemigen kíván a bőrében lenni. A fényes pályák közül még a tudós őrzött meg legtöbbet varázsából; az igazi tudós azonban mindig jobban hasonlított az egyszerű munkásemberhez, aki dolgaiba mélyedve azokkal törődik, s mint mellékterményt kapja meg, melyet maga is szerencsés véletlennek tekint, az eredményt s vele a sikert.

A parádés pályáknak ez a szürkülése szemmel láthatóan kedves az igazi becsvágynak. Egyre több értékes fiatalembert látok, aki mintegy védelemnek tekinti a maga ismeretlenségét, szürkeségét, amely mögött nyugodtan dolgozhat, tanulhat, kísérletezhet, s ha van tekintély, amelyet elérni igyekszik, hát az, hogy akik körülötte vannak, jótékony hatását érezzék, mint irányadóra, később mesterre, főként pedig sikeres életre tekintsenek. Mert a legnagyobb, az igazi siker: a szépen fejlett, arányos, másokat melegítő élet, amelynek a méltóságát a körülötte levők önkénytelen is elismerik, titkát keresik, receptjét átvenni igyekeznek. S ez a siker az egyszerűbb emberek közt gyakoribb, mint a jellemrontó dicsőség felé tülekvő pályákon, „Most az emberbőrbe kötött remekművek kora következik”, szoktam vigasztalni azokat, akik az irodalom pangására panaszkodnak. Azaz egy tökéletes ember a maga bőrében nagyobb, termékenyítőbb olvasmány, mint amit a kiadók adnak ki. Kevesebbet olvasó korok azokat az embereket, akik az ő fogalmaik szerint életpéldává lettek, bölceknek, vallásos korok szenteknek nevezték - s az irodalom emlékeivel, legendáival mint jegyző járt e sikeres életek mögött. Tán nem lenne baj, ha irodalom és kiválóság viszonya ma is így fordulna. Az én könyveim közül például egész biztos, hogy nem az *Égető Eszter* a legtökéletesebb, mégis azt olvassák a legtöbb szeretettel, mert egy egyszerű, harmonikus, „mai szent” életét jegyezte fel.

Az ember azonban nemcsak utas és önmaga szobrása, de embertárs is, aki míg magát teremti, akármilyen kis körön, de az egész emberi életet valami magasabb lehetőség felé igyekszik terelni. Aki persze a másik két feladatnak jól felelt meg, ebben már nem is igen tud hibázni. Mert amilyen biztos, hogy a világra vak, süket ember, aki a maga bajába, sérelmeibe temetkezik, s önmagát mások rovására akarja érvényesíteni, a többség érdekét nem ismeri fel, s azzal szembekerül; éppoly biztos, hogy aki a világon s embereken érdeklődő szeretettel függ, aki tudja, hogy önmagát is csak másokon át növesztheti, hogy az a fehérje, szénhidrát, amiből a lélek nő, a másokkal való viszonyunk, közös érdekeink komolyan vétele, az szinte észrevétlen,

minden peckes, eltökélt altruizmus nélkül feledkezik bele a Jóügybe, amely az emberi élet mélyén kibontakozást keres. Mert hisz nyilván nemcsak az egyes ember próbálja a maga lehetőségeit, ahogy a kártyások mondják, kilicitalni, de minden nemzet, az egész emberiség is. S a helyes személyes, sőt ma már nemzeti licitnek is épp az az ismertetőjele, hogy egybeesik az emberiségével, s így kölcsönösen támogatják egymást, míg a hamis szembekerül vele, s erejét veszíti.

Én fiatal koromban azt mondtam: az író dolga az, hogy a maga véleményét más vélemények felé éles lapokkal elhatárolja, s így azt, amit a gondolkodásnak ő jelent, mintegy kikristályosítsa. Nem akarok most arról beszélni, mi tette akkoriban igazolhatóvá ezt a magatartást. De ha ma lennék fiatal, inkább az élettel, az életben újjáéledő nagy emberi érdekekkel próbálnám azonosítani magam. Úgy tekinteném, mint szívós gyökereivel kemény kövek közt tapogatózó növényt, s magam is vele csinálnám fényt nyomozó, sziklát őrlő, szívós és tétova munkáját. Az adott szocializmus fölött például nem egy tökéletes szocializmus platóni eszméjét próbálnám megcsillogtatni, hanem letről, a szívemben hordott Jóügy felől próbálnám úgy átgátni, hogy minél jobban hasonlítson rá.

*

Ez a kissé elvontan fogalmazott program (egy ifjúság számára, melyet nem fogok élni) tán életszerűbbé válik, ha követni próbáljuk, mit jelent néhány alapvető emberi irányulásban, mint természet, munka, szerelem, halál.

Az, hogy tudatunk mennyire érzi magát a természet darabjának, igen jellemző emberi tulajdonság, amely a vallások, filozófiák sokféleségében is megnyilatkozik. Az az érzés, hogy tudatunk a természettől teljesen idegen valami, s abban mintegy beleszorultán vergődik: egyik szülője s fönntartója a túlvilági hitnek, jellemző több vallásra, a buddhizmusra, némelyfajta kereszténységre, általában az északi gondolkodásra s a mai bölcsesetek közül az egzisztencializmusra.

Én ettől a tudat-magánytól, melyről nálunk Ady beszélt a legszebben, nem szenvedtem annyit, mint más „északi ember”-ek. Ha időnként körül fog is, elég néhány fa, akár egy borultas tájdarab, hogy a testvérléhetőségek édes közelében a természet egy hullámának érezzem magam. Ahogy a szem külön kis golyó ugyan, s csodálatos, más sejtektől nemismert célokra idomult, de ott van mögötte az egész test melege, nyomása: tudatom is csak látszólag zárt a világ felé, végül is az nyílt fel benne önmagára. Én inkább abban hibáztathatom magam, hogy ezt a minden adott alkalommal jelentkező összetartozásérzést elhanyagoltam magamban. El, már azzal is, hogy testemet, mely pedig szívós állatnak bizonyult, a vad hajszában tulajdon természetes kondíciója alatt tartottam, s ezzel szinte eltömtem a legfontosabb eret, melyen a természet melege belém csaphatott. Érdeklődésem sem volt elég gyöngéd és részletes; ebben részben a természettudományt követtem, mely miközben megérti, lebontja a természetet, a biológiát vegytanra, a vegytant fizikára, és így tovább. Vonzódtam a természet változataihoz, de nem ismertem őket eléggé. „Nem tudom a botanikát”, volt egyik ifjúkori elégiám címe, s ezzel a büntudattal megyek ki az életből is. Nagy együttérzéssel olvastam Gandhit, amikor a hinduk tehéntiszteletét az embernek az emberalatti lét iránti tiszteletével magyarázta (s valóban, nem az-e az ember rendeltetése a természetben, mellyel pusztításait jótételei, hogy az ember és ember közti gyilkolást kiküszöbölve, humanizmusát, amennyire lehet, a nem humán létre is kiterjessze?), magam azonban némi kertészmulton túl, nem sokat mutathatok föl ebből a szubhumanizmusból. Ha fiatal lennék, mindezt pótolni próbálnám: nem is annyira sportolással, botanizálással, madáretetéssel, hanem hogy általában nem sietnék annyira (a sport is egyfajta sietés), s több időt hagynék meglevő hajlamaimnak, hogy a világgal ismerkedjenek, barátkozzanak.

A munkát is úgy végezném, ahogy József Attila írta: „pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen.” Főleg attól óvakodnék, hogy munkám és érdeklődésem elváljon egymástól. Tudom, hogy ez a munkamegosztás, automatizálás előrehaladtával nem olyan könnyű. De tán nem is lehetetlen. Ha például egy nitrogénüzembe kerülnék munkásnak: tájékozódnék, milyen műhelyek vannak a gyárban, mi azoknak a rendeltetésük, hogy függenek össze egymással. Szereznék valami kis szakkönyvet, ami megmagyarázná, mi az a Rosch-Huber eljárás. Visszamennék a múltba, amikor nem levegőből, hanem chilei salétromból állították elő a salétromsavat. A saját szakmám ezer ággal vinne a technológia más ágaiba s történetébe. Utánajárnék, hol használják termelvényeinket, próbálnám megérteni a gépeket, amelyek közt járok. Aztán az emberek! Hányféle természet! Melyiknek mi a rugója! Tulajdonképpen mindegy: hol áll hozzá az ember, minden munkahelyről az egész élet felfejthető. Míg az éppencsak „levágott meló” elsősorban a munkáson bosszulja meg magát.

Én ezt elég későn vettem észre. Kenyérkeresetem, az iskolaorvosság (bár orvosok közt is elég korlátozott adminisztratív munkának számított) órái lelőhelye volt az emberre vonatkozó megfigyeléseknek. De én író voltam, s ha a robottal végeztem: olasz drámákról írtam esszét s szilasi parasztrokonaimról regényt. Csak a hetedik-nyolcadik évben jöttem rá, hogy nem szabad a délelőtti időmet idegen testként hagyni a napomban, s láttam hozzá, hogy az iskolát, az ott összesodródó gyerekeket tegyem megfigyelés és kísérlet tárgyává. Persze ezt is íróként csináltam, könyvet adtam ki róla; - be is tiltották a vizsgálataim. Ezen aztán elkedvetlenedtem, de a másik pálya, az írás is sodort, s otthagytam gazdag „nyíltfejtésemet”. De ma is verem a fejem, hogy miért nem használtam ki jobban azt a tizenöt esztendő! Ha évente csak száz fiút kerestem volna föl az otthonában, kérdeztem volna ki, hogy élnek, íróilag is mi nőhetett volna ki abból, hát még emberségben!

Szórakozásaink megválasztásában látszólag több a szabadságunk, mint munkánkban. Valójában ezt is elég szorosan meg szokta szabni az alkalom, a környezet, a társadalom szokásjoga. Pedig ha valahol, hát itt kell ma magunkért küzdeni. A tőkésvilág, tudjuk, megfordította a viszonyt termelés és élet, fogyasztás közt; régen az emberek azért termeltek, hogy élhessenek, ma azért élnek, hogy fogyasszanak. Ha új autót, rádiót, televíziót, filmet, műanyaginget, sósórót, játékszer termelnek: akkor a polgár azt kötelességének érzi, hogy megvegye. S e termelvények megszerzése és elfogyasztása közben el is telik az élete. Félős, hogy az életszükségleti cikkek, szórakozási alkalmak bővülésével nálunk is erre hajlik az élet, az emberi agyat szórakozás ürügyén elborítják a rábocsátott termelvények.

Hogy lehet ez ellen védekezni? Önállással és önmegtartóztatással. Ha szórakozásainkat is beépítjük önépítésünk tervébe. Igazi szórakozás és igazi tanulás közt nem érzek éles határvonalat. Ha az ember nyaral, próbáljon közben a hazájából is megismerni egy darabot; ha barátkozik, próbálja az élet egy kevésbé ismert övét (foglalkozást, társadalmi réteget, emberi jellemet) földeríteni. A szórakozás az önképzéstől tán abban különbözik a leginkább, hogy több benne a kaland: az ember olyasmit is elolvas, ami nincs benne a tervében, olyan társaságba is elmegy, ahol nem remél okulást. De ezzel is ama gyökerek tapogatását szolgálja: egy bizonytalan, tétova zónát nyit meg a szoros körül, s tudjuk, hogy néha épp ebből érkeznek a legmeglepőbb és termékenyebb sugallatok.

Az emberéletnek nagy fűszere, hogy a természet két szólamra - két nemre - komponálta: az emberiség egyik fele: rejtély, játék, serkentés a másik számára. Azt, hogy az ember még nagyon új élőlény, akiben az állati múlt s az új lelki aspirációk nem hangolódtak össze: semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy az örömmel ezt a szép forrását is hogy meg tudta mérgezni, hol zsarnoki tilalmaival, hol túlzó, egészségtelen kultuszával. Ez ma talán még jobban feltűnik, mint régen: azok a béklyók, melyek a szerelmet pokollá teheték, lehullottak; a nemek

nincsenek elzárva, a nő keres, tehát nem kell eladnia magát, a válás lehetősége megvan, tehát a tévedést nem kell sorssá rögzíteni. S a szerelemmel úgy látszik mégis több a baj, mint bármikor; az öregek legalábbis így mondogatják.

Pedig hogy lehetne irigyelni a mai fiatalokat! Minap egy dunántúli technikum vegyesosztályával jöttem a vasúton. Milyen szerencsés kamaszok ezek, gondoltam, amíg megszokott, természetes enyelgésüket hallgattam. Szép tizenhét-tizennyolc éves lányokkal minden feszesség nélkül akár órákat lehetnek együtt: nem kell abból az elzártságból közeledni feléjük, amelynek orvútja a bordély volt, társasági: az „udvarlás”, valami hazug, hencegő s ugyanakkor zavart módja az érintkezésnek, amely mindig el akar érni valamit, ha egyebet nem, egy másik szív rabságbaejtését, összetörését. Hisz a fiataalkori szerelem nagy titka épp ez a ráérés. Ami később vagy eldurvult korokban olyan sietős: itt hosszú út, amelyen minden lépésnek megvan a hol édes, hol fájdalmas, az érzékiséget egyszerre szító s fékező meglepetése.

Persze lehet, hogy ha mint pelyhesállú fiú járhatnék közöttük, a magam bőrén tapasztalnám, ami miatt a jó feltételek itt rossz gyümölcsöt hoznak. Az egyik nagy hiba nyilván az, hogy film, művészet, divat a képzeletet s ízlést bizonyos sztereotip típusok felé nevelik, s a valóságos másneműek közt kevés lesz és éppen nem a legkülönbek, akik ezt megközelítik, a többi pedig csak mint megalkuvás, pótlék jön számba. Az irodalom és méginkább a képzőművészet azzal, hogy e típusokat szétdobja s a valóságos emberben fölcillanó, sokszor csúnyasággal kevert báj meglátására nevel, tulajdonképp lélek és lélek testi közeledését segítené elő, érzékiségünket nevelné szellemibbé, egyben realistábbá is. Még nagyobb baj, úgy látom, hogy ahol a biztosított állapot az élvezetekre állít be, a szerelem is azzá zsugorodik, s unalmasnak érzi azt a sok másféle értéket, amihez a másik nem fölfedezése közben lehet hozzájutni. De akármilyen tapasztalatok várnának is, nem mondanék le róla, hogy a másik nemet, mint egy szép varázsos ködben ülő tájat, érzéki áhítattal, tudósi türelemmel földerítsem. Ha viszont a házasságra, nem korán s könnyelműen, egyszer elszánnám magam, annak most is úgy mennék neki, mint fiataalkoromban, valami félaskézisra tennék fogadalmat, melynek a közös vállalkozáshoz szükséges erkölcsi segítségben kell megtérülnie; legfőllebb az önfeláldozásban lennék óvatosabb s a belátásban és szeretetben bőkezűbb.

A családos fiatalok nyomorúsága, úgy hiszem, két dologból ered. Nem veszik számba, hogy a házasság igen bonyolult, de ha sikeres, az öregség felé mind bővebben kamatozó vállalkozás, amelyre nemcsak szerelemmel, de mint egy sokfeltételű tudományos kísérletre, nagyon nagy körültekintéssel kell felkészülni. A másik, hogy a maguk életében vagy házasságukban csalódván, becsvágyukat a gyermekeikbe vetik át, ami egyik oka a mai túlzott gyermekkultusznak, s ezen át, amiről beszélünk: az ifjúság problémájának is. Annak, hogy egy gyermek gondozásból, sarkallásból, örömnnyújtásból mit kíván s mit bír el: megvan a foka. A túlzott figyelem, akár a „kielégítés”, akár a „nagyra biztatás” alakját ölti: többet árt, mint az elhanyagolás. Az egyik természetessé teszi az önzést, a meg nem szolgált dolgok megkövetelését s a nyomában ólálkodó spleent, boldogtalanságot, a másik idő előtt nyüvi el a mesterségesen keltetett ambíciókat, s húszéves korára juttatja el a gyermeket ahhoz a becsvágy csödhöz, amelybe az apa harminc-negyvenre jutott. Hogy gyermekünk milyen képességeket kapott, nem szégyen s nem dicsőség. Az ősök tarka tulajdonságaiból húzta ki az öröklés lottója. Gyermekeinket (ebben sem hibáznék többet) legokosabb tehát úgy tekinteni, mint az emberi jövő ránkeső hányadát, kis testeket, akikben a jóakarát állandó csendes sugárzásával kell a lehetőség csírázását támogatni, az apaság élménykincsét is megszervezve közben.

A vallások azzal szokták híveiket biztatni, hogy aki átadja magát nekik, fölébe kerül a halálfélelemnek. „Nincs már szívem félelmére, nézni sírom fenekére;” - mondja a mi szép kálvinista dicséretünk is. S a filozófiák is átvették a vallásnak ezt a szerepét: a halállal

barátkoztatják követőiket. De van-e szükség erre? Én az örök életet - a mi Vajda Jánosunkkal - már fiatalon is torz, elviselhetetlenebb gondolatnak tartottam, mint a megsemmisülést. Pedig azt, ha egyáltalán ráeszmél, az ifjúság viselheti el a legnehezebben. Gyermekek úgy halnak meg, mint az állatok: nem tudják, mi a halál. Az öregek megérnek rá. Montaigne csodálkozott parasztjai lelkierején, akik járvány idején megásták sírjukat s egykedvűen belefeküdtek. De nyilván eleget szenvedtek s tudták, hogy további létük sem lehet jobb, mint az eddigi volt. Ha az ember a lehetőségek feldobott hulláma, az öregember tudja (mintahogy nemrég egy súlyos tüdőgyulladás alatt, a túlparthoz közelebb magam is éreztem): hogy az ő lehetőségei nagyjából kimerültek. Ha több is volt benne, mint ami megvalósult, ami még megvalósulhat, nem éri meg a szenvedést, amibe kerül.

A fiatal azonban ezt nem érezheti, s ha a halál egyszer csak elébe áll, őt épp a kezében levő kártya ejti kétségbe, amelyet kijátszatlanul kell összedobnia. S ha az orvostudomány csökkenti is a fiatal halottak arányszámát, a háború kiküszöbölése pedig mégjobban lepassztja, az ifjúságnak, ha az akar lenni, ezután is szüksége lesz bizonyos halálmegvetésre. Hogy egyeztethető ez össze a becsvágyban számontartott célok védelmével?

Azt hiszem, egyszerűen. A motorbiciklistának számolnia kell azzal, hogy le is eshet. Ez a veszély (akármilyen óvatos) benne van a sportban, amit űz. Az élet kifejtését sem lehet vállalni bizonyos veszélyesség nélkül. Az ifjúságnak ez a tudat a sejtjeiben van, s minden filozófia nélkül, mint bátorság jelentkezik. Ha gondolat ezt az érzést nevelheti, én jövőendő életemben bátrabb szeretnék lenni. Vakmerő időnként voltam; de azt, hogy egyenletesen bátor legyek, képzeletem s becsvágyam veszélylátása nem engedte. Pedig ismertem a vigaszt, amelyet a fiatalon elhalt Apáczai szájába adtam. Ha én el is bukom, a jó ügy, amelyhez hozzákötöttem magam, bosszút áll értem is.

*

Aki ezt a hosszú feltételes mondatot elolvassa, lehet azt gondolja, hogy öregségem érzéseit dugtam vissza az elképzelt ifjúságba, s szerencse, hogy fiatalságom olyan volt, amilyen volt, s nem vihettem bele ezt a magát bölcsességgnek képzelő szenilitást. Én azonban azt hiszem, hogy amit mondtam, nemcsak személyes tapasztalataimat, de a körülményeket is fölmérte, amelyek közt a mai ifjúságnak élnie kell, s hogy közülük a legokosabbak olyasformán élnek, ahogy itt elképzeltem. Ez azonban már olyan föltevés, amelyet csak egy újabb ember nyom igazolhat, olyan távolságban a mai fiatalságtól, mint az enyém van őtőle.

Irodalmunk jövője¹¹

Tanulmányok

Az itt következő három írásban több „fedés” van: ugyanannak a gondolatnak a megismétlése különböző összefüggésekben. De ezt megmagyarázza keletkezésük. A *Négy újságcikk* - egyik napilapunknak készült - s azokat a gondolatokat szerettem volna a nagyközönséggel megosztani, amelyeket a Herder-díj kiosztása, a magyar irodalom szerény elismerése kavart föl bennem. Az *Egy elbeszélés-gyűjtemény elé* - kísérlet, hogy irodalmunkról egy előszó ürügyén a külföldnek képet adjak; a *Levél Olaszországba* - hogy egyetlen, jelentkező érdeklődőt reményeimbe, gondomba beavassak... De mind a három ugyanarra a kérdésre keres feleletet, mely most, pályám végén éppúgy nyomaszt, ahogy az elején lelkesített: mi lesz a jövője ennek a kis irodalomnak, melybe annyi megszeretett ember temette erejét... Egy téma három változata: innen az ismétlés.

Négy újságcikk

1. HERDER JÓSLATA

Az elmúlt években hónapokat töltöttem Puskin társaságában. Az irodalomalapító típusát akartam megírni benne, a legcsodálatosabbat és legsikeresebbet, aki gyors tehetségével, biztos ízlésével, s az irodalmi kincset varázsvesszőként felkutató érzékével az egész későbbi orosz irodalom, sőt zeneköltészet térképét felvázolta. Nemcsak mint az orosz irodalom barátját foglalkoztatott ez a típus. Szinte pályám kezdetétől figyeltem rá; hisz a Rajnától keletre, ahol az irodalmat a semmiből vagy mély visszaesésből kellett, ősi kultúrnépekkel versenyre kelve, életre támasztani, mindenütt megjelenik ez az írófajta, aki nem programokban, de igényeiben, érdeklődésében tervezi meg, próbálja megtervezni népe irodalmát, dönti el, merre haladjanak a többiek.

A XVIII-XIX. század irodalomalapítói közt Puskin volt a legnagyobb, legteljesebb (mint a nemzeti jelleg előre-összefoglalását Mickiewiczet lehetne mellé állítani); a nagy, egész Kelet-Európát lázbahozó példát az efféle irodalom alapítására vagy újraalapítására mégsem az oroszok, hanem a németek adták, akik a XVIII. század közepén még Gellert utánpótlásait tartották s jó fél-század múlva a (más népek tiszteletére nem igen kapható) franciák legnagyobb írója, Stael asszony számol be az új, csodálatos kontinensről, melynek Kant, Schiller és Goethe az ormai.

A németeknél, ha a sok kisebb érdemet néhány nagy névbe akarjuk összevonni, az irodalom alapítás vagy újraalapítás műve két ember közt oszlik meg: Lessing a déllel átjárt, ízlésesebb német irodalmiság úttörője, azé, amelyik Goethét adta; Herder a távlatokat nyitó, az időt felfedező, a történelmet organikus képződmények kibontakozásaként látó szellemisége, amely Schillert s a német romantikusokat. Természetes hát, hogy Puskinnal foglalkozva, mint más irodalom alapítókra, a németekre is vettem egy-egy összehasonlító pillantást. Az *Anyegin*-t véletlenül a *Pan Tadeusz*-sal olvastam egyidőben. *Borisz Godunov* fordításom Lessing *Emilia*

¹¹ Németh László: Megmentett gondolatok 464-507. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975)

Galotti-ja s Kleist drámái közé szorult. Puskin levelezése így kapta a Herder-levelezés keletnémet kiadását ellenpárul.

Herder levelezése persze nem olyan bűbájos olvasmány, mint a Puskiné. Körülbelül úgy viszonylik hozzá, mint a sok évi ideálból eszményi feleséggé vált Karolina, akihez harmincöt éven át mennek a levelek, Puskin don-juani jegyzékben pergő szerelmeihez, s megrendítő házas drámájához. Így aztán a weimari ide-oda vetett irodalmi szálak követése közben egyszer csak a jóslat jutott az eszembe. Hogy is vagyunk a Herder jóslatával. Mert hisz akármilyen nagy ablaknyitás volt ő a németiség s más népek számára, mi magyarok mégis csak azt jegyeztük meg róla, hogy ő volt, aki a magyarság kiveszését, nyelvünk elenyészését megjósolta.

Ezt a jóslatot én is emlékezet előtti időktől ismerem, de csodálatosmód sosem ellenőriztem, hogy is hangzik. Pedig a könyv itt van megtépzott kis könyvtáramban. Egy öreg orvos hagyatékából került hozzám, több német klasszikussal, köztük a német nyelvű pantheonomban olyan fontos szerepet kapott Grillparzerrel. Herder összegyűjtött munkáiból, nyilván nem véletlen, csak ez az egy kötet volt meg - az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* -, a múlt századi olvasó könyvei közt. A negyedik részben, pontosabban a tizenhatodik könyvben, ahol a világtörténet-építő bölcselő az északi népeket, köztük a történelemépítésből kimaradt finneket veszi szemügyre, harsány aláhúzások jelzik, hogy megjelentek a magyarok.

A részlet meglepetéssel kezdődik, 1791-ben, amikor nálunk még évtizedekig kétségbevonták a halszagú rokonságot, sőt Gyarmathy Sámuel korszak-nyitó könyve sem jelent meg, Herder már a finnek, lappok, észtek, lívek, vogulok, mordvinok, cseremiszek közé sorol bennünket, oda, ahova a mai finnugor nyelvészeti. Nincs szó tehát vaskos tudatlanságról. De rosszakaratról sem. Ha a finnugor népek közt érett művelődés sehol sem fejlődött ki, Herder szerint nem képességük, hanem helyzetük a hibás. S itt egy részvevő sóhaj: „A Keleti-tenger népeinek a sorsa általában szomorú lap az emberiség történetében.” E részvevő sóhaj után következik a rólunk szóló bekezdés: „Az egyetlen nép, amely ebből a törzsből a hódítók közé nyomult: a magyar”. S megint elég pontos rajza délre sodródásuknak: kazár birodalom, Pannónia meghódítása, amit nyugati kalandozásokként szoktunk szépíteni: „míg aztán, vereségeik meg nem szabadították tőlük a Birodalmat; sőt Magyarországból is apostoli birodalom lett”. „Itt élnek most, ugorja át a közbeeső kilencszáz évet - szlávok, németek, románok, s más népek közt, a lakosság csekélyebb részeként s századok múlva a nyelvüket is alig lehet megtalálni majd.”

Az elporladt olvasó két jegyzetet hagyott a lapszálon. Az egyik pontos fordítása annak, amit a tüzes-magyar Dugonics mondott száz évvel előbb a Herdert olvasó Czehy József lovastisztnek. A másik alaposabb tájékozottságra vall „Vielleicht nach Schlözers Statistik”. Tán Schlözer statisztikája alapján. Ez azért lep meg, mert egy fiatal filológus, Dümmerth Dezső nemrég küldte meg (Görgey ismeretlen lévai napiparancsával együtt) a maga különlenyomatát; *Herder jóslata és forrásai*. Az ő kutatása szerint ugyancsak Schlözer könyve, az *Észak története* volt a jóslat sugallója. A filológus persze tovább ment, mint a széljegyzet író. Szerinte Schlözernek is volt forrása; Oláh Miklós *Hungaria* című munkájának XVIII. századi kiadása, melyet a bécsi könyvtár igazgatója, Kollár Ádám adott ki s látott el jegyzetekkel. Oláh azt hangoztatja, hogy a soknyelvű Magyarország nemzetiségei összehangolódást mutatnak. Kollár ehhez fűzi hozzá, a XVIII. századi kép alapján: „a szlávok nemcsak az ország legnagyobb részét fogják körül, úgyhogy Európának ez a tája ismét azt az arculatot mutatja, amit a magyarok bejövetele előtt, de magába az ország belsejébe is visszatértek s az ország minden vidékén szélteben elterjedtek. Magyarország legkisebb része az, amit a magyarok bírnak és félős, hogy maga a nyelv is eltűnik, azon a módon, ahogy a kunok nyelve elenyészett.”

A mai nyelvész ebben a „félős”-ben képmutatást érez. A császári könyvtárnok régi sérelmek sebeit őrzi; hasonló kijelentéseieért egyik magyar országgyűlés szorította anonimitásra s mint a pánszláv mozgalom megbántott előfutára szúrta be jegyzetét. Schlözer azonban jelentős munkát írt a magyarországi németsegről s a magyarokról más értesüléseinek is kellett lennie. Az pedig, hogy Herdernek (aki annyi jóakarattal fedezett fel az európai tudat számára népeket) nem volt, szinte súlyosabb magánál a jóslatnál is.

*

Így hát amikor több szakaszban, kisebb-nagyobb izgalmak közben tudomásomra jutott, hogy a német nyelvterület három államában egy Herder-díjat alapítottak, melyet a múlt évben két jugoszláv és két lengyel kapott meg, ebben az évben pedig a bécsi egyetemen egy bolgár, román, görög s két csehszlovák mellett két magyarnak fognak ünnepi körülmények közt átnyújtani, kellőképp elő voltam készítve rá, hogy a díjkiosztásban rejlő iróniát élvezni tudjam.

Az világos volt, hogy a névadók mire gondoltak. A szláv népek, főként a csehek és szlovákok, Herder könyvében olyan hozományt kaptak, amelyet fejletlen állapotában nép más nemzet tudósától alig. A szlávságnak azt a képét, melyet a szláv irodalomalapítók nemzedékei melengettek, Herder költötte meg: A békés dúlásban s hadviselésben járatlanabb nép, mely a germánok, hunok, avarok nyomában szállta meg az üresen maradt területeket, mezőgazdaságával megszelídítve a Don és Elba közét s kereskedő városokkal rakva meg a Keleti-tenger partjait, hogy aztán a frank, majd a szász-norman visszaütés tüzzel-vassal irtsa, jobbággyá süllyessze, ami ha rájuk kényszerített is némi rabszolga alattomoságot, a szabadabb foltokon még épen üt ki az eredeti, emberiesebb természet. Herder, aki maga is a szláv végekről jött, lelkeszi pályáját Rigában kezdte, a szláv barátságban szintén Schlözer tanítványa volt, aki (mint akkoriban több német) férfikora javát Pétervárt töltötte s ott ismerkedett meg a szláv s finnugor nyelvekkel is. Herder szláv vonzalmába egy kis német büntudat is vegyült. A róluk szóló fejezet végén ezzel fordul az elmaradt, ahogy ma mondanák, fejletlen népekhez, akiknek a földön nagyobb tér jutott, mint történelem. „A változó idő kereke azonban feltartóztat-hatatlanul forog... s el sem gondolható másképp, mint hogy törvényhozás s politika Európában mindinkább a csendes szorgalmat, a népek egymás közti érintkezését fogja előmozdítani... akkor ti oly mélyre süllyedt, egykor szorgalmas és boldog népek, ti is fölserkentek hosszú rest álmotokból, megszabadultok rabbilincsetektől, szép tájaitokat az Adriai-tengertől a Kárpát hegységig, a Dontól a Muldáig tulajdonotokként használjátok s a nyugodt szorgalom és kereskedés régi ünnepeit ülhetitek rajta.”

Elképzelhető, hogy olvasta ezt a Deák-téri templom evangélikus lelkésze, a szlovák Jan Kollar, a *Szláva leánya* szerzője. S ha az új alapítvány alapítója Herderről nevezte el díját, nyilván azt akarta mondani, hogy a történelem brutalitásai után ez a szeretet, érdeklődés (s tán büntudat) fordul most felétek, megbántott, felserdült népek felé; hogy azt, amit akkor ígéretként is megbecsültünk, most érett művekben koszorúzzuk meg, továbbítsuk népünk s Európa érdeklődése felé. Nem gondolhatott rá, hogy a jutalmazandó népek közt van egy, melyben a Herder név másféle képzeteket kelt. De ha gondolt volna is, meg kellett volna őt nyugtatnunk, hogy ez a jóslat nem annyira Herder, mint őseink mulasztásáról beszél, akik semmit sem tudtak Európa tudatába írni, ami a csendes vívmányokat a harckészségnél többre becsülő lelkesz-filozófus figyelmét fölkelte volna s hogy a változatok gazdagságában örömet lelő herderi szellem, amely akkor fájdalom nélkül nézte elmúlásunk, ma természetéből folyó helyesléssel pillant a bécsi díjosztásra, mely öntudatlanul épp a névadó jóslatát igyekszik megcáfolni...

De ha mindez nyilvánvaló volt is, amikor a bécsi egyetem zsúfolásig telt dísztermében a harsonások és dékánok szegte emelvényről, a rektor (tán hogy az agg román költőt Arghesit kímélje) lejött s az okmányok és érmék kiosztása közben a középén ülő Kodály Zoltánhoz ért,

a felharsanó taps egy kis ironikus vidámságot lebbentett át rajtam. A másik hat tudós, író is megkapta a maga taps rátáját, de ami itt csapott fel, az udvarias adag háromszorosa volt: ennek a díjazottnak nyilván nem a Herder-díj adott a hallgatók szemében rangot, hanem az ő jólismert neve és műve a Herder-díjnak. Ha nyelvünk elenyészik is, gondoltam, valamit mégiscsak csináltunk előtte.

(Azaz tán csak gondoltam volna, ha a jóslat ereje, ott Bécsben százhetven év távolából is, egyensúlyt nem tart a díj örömeivel!)

1966.

2. AGONIZÁLÓ IRODALOM

Herder jóslata, hogy a magyar nép nyelvével együtt elenyészik, 1791-ben látott napvilágot, a II. József uralmát követő országgyűlés idején, mely a nemzeti önérzet s életvágy felbuzgása volt. A könyv egy 1795-ös kimutatás szerint nálunk is a legolvasottabb munkák közé tartozott s alig képzelhető el, hogy művelt, magára adó elme legalább a ránkvonatkozó részt ne ismerte volna. Országgyűlési követek persze könnyen túlteszik maguk az ilyen rémlátáson, vagy politikus módra azt is a maguk malmára próbálják hajtani. Még a nagy műveltségű Teleki József gróf is ilyesformán tett: ha a jozefinista világ tovább tart, az a jóslat könnyen valóra válhatott volna.

Jobban meg kellett döbbennie Herder jóslatának azokat a magyar literátorokat, akik szétágazó kezdetek után, akkor próbálták épp a német példa nyomán, a megéledt nemzeti irodalmat megemelni, „csinosítani”. Három irodalomalapító is működött nálunk akkoriban; Kazinczy műremekek fordításával az eszközöket akarta megteremteni, Kármán József a pallérozottabb társaságot a magyar irodalom olvasójává csábítani, a jobbágy származású, tüzesebb Bacsányi nem a szót, a dolgot kalapálni. S a három nagy formátumú tehetség körül, akik többé-kevésbé mind a német irodalom hatása alá kerültek, ekkor alakult ki az első, ízlésben s eszmékben összekapcsolt magyar író nemzedék, a Verseghyeké, Daykáké, Virágoké. Hogy érthette őket a nagy német tekintély szava, aki azt ítélte halálra, amibe ifjúságuk beleadták. Hisz ők nemcsak azt tudták, ki az a Herder, de azt is, hogy jövőt ajándékozott nemzeteknek, melyeknek jelenük sem volt, ahogy egyikük kifejezte: „a legkopárabb mezőket is gyönyörű virágokkal díszítette.” Hisz az íróra, mint egyénre is ez a legsúlyosabb (bénító vagy dacról készítő), ha olyan ember vágja le, akit tisztelni kénytelen. Hát egy irodalomalapítóra, ha nemzetét!

De ha azoknak az éveknek a lendülete, a bennük készülő cáfolat akkor túl is tette magát a jóslaton, milyen mélyre kellett ivódnia azokba, akik tudtak róla (s rajtuk át azokba is, akik nem) a Ferenc-kor sötét évtizedeiben, mikor első írónemzedékünk szétdobása, kiirtása után mintha a jóslat készült volna az elnémult országban gyors teljesedésbe menni.

Most már nemcsak az írók szenvednek tőle; Széchenyi István, tán egy kis túlzással így festi meg múzeumalapító apja öregkorát: „A magyarnak napról-napra mélyebbre való süllyedése és azon reménynélküli nézet miszerint nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá olyan sokszor keserű epedését.” S a forrás bizonyítékául: „Herder mondása volt mindig előtte, éljen az ember mintha örökké élne, de mindennap meg is halhatna.” A romantika máshol is a magány kórképe volt, nálunk azonban egy Kölcsey művelt érzékenységeben a nemzet magányérzését szűri ki a korból. Herder jóslatában az ő számára az lehetett a legbántóbb, hogy az európai népek családjának ez a nagy kitágítója minket nem tart e családbavalónak; a kard

jogán szálltuk meg a helyet, melyet a többi nép szorgalma lassan visszavesz. A herderi jóslatnak ő lesz első magyar átfogalmazója is. „És más hon áll a négy folyam partjára. Más szózat és máskeblű nép; S szebb arcot ölt e föld kies határa, Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.”

Amikor a kétségbeesés summázódva tetté válik s csodát tesz: a Duna-népek közt épp a magyar ugrik ki elsőnek megújulásával, a közérzetté vált jóslat abban a két évtizedben is ott dolgozik, amelybe mint történetünk legfényesebb szakába, a magyar reformkorba szoktunk visszapillantani; Széchenyi heroikus alkotó kedvében éppúgy, mint a Szózat nemzethalál-látomásában; Bajza 1845-ben írja (nem 5-ben vagy 25-ben): „Múltadban nincs öröm, Jövődben nincs remény, Hanyatló szép hazám.” S a forrás: „Hullámtól vert sziget, Kit mint elsülyedőt, Ezer jós emleget.” Csak a Kossuth s méginkább Petőfi lobogása tudta ezt a látomást néhány évre az álmos, gyanakvó szemekről elkergetni.

A kiegyezés, bár idegenségünket rögzítette, sok valódi lehetőséget biztosított a nemzetnek. A kétfejű nagyhatalom egyik fejévé lettünk, a Pestre felszármazott parasztfiú egy világváros épülésén dagaszthatta szívét, a kapitalizmus látszólag ránk is kiöntötte bőség-szaruját, tudományos intézmények, iskolák, klinikák dolgában előttük jártunk a környező népeknek, friss áttértek a magyarság beolvasztó erejéről ábrándozhattak. S ebbe az új ezerévet ígérő korba, melynek kis országgyűlési viharok voltak a nagy eseményei, egyszer csak újra beleszól, magyar szenvedéllyel: a Herder jóslata. Én ezt a jóslatot 1918-ban (abban az évben, melyben a *Nyugat* íróit megismertem) végső, kiérett fogalmazásában *A halottak élén* egyik versében kaptam meg s ezt a verset (*A szétszóródás előtt*) visszaeső harmadik versszaka ellenére ma is a legnagyobb magyar versek egyikének tartom: csak Vörösmarty egy-két költeménye hasonlítható hozzá. A rádió nemrég engem is felkért, válasszak ki egy szép magyar verset s magyarázzam meg, miért szép. Hát én megmagyarázom itt. Szép vagy inkább nagy azért, ami előtte van. Hogy a nemzeti önteltség, felszíni jólét éveiben egy ember előáll: „Nem igaz, rosszul van minden” s szinte a maga bűnein érzi, mennyire rosszul.

Mint annyi bús magyar orvos, ő is az európai eszmék emlőjére akasztaná „szűkfejű” fajtáját; ő, aki hinni is hitetlen kényszerült, beleveti magát a bátorság nélküli bátorításba, a káromkodásig menő politikai indulatba; szövetségeket keres a magában gyengének, prófétál, lázít, hitet vet s egyszer csak hátradől s előjön belőle a letorkolni vágyott tudás. „Hát népét Hadur is szétszórja: Szigoruabb istenek ezt így szokták.” És nagy azért, ami utána jött. Hogy néhány év múlva itt volt előbb a szétdarabolás, aztán szinte mai napig a szétszóródás, nemcsak kinn a világban, idebenn is. S a legnagyobb azért, ami benne van: a gyilkos diagnózisért, egy nép történelmének a foglalataért, zárszámadásáért. Nem tudom, ismerte-e Ady a Herder jóslatát, de nem kellett rágondolnia, ott volt magában, jött (mint a Herder-díj ünnepélyén emlegetett *Psalmus*), a magyar századokból. „Miként egy régi, bánatos erdélyi Prédikátor írásba róttá, Keresvén zsidókkal atyafiságunk.” De ha a zsidó-magyar sorsrokonságot valló bibliáján nem is kellett túlgondolnia, a jóslat emlékeztet a Herderére, Kölcseyére. „Jöttünk rossz erkölccsel rossz helyre, Volt utonállók új útbanállóknak S míg úrfajtánk egymást s a népet falta, Tunya álmainkat jég verte.” S ami a legbántóbb, amiért Herder nem sajnált, amit Vörösmarty ki akart csikarni, ami a régi zsidó diaszpórától olyan fájdalmasan különböztet meg „S még a Templomot se építettük föl”.

A harmincas évek elején egy másféle nemzedék kezdett összeverődni, melynek a gerincét nem az osztályukkal szembe fordult, de ennek a sorsát magukban hordó úrfiúk alkották, hanem a népből előjövő Erdélyi Józsefek, Illyés Gyulák, Tamási Áronok, József Attilák, majd meg épp Veres Péterek, Szabó Pálok, Sinka Istvánok. S nem meghökkentő-e, hogy ennek a friss, letről feltörő nemzedéknek a toborzója az Illyés Gyula *Pusztulás* című útirajza lett; egy ormánysági

próbafűrés a magyarság pusztulásába. A pusztulás elkiáltása verte fel az országot, terelte egy nagy helyzetfelmérésre, lélekébresztésre, programgyártásba a tehetségeket; ez szólított le engem is a *Tanú* első évének európai kilátójáról, vitt rádióállásba, folyóiratindításba, mozgalomba s csinált a végén még „népi író” is belőlem. Ha egyszer majd feltisztul a mostani köd, a Szabó Lőrinc-től József Attiláig, Kodolányi Jánostól Gelléri Andor Endréig terjedő nemzedék fölött, vitatkozhatunk, ez volt-e nagyobb vagy a megelőző. Mindenesetre parasztibban állt hozzá a munkához, több hittel, hogy látszata is lesz; hiszen a legtöbbjük már a szocializmus neveltje volt, meggyőződött, hogy a társadalmi rend változása a nemzeti bajokat is orvosolja. Érdekes lenne felmérni, hogy a pusztulás rémképe, mely összehívta, mennyire örölte fel egy emberöltő alatt a hitet, melyet nagyrészükből puritán életvitel is támogatott.

S az utolsó húsz év: a szocialista építés kora! Még a sötétebb fele után is azt hittük, hogy bár nagy gyötrődések árán, de a jóslatból, a Kölcsényéből, Adyéből mégiscsak kivágtuk magunkat. Hisz a szocialista népek családjában nem veszhet el tag, nemcsak gazdaságilag, de biológiailag is össze vagyunk kötve. S ím egyszer csak itt van a 62-es, 63-as évek statisztikája: a magyar népszaporodás Európában a legkisebb, mint ahogy Európáé is a legkisebb a világ részek közt. Ha így megy, a fiatalok munkája nem lesz elég, hogy megszáporodott vénségünk eltartsa. Pedig a statisztika még mint statisztika sem fejezi ki a valódi helyzetet. Politikai ismerősöm, akit pályaindítása Baranya szerelmesévé tett, épp hozzám tért be ormánysági kirándulásáról. Be kellett vallania csalódását. Ő azt hitte, hogy a szocialista rend a pusztulást már-már automatikusan megfordítja. Nem így van. Cigányok s a visszaszivárgó németek szépítenek a számadatokon. Nem nevezhettem ki, én is osztottam bizonyos fokig tévedését. Ha nem is a hangoztatott célban, az életszínvonal-emelésben bíztam (hisz az nyilvánvaló, hogy az életszínvonal s a velejáró igényemelkedés nemcsak lélekszámra, de az azt formáló erkölcsökre is jelenthet veszélyt), a szocializmus mellék áldásaiban: a műveltség terjedésében, az irodalomrakapott olvasókban, a politikát is befolyásoló erős közvéleményben. S nemcsak a statisztika, elsősorban nem a statisztika figyelmeztet most sem, hogy a szabadulás minden egerlyukát végigfutkosó optimizmusomnak tévednie kellett. Mindezt persze botorság lenne a szocializmus rovására írni. A szocializmus csak lehetőség, ahogy a kapitalizmus s feudalizmus is az volt a nemzeten múlik, mit szed ki magának belőle. Nézzünk körül: népek vesznek körül, sokszor rosszabb körülmények közt, de ezek, lengyelek, szerbek, szlovákok, bolgárok, románok, újabban a keletnémetek is (legkevesébe talán a csehek), mind a virágzás, emelkedés benyomását keltik. A statisztikában sem a 12 ezrelékre süllyedt születés-szám a legijesztőbb, hanem hogy a kelet-európai népeké, ha az iparosodással esett is, nem süllyedt ennyire. Hiába biztattuk magunkat kritikus percekben: úgy látszik, nem vagyunk, a szocializmus ellenére sem emelkedő nép. Mindezt nem azért írom, hogy a másként gondolkozókat vitára ingereljem. A tényt mondom, hogy Herder és Ady jóslata nem vesztette el ma sem az erejét, vagy ha igen, hát azért, mert az egyénekre hasadt társadalom közönyössé vált az efféle veszélyekre.

*

Amikor húsz évvel ezelőtt először jutottam hozzá, hogy felserdült fiataloknak, fiúknak, lányoknak, a magyar irodalomról beszéljek, az irodalomtörténetet összehasonlító tudománynak tartván, az első órán a tábla bal oldalára az európai irodalom korszakait, a jobbra az egykorú magyar jelenségeket írtam fel, s ezután tettem föl a kérdést: mi is hát a magyar irodalom megkülönböztető jegye. Az előlegezett felelet, melyet egy év órái igazoltak: agonizáló irodalom. A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s ez a létküzdelem adja legnagyobb, sajátos értékeit is.

A középkori magyar királyság egyike volt Európa legrendezettebb hatalmainak. Lélekszáma mint Angliáé; lakossága túlnyomórészt magyar; uralkodói a hatalmas ország határán túl is

tekintélyek. S a középkorban nem volt magyar irodalom. Maradtak nyelvemlékeink, volt egy-két magyar eredetű humanista s megvolt a nyelv gazdag fényűzése, amely a tizenhatodik századi magyar nyelvet, ahol egy-egy iskolájáról megfélelkezett író tollán nyelvrontó latinizmusoktól szabadabban beszélt tisztaságában buggyan fel, a Móricz Zsigmond, sőt Kosztolányi Dezső szemébe is a bőség csodálat nyílt fejtésévé teszi: - de nem volt magyar irodalom. A magyar irodalom ott kezdődik, ahol a magyar pusztulás. Mohács, igaz, egybeesett a reformáció s a könyvnyomtatás elterjedésével, de az első nagy írói tárgy: a halálos veszély, a török jelenléte, büntudat s magábaszállás iskolája. Shakespeare századát nálunk egy végvári vitéz összegezi, barokk eposzunk írója egy hadvezér, legvonzóbb jellemünk, az utolsó nemzeti felkelés vezére, legjobb stilisztája a száműzetésbe követő íródeákja.

S a veszélynek ez a tudata, mint a Herder-jóslat története mutatja, az irodalom ébredése békésebb korában sem múlt el, csak tárgyat, célt, ürügyet cserélt. A magyar irodalom legjellemzőbb, tanulmányozásra legvonzóbb korszakai mindig akkor alakultak ki, amikor a remény vetését elrontó jégverés után az előtapogató élniakarás szigetekre verődik, s a reménytelen önfeláldozás lassan megint kitermeli a reményt: Csokonai, Berzsenyi, Katona, Kölcsey kora, a 49 utáni tíz esztendő, a 19 utáni idők. A magyar író, mintha ilyenkor találkozott volna népe valódi, mondhatnám kozmikus helyzetével s abból nyert volna erőt, hogy egyre magasabb szinten folytassa küzdelmét. A fény, amelyet egy-egy más vérmérsékövből idekerült génusz gyújtott föl, inkább kápráztatta, mint vezette szemét. S akik nem katasztrófa után, hanem előtte, az álfényben léptek fel, mint Ady s költőtársai, egy Krúdy Gyula, de még Móricz Zsigmond is; ma látjuk mennyire teli voltak ezzel az évszázados agóniával -, ki a mélységével, ki a magasságával.

A magyar irodalomnak azonban nemcsak a jellegét, *rangját* is ez az „agónia” adja meg. „Épp fordítva: ez teszi *nemzeti* irodalommá, érdektelenné a nagy világ szemében” - vethetnék ellene, amint vetették is. „Kit érdekel, bármekkora erőfeszítés is van benne, egy szívbeteg nehézlégzése?” Hogy kit érdekel, kit érdekelhet; az a tusa természetétől, történeti és biológiai mélységétől, a filozófiai magasságától függ. Az ószövetségi irodalom java, a próféták könyvei, típusa az agonizáló irodalomnak; azért is fogta meg úgy a mai agóniánk költőjét, Adyt. A magyar, mint latin emlékün felnőtt irodalom, persze csak egy-két pontján, néhány nagy alakjában emlékeztet erre a kereszténység, görögség előtti, világtörténet-alakító agóniára. De épp ebben van nemcsak eredetisége, a szomszéd népekétől elütő színe, de úgy érzem, mondanivalója is; épp most, mikor a legjobbak közérzete Európában is kezd a mienkhez hasonlítani. Az a nemzeti magány, mely Kőrösi Csomát keletre indította s az őstörténetet nemzeti tudománnyá tette; ezt az őstörténetet természetünk mélyén is föltárta s épp most, amikor Európa léte függ attól, hogy mennyire fér hozzá az Európán túli-alatti világhoz, mintegy bartóki hidat teremt ehhez a világhoz. Ugyanakkor mert épp legnagyobbjaink szinte naiv módon Európa-pártiak voltak, Európa génuszából próbáltak orvosságot szűrni; Európának egy fényesebb, el nem piszkolt eszméje élt bennük, amelyre szükség lehet. Végül mintegy a végveszély határán dolgoztak: modernségükben maradt valami tizenkilencedik századi komolyság, amelyhez előbb-utóbb a Nyugatnak is vissza kell térnie.

Vannak tehát itt hormonok, hormonná tehető anyagok, melyekért érdemes, érdemes lehet, irodalmunkat vérmirigyként kapcsolni a világ vérkeringésébe. Ha ez megtörténik: az lesz az igazi Herder-díj s az igazi válasz Herder jóslatára.

1966.

3. A VILÁGIRODALOM KÜSZÖBÉN

Ady jóslatával, hogy a magyarság sorsa a szétszóródás (amit a történelem az ifjúságunkban szívünkbe foglalt ország szétdarabolásával sietett megerősíteni), szinte egyidőben vert bennem gyökeret a meggyőződés, hogy a magyar irodalom a világirodalom küszöbére ért. Az egyidejűséget dátumok rögzítik, 1918 nyara előtt Ady egyik kötete, így *A halottak élén* sem fordult meg kezemben; a másik, szívmelegítőbb jóslatot pedig 1919. március 15-én mondtam bele a Toldy főreál dísztermébe, az önképzőkör szónokaként.

A beszéd gondolatmenete ez volt: Az erdőégésként terjedő emberi művelődés, mely mindig új nép beledobott erejével tartja lobogásban magát, Sumírból és Egyiptomból nyugat felé vándorolva a görög, latin világon, a középkori Franciaországon át ért el az Atlanti-óceán partjára, hogy onnét keletre fordulva a mi időnkben Oroszországot s a skandináv államokat vonja be a világirodalom (mert a művelődés nekem akkor elsősorban irodalmat jelentett) égésébe. Különösen a kis skandináv országok dicsősége - Ibsen és Strindberg - bántotta az önérzetem. S elmondtam jeleimet, melyek arra vallottak, hogy mi sem maradunk ki soká ebből a dicső folyamatból. Még forradalmunknak is azt tűztem ki célul, hogy az idáig ellenálló küszöb áttöréséhez a feltételeket megteremtse.

Az, hogy a magyarság lélekszámának megfelelően sem vesz részt az európai kultúra kialakításában - távol a népek zenekarától magának hegedülget - az előző nemzedék több kiváló tagját is bántotta. Bartók levelezéséből látom, hogy nála is előbb volt meg a szándék magyar zenét teremteni (mint a *Kossuth szimfónia* bizonyítja), mint a hozzávezető útra nagy kortársa rávezette. Mások ugyanígy magyar építészetet próbáltak csinálni. Ezekben az álmokban volt még valami az ezredéves ünnep hangulatából: az ilyen dicső népnek a művészet, tudomány területén sem szabad hátramaradnia. Ady fellépte, tragikus jóslata, az ország összedőlése komolyabb szint vitt ebbe az igénybe: irodalmunk gazdagságában adni vissza a népnek, mutatni fel a világnak, amit a politika elvesztegetett. Belém Babits mérlege, az *Irodalmi problémák* vezető írása ültette ezt a problémát is: Mi az, ami irodalmunkból a világirodalomnak is része lehet? Babits erre elég fanyar, tán túl szigorú választ is adott; én épp az ő munkásságuk alapján, melyet együtt ismertem meg a modern világirodalom kirakatdarabjaival, bizakodóbb voltam. Nem olvastam-e Ady *Nyugat*-beli nekrológjában - hozzáértő tollból - hogy halálakor ő volt a világirodalom legnagyobb költője? Nem illett volna-e bele, az Elek Artúr antológiájában megismert magyar versek java Kosztolányi *Modern költői*-be, melyből a világlírást ismertem meg? Nem volt-e egy Móriczunk? Babits s a fiatal Szabó Dezső tanulmányai nem beszéltek-e európai szinten a hazai írókról? Bizony itt van az ideje, hogy a mi irodalmunk se világítgasson a véka alatt, hanem belépjen a világirodalom küszö tüzárjába.

Ez az álom, most már mint munkahipotézis, íróvá avatásom után is sokáig ott bujkált munkámban. A külföld nagy íróiról, Pirandellóról, André Gide-ről, Freudról s másokról írt tanulmányaimban Brandes példája volt előttem, aki Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Clémenceau-t méltatva, a skandinávokat, Ibsent és Jakobsent velük együtt mutatta be a világnak. Így akartam én Adyt, Móriczot, Babitsot hőseim közé emelni. Annak a lovagi kerekasztalnak is, amelyet *Új nemzedék* címen próbáltam összehozni, nemcsak hazai célja volt: az országot megváltani, a másik: a világirodalomba, tiszteletet keltve, belelovagolni. S bár igen hamar kiderült, hogy a brandesi tájékozottság, mozgékonyosság éppúgy hiányzik belőlem, mint az Osvát Ernő-i ragasztóanyag: egyedül írt folyóiratomban tájékozottságunk pótlására, még mindig olyan láthatár elé próbáltam magamat s a kortárs nemzedéket állítani, mely világirodalmi szintet, értelmet kényszerít a hazai mozdulatokra.

Az Illyés Gyula *Pusztulás* című útirajzával megindult hazai mozgalom, a sürgőssé vált védekezés, majd a ráncszakadt baj volt, ami ezt az igényt elhomályosította. Az avatag akadályok eltávolítása, a pusztta fennmaradás, végül az élet új megindítása lett a cél: a világirodalom messze volt s én legfőleg a prózai műfajok megemelésével, majd mint vásárhelyi tanár az európai hagyomány s az új szocialista iskola igényeinek az ötvöztetéseivel próbáltam a régi célt szolgálni. Az ifjúkori kérdés az ötvenes években merült fel újra, amikor a megéledt irodalmi életben, a hallgatásból előbotorkáló öregekkel, negyedszázad után megint egy tehetséges, széles, összefüggő színpadú új nemzedék kezdett jelentkezni. Bennem a néma évek alatt is ott jártak, mint gond s remény, a magyar irodalom lehetőségei; annyit hallani tapasztalatcseréről, nem lehetne-e tapasztalként egy láthatárt (melyhez erőm nincs többé) átadni, a világirodalmi feladatokat megoldó „magyar műhely” alakulását elősegíteni.

A kiszedett könyv, mely nevében is ott viselte a reményt, elsüllyedt az akkori idők hullámverésében. De ha világot lát is, kétséges, nagyobb hatása lesz-e, mint annak, ami itt-ott megjelent belőle. A babitsi kérdést, hogy mit jelenthet a magyar irodalom a világnak: a külföld érdeklődése tette fel újra a számunkra. Ennek az érdeklődésnek volt s van ma is politikai oka; a Herder-díjat is politikai cél hívta életre: hidat verni a Kelet felé. A fényes ünnepségen én azonban csak egyetlenegy fiatal szláv filológussal találkoztam, aki olvasott is minket: ahogy a rektorátuson eléem jött, a könyveim mosolyogtak ki a szemén. Azonban mások az ünneplők s mások az érdeklődők, s a díj mögül valódi olvasói érdeklődés néz a kelet-európai irodalmakra, főként a lengyelre, jugoszlávra s a mienkre. „Az a figyelem, mely az utóbbi években a kelet-európai irodalmak felé fordult”: a könyveinkről szóló kritikák közül több kezdődik ezzel a mondatlall. Tapasztalatom szerint különösen a német nyelvterületen s egyes északi államokban eleven ez a figyelem. A németeknél Herder és Goethe ideje óta hagyománya van az idegen irodalmak kiszimatolásának. Ha a francia árasztotta az irodalmat, a német gyűjtötte, mint az angol a zenét. Egy kis ökonómia is dolgozott tán ebben: a német tudósok próbálták helyreütni (mint Herder a szász bünt a szlávokkal szemben), amit a német politika elhibázott. A banketten meglepő irodalmi műveltségű szomszédot kaptam, úgyhogy végül is megkérdeztem: Sind Sie ein Literaturhistoriker? Nein, ich arbeite im Aussenministerium. Ő úgy magyarázta meg a dolgot, hogy a németeknek nincsenek íróik. (Én Böllt sem becsülöm olyan nagyra, mondta, mint az oroszok például s a helykártyájára fölírta a Doderer nevét, akit Musil óta a legnagyobb osztrák írónak tart.) Van viszont kritikájuk s az keres rágnivalót magának. Az utóbbit én is megerősíthetem, néha csak bámultam, hogy az idegenből idehullott könyv körül milyen gyorsan és pontosan húzták föl kritikai állványzatukat.

De akármi az oka, az érdeklődés megvan s ha én a német nyelvterületen érzem erősebbnek, mások tán a latin országokban. Az étvágy föl van keltve, de tudjuk-e táplálni? Mi az, amit a magyar irodalom a tájaira vetődő utasnak nyújtani tud? Ha az idegenforgalom élesztésére értekezletet értekezlet után tartunk: ezt az idegenforgalmat, a nemzet lelkébe vívőt is meg kellene vitatni s ha lehet, elősegíteni. Annál inkább, mert a földrajz tájai adottak, csak a tálalások, szórakoztatás, kényelem fejlődhet, az irodalom azonban a mai Mátráknál Mátrább hegyet, a Balatonnál Balatonabb tájat nyomhat fel s vetemedhet alakuló geológiájával.

*

Fiatal írók önérzete, amíg komoly kritikával s közönséggel nem találkoztak, végletek közt hányódik: hol mindennek hiszik maguk, hol semminek. Így vannak a fiatal irodalmak is, főként, ha már nem is olyan fiatalok s ez a találkozás a világgal még mindig nem történt meg.

Én azért örülök, hogy az utolsó órákban külföldön is jelentek meg könyveim, mert a nemzeti önkritikának ezt a szégyenletes ingadozását lecsillapította bennem. Magamért sírnom kellene inkább. Megírtam azt a két művet, amelyről így lehet beszélni s amikor tíz hasonlót húzhattam

volna ki évek alatt, jobb-rosszabb könyvek fordításába temettem az erőm. Írói jövőm felől sem nyugtat meg, de megnyugtat, mértéket ad arra, hogy ha erről ezt mondhatják, mit mondhatnának mások munkájáról, az eltemetett irodalom egészéről, ha kellően szervírozzuk.

Főként az *Égető Eszter* visszhangja volt útbaigazító. Azt, hogy az *Iszony*, ha kikerül, végigharapózhat az európai nyelveken, a piac ismerői, egy Hatvany Lajos, már a megjelenésekor megjósolták. De az *Iszony* lehet véletlen kiszaladt szerencse mű, melynek a téma is szárnyat ad. Az *Égető Eszter* azonban korántsem tökéletes munka (aminthogy a regénynek nem is sajátsága a tökéletesség), s át és át van szöve magyar utalásokkal, pedagógiai hobbykkal: az, hogy ez a vastagságával is borzadályt keltő regény az olvasók előtt nem bukott meg s gazdagabb kritikai irodalom sarjadt körülötte, mint az *Iszony* körül, nagy megnyugtatás, majdnem garancia, hogy kellő tálalásban nemcsak az *Erdély*, a *Halálfiái*, Kodolányi *Égő csipkebokor*-ja, de a Kosztolányi, Illyés, Tersánszky, Tamási regényei is sikerre vihetők, a magyar líráról nem is szólva.

A hiba az, hogy ha a németeknek van is, nekünk *nincs* kritikánk. A kritikának épp az a fajtája hiányzik, mely a műveket egy gondolattal tovább víve, magas szinten kíváncsítja meg. Egy mű nemcsak abból áll, amit mond, abból is, amit gondolnak róla. Egyik a másikat serkenti s a kettő együtt szabja meg helyüket. A francia klasszikus irodalom remek példája a *benne* s a *róla* gondolt, egymást csiszoló, sarkalló munkájának. De még a XIX. század vitathatatlan regényei is! Balzac *Vesztett illúziói*-t hajlandó volnék ponyvának tekinteni, ha meg nem tanultam volna, hogy ez a vidéki ifjú sorsának első írói ábrázolása a kapitalista nagyvárosban. A mi kritikánk másra lett idomítva s legfőlegbékai műveket próbált nem irodalmi okokból ökrökké fűjni. Ez a hiány itt benn egy szellemi hiánybetegséget tart fenn: van egy mohó, a jón kapó olvasói éhség, s hiányzik a fogalmi munka, mely az olvasottat nemzeti műveltségként rögzítené. Így az éhség a cukorbetegre emlékeztet, aki fal s szervezete insulin nélkül éhen marad. Kifele pedig hiányoznak a nagy gondolatok, melyek egy-egy művet s persze az egész irodalmat is, az idegenből jövő számára átvilágítanak. Pedig a külföldi ismertető kap rajta, ha ilyesmihez jut. Az *Égető Eszter* méltatói közül három-négy is abból a szerzői vallomásból indul el, melyet a német tanulmánykötet *Magyar műhely* tanulmányából szedtek ki.

A másik fogyatkozás: nincs megfelelő fordítói gárda. Van érdeklődés, volnának kiadók, hisszük, hogy művelt is, de félkezünkön megszámálható a tűrhető fordító. Pedig huszadik századi művekben, a prózaiakban is, a mű értékének jóval nagyobb hányada esik a nyelvre, mint a XIX. század nagy regényeiben, amelyekről igen gyenge fordítás is fogalmat adott. Az *Iszony*-ból a kitűnő fordító a kétharmadán állt ki: a tanulmányok, az *Égető* szintje fokról fokra süllyedt, a *Drámák*-at, ahol legerősebb a nyelvi hányad, ki sem merem majd nyitni. Hány művelt magyar szóródott szét s él évtizedek óta a világban, de vagy az új nyelvben nem honosodott meg, vagy az elhagyotthoz nem vonzódik már eléggé, úgyhogy szinte egy sem képezte ki magát a magyar irodalom apostolává. A legnagyobb, amit megtettek, hogy néhány jó külföldi költőt sikerült nyersfordításokkal a magyar líra tolmácsává befogniuk. Egy másféle Herder-díjra volna itt szükség, mondtam egész komolyan, melynek az ösztöndíjasai nyelvünket megtanuló fiatal költők lennének díjazottjai pedig azok, akik egy-egy jelentős lengyel, magyar, jugoszláv művet ültetnek kitűnően németbe. Ezt a Herder-díjat persze nekünk, érdekelteknek kéne összeadnunk; nem kerülne annyiba, mint egy balatoni szálloda s valutát is hozna tán annyit.

Van persze mindezeknél nagyobb baj is s ez, ami végzetes lehet: az az írói nemzedék, amely az ötvenes években már összeállóban volt, azóta sem tudott igazán kibontakozni, történeti szerepébe beletalálni. Márpedig a betörést, az előző nemzedékektől kapott lendülettel, de nekik kellene végrehajtani. A külföld is elsősorban az ő hangjukat akarja hallani. „A huszadik század első felének írója” ütött szíven egy különben megbecsülő ismertetés végén a mondat (amelyről

egyszer tán elválík, igaz-e). A recenzens pedig nyilván a XX. század második felének az írójára, költőjére lett volna kíváncsi. S a negyvenévesek közt vannak is, aki itt-ott éleszteni tudták ezt a kíváncsiságot. Mi azonban nem látjuk a nemzedéket, amely (olyasformán, mint a Puskin, Gogolé után a Turgenyevé, Tolsztojé) a magyar irodalom paklijában levő lehetőségeket ki tudná licitálni. A magyar irodalom a múlt század vége, Mikszáth, Reviczkyék ideje óta, hol lassan, hol rohamosan emelkedőben volt; nem jelentettünk hanyatlást mi sem - ma azonban, nem tudom, nincs-e a sok szép tehetség ellenére hanyatlóban?

1966.

4. A BETETŐZŐ

Az oknyomozó történelem s így az irodalomtörténetírás is sok tekintetben hamis elképzelést tart fenn nagy események bekövetkezéséről. Együtt voltak ezek és ezek a feltételek: az eseménynek be kellett következnie (s ez, minthogy bekövetkezett, nem is cáfolható). A történelem azonban nem szillogizmusokban, inkább alkalmakban hullámszik előre; a körülmények összejátszása alkalmakat teremt s azt kormányzat, nemzet, civilizáció vagy értékesíti vagy elereszti, esetleg észre sem veszi. Attól félek, hogy mi magyar írók s mindazok, akik az irodalom életét gyúrák-irányítják, az utolsó tíz évben a magyar irodalom betetőzésére, küldetésé alakítására páratlan alkalmat szalasztottunk el, vagy hogy derűlátóbban s angolosabban fejezzük ki magunk, „vagyunk elszalajtóban”. Mi volt vagy mi ez az alkalom?

Elsősorban a közönség, a valóságos és potenciális olvasók száma, minősége. A napokban kaptam meg Gaetan Picon gyűjteményét: az *Új francia irodalom panorámájá-t*. Ő írta le egyik ismertetésében a mai francia író lelkiállapotát, melynek Jean Paulhan a terreur, rémület nevet adta. Mi váltja ki ezt a rémületet? „Irodalom és közönség szétválása”, „bizonyos optikai csalódások, melyek az író s olvasó közt olyan játékot üznek, hogy az olvasó mesterkéltnek érzi, amit az író őszintén vél”, „az író rossz lelkiismerete, akit miután istennek tartotta magát, az öngyilkosság s az elhallgatás vonz, nyelvét, művészete eszközeit olyan meg nem felelőnek, elfuseráltnak érzi...” „Innen a bizalmatlanság a műfajokkal, magával a szóval szemben.” „Ami még termékeny is lehetne, ha határa volna, de a rémület jellemvonása, hogy nem tud mértéket tartani.” „S mindezt komolyan kell venni, mert nem kevesebbre tört, mint minden irodalom megsemmisítése.” Ez a csomópontjaiban idézett jellemzés, azért kavart fel, mert pontosan ezt a kórformát írtam le tizenkét éve *A líráról* szóló tanulmányomban, mely az újvidéki *Hid*-ban most látott napvilágot. Író s közönség meg hasonlása miatt az író a létfontosságú közösségi jelzéseket is egyre arisztokratikusabb formákba zárja s az idegenkedés, melyet ezzel kivált, még vadabb „becsavarodásba”, ahogy Jean Paulhan mondja: gyanakvásba kergeti a circulus vitiosus törvénye szerint. Hogy ez a szakadás milyen fokú, azt Párizsban láttam. Nagy költők kötetei ezerötszáz példányban, évek alatt fogynak el, szerzőjük állami sinecurából él; a jobbfejta közönség a klasszikusokat falja, Sorbonne-ra járó diáklányok alig egy-két kortárs író nevét ismerik.

Már abban a tanulmányban figyelmeztettem a költőnőt, akihez intézve volt, hogy nálunk egyelőre nem ez író és közönség viszonya: fölösleges tehát ebbe az arisztokratizmusba, annak dacos, elutasító vívmányaiba belecsavarnunk magunk. Nálunk különféle körülmények összejátszása folytán (melyek közt legfontosabb az irodalom nevelő munkája, a szocialista iskoláztatás s a szellemi éhséget fenntartó friss érdeklődéssel társult kollektív szorongás) tömegnyi olvasóréteg nőtt fel, amely nem hogy lehúzná, fölfele unszolja az írókat, ahelyett hogy sértett gögbe torkollná, nagy demokratikus vállalkozásra biztatja: neveld a képzeletem,

csiszold az ízlésem, nyisd fel az eszem. Egy fiatalon klasszikussá ért, de igazán nem könnyű költő járt a napokban nálam. Sajó-menti községekben, Dunakeszin szavalták megdöbbenő módon az oratóriumát. A magyar író erre a közönségre van, mint hangszerládára szerelve. Az irodalomban az van, ami különbözik. Ezt a különbözést keresi az egyéniség kibontás csigázásával, sokszor iszonyú heroizmus árán a nyugati költő is. De milyen kivételes és boldog állapot a különbözést nem szándékunkból, hanem ebből az alapvető író-olvasói viszonyból meríteni.

A magyar írónak még az is szerencséje, ami nemzetének szerencsétlenség. Az állat fajtájában él, annak a reflexeit bonyolítja le egyéni életében is, de még az erős népi kötöttségű embert is védi, korlátozza fajtájának a törvénye. Az igazi individualizációhoz ezért van szükség bizonyos fokú „fajtából kinövés”-re. Nos a világnak alig van népe, láthatárunkon belül biztosan nincs, amely fölött a népi kötöttségek ennyire meglazultak volna. Ez teszi olyan kallódóvá, a külföldre került magyart s nemcsak a külföldre kerültet. Mert az a fajtából-kinövés vagy kikopás, mely a kiválót az egyéniség-kibontás útjára viheti, az átlag embert csak kallódóvá teszi. „Kiváló” és „átlag” közt nálunk azonban tömegek vannak, egyaránt hajlamosak az elszánt emelkedésre s öngyilkos kallódásra s ez a réteg a legnagyyszerűbb hisz voltaképp azt várná az irodalomtól, hogy a létét eleresztő, vérszerinti nemzet helyett, egy szellemi nemzetbe fogja össze, segítse be. Az életnek magasabb fokon való újjáalapítását tehát, mely irodalmunknak nemcsak méltóságot, de világirodalmi pátoszt is adhatna.

S amilyen hatalmas, kitűnő volt az irodalmi rezonancia, olyan rendkívüliek a belső, szakmai lehetőségek. Az írás: defloreálás, új fel nem mért helyzetek, kimondójukat váró lelki, társadalmi jelenségek irodalomba vonása. Az orosz irodalom nagy kezdeti sebességét az adta meg, hogy mihelyt egyszer a maga lábára állt, nem is egy új nemzetet, de új világrészt, az Európán-túli emberiséget kapta zsákmányul, s a felfedezést a francia kétnyelvűség, a legfrissebb európai eszközök iskolája tette magasrendűvé. A mi negyvenéveseink az előző két nemzedéktől lírában, prózában nemcsak elsőrendű eszközöket, de világirodalmi szempontokat is örökölték; a magyar szellem szinte a számukra nőtte ki alkati hibáját: a gondolkozási restséget. A túlélő öregeket ugyanakkor mély történelmi cezúra tette képtelenné, hogy az 1945 után létrejött helyzetet irodalommal éljék. Író, ha ábrázolhat is új, később megismert világot, az ösképet, melyen az életet megérti, a maga ifjúságában szerzi. A szocialista Magyarország társadalomképe, a benneélő emberek gondolkozása: ez a példátlan írói préri így a fiatalabb nemzedék vadászterületévé vált. S ez az, amire a hazai s külföldi olvasó kíváncsi. Időszerű témákról persze számtalan regényt, drámát írtak, de ezek programozott írások voltak, Ami (összesen két-három esetben) váratlan sikert ért el: a ráismerés volt; ez csakugyan rólunk szól. Az olvasó fálta a klasszikusokat, hálás volt az életről lényegest elmondó idősebb íróknak, de amitől lázba jött: az új helyzet kimondása (még ha részleges s nem is a legmagasabb szinten való kimondása) volt. S ez lenne, ami a külföldet is meghódítaná, ha az nemcsak helyzetkép, de az emberiséghez intézett művészi tanítás is lenne. Ez a nemzedék ugyanis nemcsak kitűnő közönséget, páratlan írói zsákmányt kapott, de az első, amely tört úton, zenénk s részben már irodalmunk presztízsével fellebbezhet a világra.

S ez az órási alkalom mintha mégsem lelné meg fölmérőit, kihasználóit. Nemrég hívtam fel a figyelmet, hogy az én távoli, hiányos megfigyelésem szerint, melyet nem mindenki oszt, közönségünk, ez a csodálatos közönség megingóban van. Szerintem ezt az olvas épp a magyar irodalom aspirációira, az teszi romlékonyabbá, hogy őket nem egy nagy magyar élmény szakította ki a közönyösek vagy éppencsak olvasgatók táborából, mint a *Nyugat* folyóirat vagy a mi nemzedékünk olvasóit, akik épp ezért igen soká hívek maradtak első megmozdítóikhoz. Ezeket az iskoláztatás, az olcsó könyv, más szórakozások hiánya nevelte könyvgyűjtésre s ha az igényes olvasók száma még mindig igen magas is köztük, szenvedélyüknek a materiális civilizáció betörésével, autóban utazásban, s egyebekben egyre több versenytársa támad, a

megmaradt is egyre kevésbé tapad, legfőlebb időszerűtlen fokon, a magyar irodalomhoz; az ellenálló közvélemény terelhetővé válik, a színházból a magyar dráma kiszorul, a magyar könyvpiac, amennyiben nem a félponyva, a nyugati irodalom balkáni lerakódó helyévé válik. Vagyis épp az a várakozás van apadóban, amely ezt a nemzedéket olyan magasra dobhatta volna. Ugyanakkor a nemzedék kibontakozási sebessége is, bár tehetségekben nem szegényebb, jóval vontatottabb, mint a *Nyugat* vagy a mi nemzedékünké volt a harmincas években. Nemcsak a ló lankad, a lovas sem tudja az alkalmat igazán megülni.

*

De elszaladt-e vagy sem a nagy alkalom, összeszedi-e magát vagy sem a század harmadik nagy nemzedéke, állandósul az olvasódagály, vagy író s olvasó viszonya nálunk is hasonlóvá válik a nyugatihoz, még akkor is, ha Herder jóslata a nemzetet egészen elszívja alólunk: egy-két elszánt nagy tehetségnek egyedül, szédítő magasban *egyre* - a magyar irodalom betetőzésére - akkor is megvan a lehetősége.

Ady jóslatában a legsúlyosabb mondat: „S még a Templomot se építettük föl.” Ellebzseltünk ezer évet s most, hogy a világ kohója munkába vesz, létünknek nem marad emlékeztető nyoma. Ami felé a vándorpoéta, Csokonai, az eposzokat pótló Arany s minden jóslata ellenére Ady is tekintett, haszontalan törekvéssé lett; a szentély, melybe az utódot s idegent mint létünk summájába vezethetjük be, szétesett, leomló fal marad. Ha nő, támad köztünk egy ember, aki ezt a szégyent még mint magyar érzi s a lehetőségeket, mint világpolgár nézi, akkor ez a sok, nehéz feltételek közt lefolyt, erre szegzett élet még megkaphatja tőle utólagos értelmét, megváltást.

Míg Puskin könyvem írtam, az Irodalomalapító ábrázolt típusa ellenpólusaként, újra s újra a Betetőzőt rajzolta elém. A kettő közt a sok példából ismert s még ismeretlen közt van valami rokon. Ahogy az Irodalomalapító írói választásában, részben tudatosan, részben önkéntelen az ezen a helyen, ebből a nyelvből kihozható felé feszíti magát; a Betetőző a meglevő vonalakat, a megvalósult s folytatásvárókat fogja össze azzal, amit ő tesz hozzá, ő hoz ki belőlük, míg az (függetlenül attól, ki mit fog még hozzáfűzni) a régiekkel, mint egy zárt emlékmű, egy nemzet értelmét kimondó épület nézhet az utasra.

S ki tudja, egyetlen ilyen mű, mely a halálra készül, nem fordíthatja meg a halálos jóslatot is? Egy ép népet összefűz természetes kohéziója. De mi fűzhet, foghat újra össze egy szétszóródót, ha nem a Templom, az ő temploma, amely mégiscsak megépült.

1966.

Egy elbeszélés-gyűjtemény elé

Egy elbeszélés-gyűjteményt, főleg ha az alig ismert irodalomból válogat, nyilván azért vesz meg az olvasó, hogy az ismeretlen irodalom íze rájöjjön, az ismertetések, szemelvények alapján egyik-másik írójához kedvet kapjon. Ez az előszó ebben szeretné segíteni.

Amikor húsz évvel ezelőtt először volt módom felserdült fiataloknak a magyar irodalomról beszélni, s az európai irodalom ismert korszakai mellé a tábla jobb oldalára a magyar irodalom egykorú jelenségeit felírtuk, az első kérdés az volt, mi hát a magyar irodalom megkülönböztető vonása; s az előlegezett válasz, melyet két év tanóráin mélyítettünk, hogy a magyar *agonizáló irodalom*, agónián nem haldoklást érte, hanem a veszélytől sarkallt létküzdelmet, melynek színét, rangját és pátoszát ez a küzdelem adja meg.

Magyarországon a középkorban Európa egyik legszilárdabb, legrendezettebb állama volt, háromszor akkora, mint ma, nagyrészt magyar lakossága több, mint Angliáé, királyainak hatalma túlterjedt az országhatárokon. Irodalma azonban nem volt. Voltak nyelvemlékei, krónikái, volt egy-két magyar származású humanista, köztük olyan költő, mint a volt padovai diák s pécsi püspök, Janus Pannonius; a magyar mint beszélt nyelv az urak asztalánál s a parasztok fonott viskóiban annyi erőt, leleményt, nyelvi csínt szedett föl magába, hogy ahol a XVI. században egy-két, latin iskolájáról megfélekedezett író tolla alól élő tisztaságában buggyan föl, a huszadik század írói is káprázva merítenek belőle -; irodalom azonban nem volt. A magyar irodalom akkor kezdődik, amikor a pusztulás: a mohácsi csata után, amelyben a török középkori királyságunkat darabokra törte.

Az igaz, hogy a könyvnyomtatás s a reformáció behatolása egybeesik a romlás kezdetével. De a reformáció elterjedésének már ez a pusztulás volt az oka, az első prédikátorok a halálos veszély partján ébresztették az erkölcsöket, amint a rabszíjon vonuló magyar asszonyok, gyerekek panaszdalát is prédikátorok énekelték meg. A *Psalmus Hungaricus*, amelyből Kodály Zoltán zenéje három magyar századon át csinált zengő hidat, jellegzetes terméke irodalmunk kezdetének. A mi XVI. századunknak is van összegezője - ha nem is Shakespeare vagy Montaigne méretű -, aki a humanista lírát lengyel, horvát s török nótára szerzett énekekkel elegyítette, s zsoltárt éppúgy írt; mint széphistóriát. Ez a tudós elme s szertelen természet (Balassa Bálint) azonban valóságos végvári hadnagy volt, aki legszebb verseit a szabad végvári élet dicséretére szerezte. A XVII. században nekünk is volt, mint a raguzaiknak, Tassón okult barokk eposzuk, de aki írta (gróf Zrínyi Miklós), dédunokája volt Szigetvár védőjének, akinek helytállása és halála a témát szolgáltatta, s annyira ismerte, amiről írt, hogy az 1664-es török háború legvakmerőbb haditettét, az eszéki hadihíd felégetését ő hajtotta végre. S ha a török háborúk s nemzeti szabadságharcok közt hányódó „rég magyarország” legszebb jelleme: Rákóczi Ferenc fejedelem, aki a jezsuiták neveltjeként a birtokán kitört parasztlázadás elől - hogy vezérré ki ne kiáltsák - Bécsbe menekült, hogy aztán a lelkiismerete unszolására, a tapasztaltak hatása alatt az utolsó nagy nemzeti felkelés vezérévé legyen - szent ágostoni vallomását latinul, hadtörténeti munkáit franciául írta is: prózánk első, francia iskolán átesett, ma is élvezettel olvasható mestere (Mikes Kelemen) az ő írődeákja, aki Párizson át Sztambul alá, a Márvány-tenger partjára is követte bujdosó urát, s a száműzött udvar életét örökítette meg szelíd bölcsességgel és humorral.

A török kiverése, a szabadságharcok lezajlása csak orvabbá, nem kisebbé tette a veszélyt. A XVIII. század, mely más népeknek az ocsúdás kora, minket végleg kisebbséggé tett tulajdon országunkban. A török irtásait keleten a románok szállták meg, a bizalmatlan bécsi kormányzat német települőkkel tarkázza a felszabadult alföldi, dunántúli területeket, a szerb, szlovák települők az ország szívéig szivárognak, úgyhogy a helyzetkép, amelynek alapján Herder számunkra nevezetes jóslatát a magyar nyelv elenyészéséről történetfilozófiai művében odavetette, nem volt alaptalan. Ő, aki a szláv népeknek a kiszépített múltat s dicső jövőt adta hozományul, úgy látta, ahogy informátorai, hogy a Kárpát-medence lassan a magyar hódítás előtti képet veszi fel, s a szláv koszorú egyre jobban benő az ország belsejébe. A XVIII. század úttörő magyar íróinak, míg szláv társaik a jövő mámorában éltek, ezzel a képpel kellett kezdetől szembenézniük.

II. József kétféleképp is serkentette a szétszórt kezdetek után egységesebben kibontakozó magyar irodalmat. Kultúrpolitikájával a műveltséget tette kívánatosná s hozzáférhetővé, „németesítő” intézkedéseivel a magyar nyelv s irodalom művelését nemzeti üggyé. 1790 körül, amikor Herder műve, az *Ideen zur Philosophie der Geschichte* megjelent, nálunk három irodalomalapító is versengett az irányításért. Az egyik (Kazinczy Ferenc) fordításokkal akarta a nyelvet az írásra alkalmassá tenni; a másik (Kármán József) eleven folyóiratával a művelt

társaságot a magyar nyelvre kaptani; míg a tüzes, jobbágyszármazású Bacsányi, aki a francia forradalmat elsőül merte versben üdvözölni - már a dolgot s nem a szót kívánta kalapálni. Körülöttük pedig a jóslatot cáfoló ígéretként állt össze a magyar irodalom első közös ízlésben s eszmékben összeforrt nemzedéke. Ezt a nemzedéket a ferenckori reakció - a francia forradalom Kelet-Európára eső árnyéka - temette be. S ez megint egy megkülönböztető jel! Amitől a környező népek irodalma csak sínylődött, a magyar fejlődésbe mély cezúrát vág. A magyar jakobinus összeesküvés, mely a legjobb fejeket viszi a verpadra - börtönbe, a három irodalmi vezér közül kettőt fogságba juttat, a harmadik tüdővészben hal el. A hat-nyolc sokat ígérő fiatal közül (e pacsirta-írtásban) kettő hosszú börtönt szenved, egy, minthogy meghal, rövidebbet; a szabadon maradtak legtehetségesebbje ifjan hal el, 1800 táján, akinek az emlékezetében ott élt, úgy érezhette (így fizettek az európai eszmék) - hogy a történelem elébeszalad Herder jóslatának.

S megint egy magyar vonás: irodalmunk legvonzóbb szakai azok, amelyekben a szétvert szellem a teljes sötétségben, apró szigeteken, mintha csak a közhalál fenyegetése adná az erőt -, szervezkedni kezd. A három literátor helyén itt van, egymásról alig tudva, három költő, akik még ma is a magyar irodalom három koordinátájának tekinthetők. Csokonai Vitéz Mihály a XVIII. század gyermeke, nemcsak mozarti tisztaságú versek írója, de született édenszövő, aki vándor életében akárhová vetődik, mindenütt egy kis paradicsomot sző a szívéből eresztett szálból, melyet aztán a környező örűtség szétrombol. Az ősi debreceni kollégium táján csodálatos műveltséget szed föl, de azt sem tudósi izzadság, hanem a csillogó érdeklődés enyvezi fogékony eszére. Elboruló sorsán s költészetén a társas lélek elmagányosodását, a magyar felvilágosodás s rokokó áthajlását követhetjük a romantikába. Ha a magyar szellemet olyan alakba kellene sűríteni, amilyen a németeknek Faust, az ő mókásan szomorú, sivatag lágyító, abba belehaló, de mivoltát meg nem tagadó élete az - rövid harminckét év -, amit minden magyar szellem a maga jobb részével rokonnak érezhet. Berzsenyi Dániel, a Hölderlinnek s Keatsnek bajszos rokona, sok tekintetben törökös természet, vidéki birtokos, aki a magyar klasszikus vers friss vívmányával s Horatius példájával líránk magasságbeli lehetőségeit mérte fel; a forró temperamentumában megolvasztott nyelv, lebegésre tanított erő, dübörgő tisztaság ma is kihívja a versenyt s csodálatot. - Egy huszonhárom éves joggyakornok (Katona József), aki pesti tanulása alatt a színészi életbe is belekóstol, egy erdélyi pályázat-hirdetésre drámát ír arról a Bánk bánról, akinek Grillparzer is szentelt egy darabot. S ez a dráma (melynek az íróját, a percegő tollú vidéki ügyészt, aggregénymulatságok hőjét, korai halál ragadja ki a gyanútlan kortársak közül) máig is a legnagyobb magyar színpadi mű. Egymás mellett füstölgő, monologizáló alakjai, idegengyűlölet s királyhűség közt hányódó, királynégyilkossá lett hőse, jobbágyszájba adott nemzeti panasza azt a magyar magányt viszi a színpadra, melyet épp ebben az időben a romantika tudatosít a nemzet magányaként.

A romantika másutt is a magány betörése a költészetbe, nálunk azonban a nemzet magányát oltja a jobbak életérzésébe. „Néz nyugotra, borus szemmel néz vissza keletre A magyar, testvértelen ága nemének.” (Az ázsiai rokonok keresésére indult székely fiút, aki a tibeti nyelv úttörő tudósaként hal meg a Himalájában, úgy mint aránytalanra nőtt őstörténettudományunkat később, ez a társtalanság hajtja neki a világnak.) Kölcsey Ferenc, a legnemesebb magyarok egyike, az egyetlen a nagyok közül, akin a német idealizmus nevelése érzik, a herderi jóslatot, Zrínyi szájába adva, most ülteti bánatos és könyörtelen magyar versbe. „És más hon áll a négy folyam partjára. Más szózat és máskeblű nép; S szebb arcot ölt e föld kies határa.” A nemzet-halál látomása Vörösmarty Mihály tollán még a nemzeti dallá lett Szózat-ba is bekerül: „S a sírt hol nemzet sülyed el, Népek veszik körül.” 1845-ben egy másik költő száján: „Múltadban nincs öröm, Jövődben nincs remény, Hanyatló szép hazám”, „Hullámtól vert sziget. Kít mint elsülyedőt Ezer jós emleget.” - Pedig ezek a költők már nem a Ferenc-kor élve eltemetett

munkásai. Vörösmarty, aki bújá képzeletét fáradhatatlan közmunkára fogva be, a romantika műfajait, az epilliontól a drámáig, sőt a színikritikáig sorra meghódítja, hogy öregségében a legszebb magyar verseket írja meg, már mint költőfejedelem ül - igaz, mélabús fejedelem - a frissen alapított Akadémia ormain. A még sötétebb jós s kritikus, társa az irodalom kormányzásában; a kor pedig, melyhez szólnak, a magyar történelem legpezsgőbb, jellemekben s tettekben legfényesebb szaka, melybe, reformkor néven, mint klasszikus korunkba szoktunk visszatekinteni.

A halálveszély azonban ott ül az aranykor mélyén is, amint ott volt elindítójának s legnagyobb alakjának a rémlátásaiban is. Széchenyi István, akit ellenfele, Kossuth nevezett el a legnagyobb magyarnak, az európai romantikának egyik legérdekesebb alakja, akiről csak a nyelvi nehézségek miatt nem készültek regényes életrajzok. Hány romantikusnak volt az álma, hogy mint Bolivar, a tengeren túl új államot alapítson. Ilyesmire gondolt az ifjú Széchenyi, a napóleoni háborúk kvietált huszárkapitánya, testi-lelki barátjával, az erdélyi Wesselényivel, amikor az 1825-ös országgyűlés táján ámulva eszmél rá, hogy szülőhazájában a török, osztrák, orosz abszolút monarchiák közt egy darabka szabadság - ha csak nemesi szabadság is - virít. A harmincöt felé járó nagybirtokos, aki akkor még magyarul sem tudott igazán, az Akadémia alapítására felajánlt évi jövedelmével itt lát hozzá Amerika helyett az országalapításhoz, s lesz célja, ami többé-kevésbé minden magyarnak: egy nemzetet az emberiségnek megmenteni. Megvan az a képessége, hogy gyakorlati céljait, az Angliában megismert vívmányokat (gépek, klubélet, lótenyésztés) s a magyar kapitalizmus első alkotásait (Lánchíd-építés, gyáralapítás, gőzhajózás, Tisza-szabályozás) költői szuggesztivitással írja népe képzeletébe, s van olyan nagy romantikus, hogy amikor a meggyorsult fejlődés, Kossuth Lajos lángesze túlszalad óvatosabb javaslatain, a vést kongató szerepében is megtalálja a szépséget, amint a döblingi elmeegógyintézetből is (ahová a 48-as idők elől menekült) megtalálta a rést, amelyen az elnyomó Bach-rendszer bírálatát, a *Blick*-et Londonba kijuttassa. A névtelen megjelent könyv miatt elrendelt nyomozás hajtja öngyilkosságba.

Ez az élet, melynek a külső sugárzást tápláló belső dúltságait egy páratlan őszinteségű napló tárja fel, a magyar romantika négy szakaszának a jellemzésére is felhasználható. 1. A pre-romantika kora Széchenyi felleptéig. 2. A cselekedetté vált kétségbeesés, a meglódult reformkor, Széchenyi delelője. 3. Az az évtized, amikor a politikában Kossuth, a költészetben a húszéves Petőfi (radikális politika, s népre tekintő költészet) veszi át a vezetést. 4. 1849-60 közt, a döblingi évek alatt: elnyomatás, passzív ellenállás, a romantika önbírálata. A francián kívül alig van irodalom, melyben a romantika fejlődését ilyen tiszta korszakokban s ilyen világító alakokban lehetne követni. A Kossuth s Petőfi évtizede azért is nevezetes, mert ez az a boldog szakasz, amelyben a két idegen vérmérsék hatására a magyar gondolkodás mintha végleg maga mögött hagyná a halálveszélyt. S ez az évtized az, amely a világ figyelmét is felhívja ránk, s az első magyar (magyarosított) nevet írta a világirodalom-történet lapjaira. Petőfi az a nemzeti költő, aki azzal lesz igazán, mindegyiknél jobban azzá, hogy nem hasonlít nemzetére. Nemcsak lobogó igazságszeretete, fogalommal vált forradalmisága hatott életében mint világosító s nőtt eszmévé halála után: ez a nagy lélek páratlan műfaji érzékkel megáldott művész is volt, aki cikázó életében varázsvesszőként tárta fel - ebben Puskinra emlékeztet - a lappangó irodalmi kincseket, líra és epika új s új tartományait. Ha kaján ugratás, s kényes becsületérzése a szabadságharc utolsó percében, huszonhat esztendejével, a kozák ló alá nem veti, a prózában, drámában is puskinsi munkát végez, s nagyobb lombkoronát szab XIX. századi irodalmunknak.

Az 1848-49-es magyar szabadságharc nem kis talányt ad fel (kéne, hogy feladjon) az Európa-történésznek. Hogy lehet az, hogy míg a XIX. század eszméi másutt - még Párizsban is - olyan hamar levitézlettek, a szardíniai királyt kétszer is békére kényszerítették; itt egy önállóságra

most szabadult nép semmiből támadt hadaival reguláris seregeknek áll ellen, a Tiszáig hatolt osztrák hadakat Bécs kapujáig veri, úgyhogy az elnémult Európában Miklós cár seregére lesz szükség leveréséhez. Ezt nem magyarázza meg az a varázsos emberi ötvény sem, mely Kossuthban a kitűnő realpolitikust az illúziókon játszó rétorral s költővel olvasztotta össze; a magyar nép felrázott lelkesedésén túl szükség volt azokra a szervezői képességekre is, melyekre a magyar középnemesség mint a vármegyék kormányzója tett szert, olyasformán, ahogy az angol polgárháború a Cromwelleket felvetette. Ugyanez a középnemesi politikai érzék volt az, amely a szabadságharcot követő másfél évtizedben a nemzet jogait úgy védte meg, hogy azt a gandhistává lett Huxley egyik írásában a sikeres passzív ellenállás példájaként említhette fel. A nehezebb természetek, ha részt is vettek benne, kiüledtek a Kossuth-forradalomból, s most ők lettek azok, akik a „haza bölcse”, Deák Ferenc körül az itthon és élve maradottak ellenállását megszervezték.

Megint egy vonzó kor, melyben az irodalomtörténész az erők lassú szedelőzködését, csoportokba, törekvésekbe verődését figyelheti meg. A kor nagy költője Arany János. Petőfi barátságába egy nagy szívre valló vers köti, melyben az akkor már országos hírnévű költő a vidéki jegyző pályadíjnyertes eposzát üdvözölte. Ez az eposz is az új népi iskola remeke, de nem bravúros mese-eposz, mint Petőfi János vitéz-e; egy régi krónikákból feltámasztott magyar bajnok, a nagyerejű Toldi Miklós bűnbeesésében, bujdosásában, s első bajviadalában énekelte s jósolta meg a falusi akták közt Shakespeare-t tanulmányozó költő fényrevágyását s első diadalát. Arany megmaradt Petőfi mellett hű másodhegedűsnek (később a halott trónörző barátjának), szerepét, s tehetsége mélyebb elemeit azonban az elnyomatás korában találta meg. Magyar nyelv és magyar dolgok tudásában páratlan kincstárnok, ugyanakkor a XIX. század legműveltebb, legbiztosabb ízlésű írója. Shakespeare-nek mindmáig a legjobb fordítója, tehetsége terjedelmét mutatja, hogy ugyanakkor utolérhetetlen Arisztophanész-fordítást is adott. Benne bujkál a legtöbb modern íz: balladáiban, öregkori lírájában szemérmes meghasonlottság, a hangulati övbe szorult drámaiság, a történeti hitelességet elsőül érvényesítő eposzaiban regényírói pszichológia. S költészetét mégis nehéz a világgal elfogadtatni. A kiváló orosz költő, akit a hallgatás évei magyar fordítóvá tettek, Petőfiért, Vörösmartyért lelkesedett, Adyért rajongott. Aranyt hidegnek érezte. Tán mert akkor már idejüket múlt műfajokat próbált újjáteremteni. A groteszk verses életrajzféléstől, melyben tehetsége méreteihez teret talált, megfélemlíthető természete s visszhangtalansága visszaretentette.

Annál több nyelvre fordították le a nógrádi földbirtokos drámai költeményét, *Az ember tragédiáját*-t, melyet Arany János fedezett fel, s melynek puritán nyelvén bajtársi igazítást is végzett. A szabadságharc után börtönt is ült, férji csalódásokat ért romantikus szív kifakadása ez a történelem ellen, melyet tizenöt képében az ördög interpretál a Paradicsomból kiűzött Ádámnak. Az új szebb kor álma Hegel történetfilozófiájára emlékeztetően viszi végig a sóvárgót s csalódót a piramis építőktől a falanszterig az emberi történeten; nagy drámaírói ökonómiával állítva fel a történeti helyzeteket, melyekben a romantika Drangja újra és újra megkapja a kiábrándító csapást. „Ember küzdj és bízva bízzál” - bátorítja Isten az álmából ocsúdó Ádámot. A darab tartalma s ez a biztatás sok fejtörést okozott a magyar gondolkozóknak. Arany magyarázata, hogy a történelemnek ez a bemutatása az ördög értelmezése: még mindig a legkevésbé sántít. A történelemnek mélyebb értelme van, mint céljai, maga a küzdés, az ember morális lendülete. - Harmadik, kisebb, de messzebb mutató alakja a kornak: Vajda János, akire a modern magyar líra tekint mint őseire. Jó példa arra, hogy sokszor épp az ifjúsága indulataiban kitartó lesz a híd a jövő felé. Petőfi kortársa a szabadságharc hadnagya, aki egy megváltozott világban modern fájdalommá füstöli-kormozza huzatát vesztett szenvedélyét.

A kiegyezés, amely a magyar királyságot a kétfejű monarchia egyenrangú felévé tette, látszólag nagy lehetőségeket nyitott, valójában azonban csak belső pusztulást hozott a magyarságra. A

nemzetiségi eszme emelkedése korában egy nemzetközi monarchiához kötve végleg szembekerült a dunai népek érdekeivel; ugyanakkor az ország legmagyarabb része a száműzetésben aggkort érő Kossuthhoz ragaszkodva ellenzékbe vonult tulajdon országában. A nemesség, amely a XIX. század harcait vezette, a passzív ellenállásban tönkrement, az új kapitalista rendhez pedig ahelyett hogy hozzáfejlődött volna, inkább csak hozzázüllött. Fényes fővárosunk épült, második Bécs a Duna partján, megvoltak a modern intézmények, s miközben a felületes hangadók harmincmillió magyarról álmodoztak, ugyanaz a térvészítés folyt, ami a XVIII. században, csak most már a magyarságon, főként a friss középosztályon belül, az érdek diktálta asszimiláció javára. A fénnel álcázott pusztulást jól mutatja az irodalom. Soha ennyi tönkrement tehetség nem vádolta korát, mint épp ebben az időben, mely a környező népeknek a mi reformkorunkhoz hasonló delelőt hozott. S miközben a szívósabb, ügyesebb íróféle a megváltozott élet, főként a nagyváros hangját próbálta a sablonokba meredt hagyomány alól kiszabadítani, a kilencszázas évek egy nagy költőt s még nagyobb egyéniséget vetnek „Isten szörnyetegeként” a jókedvű mocsárba, akinek vad ellenmondásában az elkábult veszélytudat jut új - ahogy a többség érezte, botrányos túlzásokban - hanghoz.

Ady erdélyi kisnemesi családból származott, s mint vidéki újságíró érett (annak, amit más súrol, a mélyibe vágva) nagy gondolkozóvá, s egy párizsi év s nagy szerelem teremti meg a kifejezésért küzdő gondolatokhoz a lírai eszközöket. Akik közel ötven éve Ady nekrológját írták, azt gondolták, hogy ez a költő, a legmodernebb és legmagyarabb, egykettőre elfoglalja a világlírában is a helyét. Nem így történt. Igaz, a mással elfoglalt magyar kritika is adós maradt a hozzá méltó, világnak szóló könyvvel, de nemhogy őt nem tudta éppen a Nyugat elfogadni - hiába volt *Nyugat* a folyóirat címe, melyben ő s társai szóhoz jutottak -, a nyugati szempontok időnként itthon is vitássá tették a helyét. A szecesszió ízléstévedései el-elfedik gondolati erejét, egy-egy lefordított műve nem ad fogalmat lírája hatalmas jelképrendszeréről. Azt az alkati hidat, melyet Bartók zenéjével rokon költészete vet az Európa alatti világ a felé, a közvetített szöveg nehezebben érezteti, mint a közvetlen zene. Pedig ha csak Isten-verseit írta volna meg, modern hitre képtelenség s hitreszorultság balladai kifejezéseit, hely illetné meg korunk gondolkozásában. Arra sincs sok példa, hogy az emberi lélek sokrétűségét, mely a modern regényt felvirágoztatta, egy lírikus önmaga ábrázolásában ilyen ellenmondó vonásokban dobja szét s tartsa össze. Ami a mi számunkra nagy benne: veszélytudatának csodálatos diagnózisa; ami megindító: a pusztulást magában is ott hordó ember kétségbeesett harca, hogy nemzetét a nyugati eszmék emlőire akassza, a gyengének szövetségeseiket keressen, politikába, szocializmusba belekáromkodja, belelelkese magát, hogy aztán a háború apokalipszisi képei közt mégiscsak kiforduljon belőle a tudás: „Hát népét Hadur is szétszórja: Szigoruabb istenek ezt így szokták.” S ez a nemzeti fájdalom, most már igazán agónia, önála kedvenc zsidó prófétáira emlékeztetőn sosem szorul a nemzeti gond csapdájába - az ember küzdelme marad végzetével.

A tehetségek csoportos megjelenésének szép példája, hogy több évtizedes lírai csönd után Ady körül egyszerre négy-öt olyan tőle elütő s a mélyben mégis összefüggő lírikus támad (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula), amilyen Arany és Vajda óta egy sem. A legnagyobb köztük Babits Mihály, Dante fordítója, életében s művészetében sem méltatlan ahhoz, akinek ifjan tolmácsa lett. Komor, tiszta egyénisége, kivételes műveltsége magasabb nyomású helyet teremtett szellemi életünkben. Egy történész-szociológus-pszichológus korban hangsúlyozottan költő-matematikus-filozófus. Mint Eliot, egyenrangú lírikus és esszéíró. Ideges lírájában amit kalandozó kedve tudást, szépséget megkívánt, egyénivé olvad, s regényben, elbeszélésben, sőt drámában is tartja a beállított, igen magas szintet. Amikor öregkorára leül, hogy egy világirodalom-történetet írjon, azt a volt klasszika-filológus tanár, középkori himnuszok, s az újkor minden nagyobb költőjének a fordítója, hozzáolvasás nélkül, emlékezetből írja meg, mint aki jól ismert birtokon vezeti végig a látogatót. - Ha Babits az angol ízlés, igényesség hely-

tartója irodalmunkban, Kosztolányi a francia világosságé, szabatosságé, a Mikes Kelemen óta eleven francia magyarságé. A mélységek helyett a felszín ragyogtató impresszionizmusa a francia festőkével rokon. Mint Babits, ő is mindenese a magyar irodalomnak, s mintaszerű prózáját ma tán többre is becsüljük, mint líráját s a Baudelaire utáni költészetet ifjúságunkba oltó műfordításait.

Ritkaság, s az irodalomban emelkedő, nagy mondanivaló jele, melyet egy nemzedék nem tud kimeríteni, hogy ilyen költő nemzedéket (a prózáirókról később lesz szó) egy vele egyenrangú követhessen. Ennek a feltételét két dolog teremtette meg. Az 1919-20-as évek nemzeti katasztrófája, mely az ország szétdarabolása, a Magyar Tanácsköztársaság leverése után, a Habsburg-monarchiát restaurálta, Habsburgok nélkül, jóval korlátozottabb kiadásban. Az országát veszített nemzet új, kiábrándító helyzetben ébred; olyanféle tudathordó rétege, mint századokon át a középnemesség, nincs többé. Az értelmiség a forradalmakból zavaros következtetéseket vont le, hazafisága irredenta jelszavakban merült ki, a munkásság sündisznó-állásba szorult. Ez a nemzeti amentia, rendezendő zűrzavar volt e nemzedék egyik hozománya. - A másik: a származása. Az Ady-nemzedék tagjai többnyire „úrifiúk” voltak, akiket „halálfiainak” érzett osztályuk büntudata s kritikája sarkallt. Ennek a nemzedéknek a többsége a népből jött - uradalmi cselédek, béresgazdák, külvárosi mosónők fiai, akik a bennlevők fáradsága helyett a kinnrekedtek frissességét, mohóságát, életre s nem könyvre irányított érdeklődését hozták. Egészségesebb, optimistább vagy legalábbis munkáratertettebb, kíváncsibb nemzedék, nagy részük így vagy úgy ifjan esett át a szocializmus iskoláján s vérévé vált a hit, hogy a társadalmi berendezések változása az életben is lényeges változást hoz. Az úttörő Erdélyi József hatására formában is közelebb kerültek, úgy mint zenében, a népköltészethez. Jellemző mégis, hogy a történelem szakadékaiból különféle utakon előbotorkáló csoport toborzója egy *Pusztulás* című útirajz lesz - Illyés Gyula írása, próbafürés az egyik legősibb, legszebb dunántúli vidék egykézésbe merült életéből. Az ezt követő megdöbbenés serkenti helyzetfeltárára, szociográfiára, közvéleményszerkentésre a kortársak legjobbjait.

A nemzedék három nagy költője közül a feltörő népi mohóság - szellemi, szexuális - Szabó Lőrincet szinte a XIX. századi regényhősökhöz teszi hasonlóvá. A főváros, melyet a mozdonyvezető fia, a debreceni kollégiumot csodálatbaejtő diák meghódítani jön fel, neki is csapdájává, fájdalomak s elsóvárgások helyévé lesz, melyben mindent elveszít, csak azt a hitet vagy inkább kényszerűséget nem, hogy az életéből támadt életet, a lírát táplálni kell. Mások - a költők is - szélteben, különböző műfajokban terjeszkedtek; az ő széles olvasottsága, példátlan és páratlan műfordítói munkája, éppúgy mint az élet lehetőségei elől ki nem térő vállalkozó kedve, közvetve vagy közvetlen, mind a líráját szolgálta. Kora ifjúságában Babits barátja, később sóvárgó tisztelője, tőle tanulja a mesterség fogásait s áhíthatát, az ő tudása azonban sokkal szorosabb kapcsolatba került kíváncsiságával, gyönyörvágásával s gyötrelmeivel; az élet öneki többnyire fájdalmas, itt-ott elámulást s boldogságot is rejtő kíséreltsor volt, amelyet - mily ritka ez - egyszerre tudott az ősember (Kalibán volt egyik első kötetének címe) követelőzésével átforrósítani s egy páratlan líra-tudós szakértelmével maradandósítani, versebe konzerválni. - Illyés Gyula a nemzedék legteljesebb tehetsége. Uradalmi kovács Párizsban kibontakozott fia, aki (mint világhírű könyve, a *Puszták népe*) gyermekkorra világát, a nagybirtokok elhagyatott népét brueghelien ragyogó képekben s ugyanakkor lázongón füstölögve emelte költészetébe. Neki is a líra a szívügye; túl a hatvanon sem zárult le buzgó fejlődése (a magyar irodalomra általában jellemző az öregkori líra gazdagsága), sokoldalú tehetségét, munkabírását azonban egy hatalmas írói birodalom szervezésére is felhasználta. Líráját dráma-, regény-, tanulmány-, fordítás-kötetek nőttek szinte áttekinthetetlen gazdagsággal körül. Humora hajló, éber színjátzó tehetség, aki a magyar irodalomban elég ritka eklektikus hajlamot is hasznára tudta fordítani: amit megkívánt, amihez hozzányúlt, az ő színét vette fel. -

József Attila, amilyen szerencsétlen volt rövid életében (harminckét éves korában egy szkizofréniás roham vetette a vonat alá), olyan szerencsefia a halálában. Mindenki megtalálja benne, amiért szeretheti. A művész a képzelet szkizoid ugrásait, melyeket szigorú munka és fegyelem, tiszta vonalak hitelesítenek; a szocialista származásában s a jövőt törvényhozóként szabó soraiban a maga evangéliumát; a század gyermeke a lélek retteneteinek az ismeretét, amely mégis hitet tud adni; a külföldi annak a kapcsolatnak spontán végrehajtóját, amelyet egy Eluard, Aragon próbált a huszadik század lírai törekvései s a szocialista eszme közt létrehozni. Az iskolákban rajta mutatják be, milyen a költő, s a költők rá hivatkoznak, míg magukról beszélnek.

Bár a magyar próza gazdagságát, stílváltozásait a XVI. század öblös prédikátoraitól a XVIII. századvégi nyelvújítás kényes stilisztáig gazdag antológiák szemléltetik, a regény s a művészi elbeszélés csak a XIX. század derekán zárkózott fel a költészet műfajai mellé. Ekkor azonban mindjárt három nagy egyéniséggel vág három eltérő útba. Báró Eötvös József, a maradi császári főhivatalnok filantróp, minden elnyomottal együttérző fia mint politikai gondolkozó fordul a regény felé. *A falu jegyzője* az alföldi megye visszaéléseit, az érdem kálváriáját, a betyárrá züllött népi kiválóságot viszi érdekesre szőtt s elmélkedésekkel meg-megállított történetében a nemzet lelkiismerete elé. *A Magyarország 1514-ben* a galíciai parasztlázadás s a mi szabadságharcunk közt az 1514-es jobbagyfelkelést eleveníti fel hatásos figyelmeztetésül. Az 1848-as első magyar minisztériumnak ő a közoktatásügyi minisztere, de az első véres incidens hírére lemond s külföldre megy, ott kitűnő könyvet ír a XIX. század vezéreszméiről, hogy az 1867-es kiegyezés után megint mint kultuszminiszter egy körültekintő s engedékeny iskolatörvényben szolgálja a nevelés regényben is megtárgyalt ügyét, s nemzetiségeinkkel a kibékülést. Kevésbé nemesszívű, de keményebb fából faragott a másik báró, Kemény Zsigmond. Míg Eötvös lágy lobogásának a reformkor adta a huzatot, az ő ideje 49 után jön el; az ellenállás korának ő az irodalmi programadója, az ábrándok után a történeti öntudat sürgetője, arisztokrata létére a polgári formák és szellem előhívója. Regényeket is ír, melyek a nyugati polgári regényt akarják meghonosítani, de a történeti regényben talál tehetségire. Ekkor jelennek meg a XVII. század erdélyi emlékiratai; testvérharcokban tobzódó, erőteljes világ, amely egy-egy nagy egyéniség körül művelt gazdagságban simul ki. Három, többet magasztalt, mint olvasott regényében ezt a tartományt s a vele járó színeket fedezte fel szépprózánk számára.

A két gondolkozó író hatását, ha volt, hamar elnyomta Jókai Mór hallatlan népszerűsége. A műfaj érdekeit, a korszerű realista igényt képviselő kritikusok már életében harcban álltak ezzel a hatással; ifjan mi is mint a kiegyezés utáni kor illúzió-szövőjét, a veszély altatóját emlegettük. De mit mondjunk ma, amikor száz könyvtárból kivett könyv közül tizenöt az övé, egy olyan országban, ahol a nyugati irodalom ingyencségei tízezres példányszámban fogynak, s Thomas Mann a három-négy legolvasottabb író közé tartozik? Mivel érte el, éri el Jókai ezt a bámulatos hatást? Nyilván azzal is, amiért megrótták, hogy az irodalom irányai helyett csak a közönségére, annak a reakcióira volt tekintettel, nem ravasz bestseller számíttással, hanem úgy, hogy magában, a maga gyermekszívében értette meg s szórakoztatta el. Ahogy az erzsébetkori dráma jeleneteiben egy-egy ember-leleplező felfedezést, úgy süt el ő minden fejezetében egy-egy érdekességet, s hogy mindig frissel szolgálhasson, felkutatja az országot, annak minden táját, közelmúltját, a török időket, a Monarchián, Európán túl a fantasztikum tájait, sőt a jövő századot is. Közben legfontosabb munkáiban történeti missziót is végez: a reformkor, a szabadságharc, az elnyomatás mítosszá emelését. Nem azzal a szigorral, világossággal persze, amellyel ifjúkori barátja, Petőfi végezte volna, ha a prózaíró kifejelezhette volna. Jókai is nemes lélek, s a hősei még csak azok, de szépítéseiben, megbékéléseiben rajtaérhetetlenül annak a romlásnak az erjesztői úsznak a levegőben, amely a pusztuló nemesi kúriák életét

olyan vonzóvá tette. Ő emeli a valóságos történelem fölé azt a délibábot, amelyben a kiegyezett ország iskolás és felnőtt gyermekei, magyarok és asszimiláltak egymásra találtak. Dickens, Victor Hugo, Dumas, Verne neve csak távolról írja körül azt a tartományt, melyet ő szállt meg. Speciális magyar ital az övé, egykor az illúzió, ma a felejtés itala, a hajdani boldog ország - Sosem-volt-Hungaria - gyermekeivé tevő. A negyedik prózaíró, aki a „nagy időkből” a huszadik századba vezet: Mikszáth Kálmán. Lassú pályakezdés után gyors siker, nemcsak a Jókaiéval vetekvő népszerűség, de képviselői mandátum. Tisza Kálmánnak, a kor nagy miniszterelnökének ő az egyik kártyapartnere, ugyanakkor a marxista történetírás, a maga kategóriáit keresve, őt teszi meg a századvég kritikai realistájává. Ez a meghatározás a mosolyát viszi el - a „cinikus” jelző, melyet író utódai ragasztottak rá, szomorú tudását. Az enciklopédiákat mozgósító Jókaival ellentétben Mikszáth szerény író, aki többet tud, mint amit vállal. Regényei nagyobb elbeszélések, de elbeszélőnek tökéletes; egyszerű nyelve élő beszédben formált, zeneileg is tökéletes próza. Alkalmazkodik hallgatói tetszéséhez, de megtalálja a módját, hogy kortársai tudtára adja ítéletét. Realista, de a szülőföldjén beszített babona, a valószerűtlent vállaló ironia a modern írók is ott rejti már a vármegye neveltjében. Az, hogy ő legyen, mint ahogy húsz éven át ő volt - a legnagyobb magyar regényíró: beszűkülés, de mint egyik legolvasottabb, külföldön is ismert elbeszélőnk, a szeretetreméltóság spektrumsávja Jókai és Móricz Zsigmond között. Antológiánk küszöbére értünk: Mikszáth Kálmán ifjabb kortársai már ebben a kötetben is szerepelnek. Az 1900 körüli években tán épp a novella volt a magyar irodalom „leghaladóbb” műfaja: ebben nyomult be az új főváros a régítől elütő embereivel, itt ment végbe az adaptáció a kapitalizmus jelenségeihez s világirodalmi példáihoz. Szórakoztatásra szánt új folyóiratokban gyakran találunk feltűnően gyenge versek mellett mesteri elbeszéléseket. E korszak egyik legigényesebb írója Ambrus Zoltán, Flaubertnek nemcsak fordítója, de írói erkölcsstanának magyarba ültetője. Kiváló kritikus, aki az elbeszélésében új típusokat, új jelenségeket szándékosan dísztelen stílusban próbált ábrázolni. Gárdonyi Géza, a volt falusi tanító tapasztalatait, s egy magányos szív tünődéseit egyesítette témáiban s halk stílusában. Az egri vár ostromáról írt ifjúsági regényét itthon és külföldön százezrek olvassák. De bár ennek az átmeneti kornak a félhomályban maradt elbeszélőiből, a Thury Lajos, Tömörkény-félekből külön vonzó kötetet lehetne összeválogatni, s a Nyugat folyóirat elsősorban az új líra forradalmát jelentette; az Ady nyomán beömlő szabadság, bátorság, a hazai s külföldi példák, a prózát író költők: a próza szintjét is egycsapásra feltűnően megemelték. Ady mellett egy vele egyenrangú prózaíró áll, hazai vélemény szerint a legnagyobb: Móricz Zsigmond. Harminc éves, amikor első elbeszélése, a *Hét krajcár* megjelenik, egycsapásra nyilvánvalóvá téve, hogy abban az alkotmányozó gyűlésben, melyet egy frissiben szervezkedő nagy nemzedék jelent, ő képviseli a leggazdagabb tartományt, a sok pesti, Pestre szorult költő között az Alföldet, a dekadens úrifűk közt a tengermélyi fauna hiteles világát, a baudelaire-i mérgek közt tudatosan az egészséget. Legnagyobb regényében, az *Erdély*-ben, melyet pályája delén írt, maga állítja szembe eszményeit s szerepét Adyével; az embernek gyönyörű, de országát pazarló XVII. századi fejedelemmel, Báthori Gáborral a szárazabb, biológiailag igénytelenebb, de józanságával a boldogtalan országnak szebb kort nyitó utódját, Bethlen Gábort. Amit Ady Endre magában hordott s Móricz Zsigmond pazar csínyeket elkövető, jóvérű osztálytársaiban kisdíák korától irigyen s kritikusan figyelt az egész halálba táncoló úriosztály, vidéki értelmiség, magukkal nem bíró nagyparasztok világa az, amivel szemben a magyarság állandóbb s szegényebb felének képét s kritikáját próbálta kifejezni. *Sárarany* egyik korai regényének a címe: a fajta arany, ami lesz belőle: a sár. Ezt az aranyat akarta ő, a fáradhatatlan aranymosó, a sárból előhozni. Mint Jókai a régi Magyarország romantikus leltárát, úgy vette fel regényekben, novellák százaiban, apró karcolatokban a feladat diktálta realizmus eszközeivel a megszükkültét. Az élet gyönyörű s borzalmas, a nép, ame-

lyet ábrázolt, páratlan s halálrakárhoztatott; ez a kettősség, a tragikus tényekkel szembeszálló élet- s emberszeretet, ad keményen kivágott írásainak sokszor szinte görögös ragyogást.

Hatalmasabb szervezet, de rezignáltabb író a nemzedék másik nagy elbeszélője, Krúdy Gyula. Szabolcs megyei dzsentri családból származik; hőse és költője (s züllöttség látszata alatt fáradhatatlan jegyzője) osztálya romlásának s kallódásának. Negyvenesztendő koráig a Mikszáth útját járta, akihez az ifjúságában megismert világ s babonás-ironikus hangulata is vonzhatta. De ebben az időben valami halmazállapot-változás megy végbe művészetében; mintha a mélabú, a költészet s az egész mélyén a pusztulás erjesztené magát túl a tradicionális határokon Mondatai hosszabbak, zeneibbek - proustibbak - lesznek, képei, leírásai álomba, fantasztikumba veszők, iróniája elveti a realizmus fékét, magából vezeti le, amit s ahogy a XX. század nyugati írói írnak, írni fognak (a húszas évek fiataljai ezért is fedezik fel növekvő ámulattal); ugyanakkor ott van benne a jellemző magyar ital, csak most már nem méhsőr vagy bor, hanem abszint-féle, amint olvasói is rafináltabb kortyolók, mint a Jókai-, Mikszáth-olvasók.

A megvesztegethetetlen méltatlankodás volt Nagy Lajos írói sarkallója. A szocializmus (főként ellenzéki korában) a keretet, fedezetet adta ehhez a satírába kívánczoló felháborodáshoz. Egy vidéki kisváros társadalomrajzában úttörője lesz a később oly nagy szerephez jutott írói szociográfiának. - Irodalmunk legnagyobb nőalakja Kaffka Margit. Rövid életében volt ideje, hogy a női felszabadulás s egy íróforradalom minden nyugtalanságát magába szedje, s ugyanakkor nemzedéke első tökéletes regényét, egy öregedő asszony visszaemlékezéseiben az anyai nemzedék életét megírja (*Színek és évek*). - Egy világirodalmi méretű humorista is dolgozott ebben a gazdag írói csoportban. Karinthy Frigyes azok közé: a tréfálkozók közé tartozik, akiben freudi talaj s filozófiai igény tartja fenn az élce bugyogását. Íróársairól írt paródiái (*Így írtok ti*) groteszk irodalomtörténété váltan bizonyítják, milyen érzékeny volt a stílus túlzásaihoz, a stílushoz általában. A mindnyájunk közös élményét, az iskolai életet szemreévevő *Tanár úr kérem* minden mondatában megkapjuk, mint más humoreszkjeiben is, azt a kis ütést, melyet a szokás, illem diktálta elhallgatás alól felszabadult igazság okoz.

A magyar irodalomnak jellemző sajátága, hogy költői, kevés kivétellel, igényes prózaírók is. Ady Endréről újságírás s polémia kitűnő tanulmányíróként nevelt, s bár novelláit az újság diktandójára, az érték járó koronáért írta, lépten-nyomon egy-egy jövőző verssor, a nemzeti helyzetkép részét alkotó igazság fénylik fel bennük is. Babits Mihály, egyik leghatalmasabb regényünk, a *Halálfi* írója, az elbeszélésben is a realizmus kicsiségein túllépő költő. Kosztolányi Dezső mint regényíró tartja a versenyt, újabban még a filmvásznon is, a próza legnagyobbjaival. Azok közül a kevesek közül való, akik a freudizmus akkoriban friss tételeit ritka ízlésükkel a regényben is elfogadhatóvá tették. Mint újságírásból élő ember, virtusát helyezte belé, hogy tárcái, rajzai, fejcikkei gyöngyökként csillogjanak ki a nagy lapból. Az ezekből s rádióelőadásából összegyűjtött kötetek: a nyelvi s szellemi tisztaság kánonja, a költői érdeklődés enciklopédiája. Elbeszélései drágakő metszését rejtett együttérzés teszi opállossá.

Annak a nemzedéknek a munkásságában, melynek Illyés, Szabó Lőrinc, s József Attila voltak a költői, a próza még szorosabban nyomult a líra mellé. E nemzedék munkájának nemzeti szempontból legfontosabb részét a tanulmányírásban végezte el. Illyés leghíresebb könyvei: a *Puszták népe*, az oroszországi útirajz s Petőfi életrajz: tanulmányok. E sorok írója is tanulmányírói munkásságát becsüli legtöbbször. Tanulmányíró a külföldön élő magyar írók legkiválóbbja: Cs. Szabó László. S még legalább hét-nyolc író nevét lehetne felsorolni, akik mind ennek a veszélytudattól sarkallt, s más zónák ájultsága miatt sokszor illetékessége körén is túlcsapó tanulmányírásnak voltak mesterei. A magyar „status praesens” felvevői a tudósok,

politikusok munkáját pótló helyzetképet adtak, mások mint az európai tájékozódás érzékszervei, szerepalakítói vettek részt a szétfoszlottat pótló tudat szövésében. A volta-képpen elbeszélés ebben az áradatban visszaszorult; a tények szociográfiai rajzokba, az emlékek életrajzi vázlatokba záródnak; az elbeszélő hajlamot pedig a monumentalitás igénye szította regényekbe. Vérbeli elbeszélő a regényben, novellában, sőt a drámában is Tamási Áron. A legkeletibb, s legtöbb felől ostromolt, legeredetibb s legszívósabb törzset, az erdélyi székelységet emelte be - az utolsó órában szinte - a költészetbe. Kevés nagy írónak sikerült (Ramuznak talán) a tájhaza határai közt maradva, egyetlen néptörzs figuráiról szólva, ilyen nyílt, magas kürtön át tartani a kapcsolatot a nagy irodalom áramlataival.

Akinek módja volt öt falujában, rokonai közt látni, akik éppolyan eleven, kacskaringós, a mese ízeit s a nyelv csínyeit kiélvező elbeszélők, mint ő, azt gondolhatná, milyen nagyszerű írói tőkét kapott ez az Amerikát is megjárt székely fiú: mintha csak papíron mondaná tovább, ami ott élőszóval folyik. De ez csak érzékcsalódás, mint azt a székely irodalom jobb-rosszabb művei bizonyítják. Tamási Áron az irrealitás új, illanó elemét párolta ki a halál szélén mókázó, a balladát szinte táncoló hegyi nép természetéből, s mint Krúdy Gyula, programba-vétel, eltanulás nélkül vezette le belőle, ami felé a század tartott. Egyik legjellemzőbb regénye az első kötet végén jut el oda, hogy hőse, Jégtörő Mátyás megszületik. Addig a lelke útját, gazdagodását követjük az állatvilág hősein át a megszülető székely fiúig. A fejlődéstan biogenetikája helyett a léleké, ilyesmit ad Tamási költészetében is. - A nemzedék legszélesebb epikus tehetsége egy másik pusztuló magyar világ, az Ormányság képviselőjében fellépő Kodolányi János. Ha az epikai tehetség alapja az érzéken-hiteles emlékezet, mely a beszédet is szinte leheletestől adja vissza: benne megvan ez a hű és gazdag nyom-tár, melyből a valóság elhíttetésére, célja szerint, szabadon és gazdagon mozgósíthat. Ez a cél pályája elején a társadalomkritika volt, a marxizmuson és freudizmuson nevelt indulat. Pályája derekán rájött, hogy a művészet nemcsak támad, emlékeztet is; kiveszőben levő, fenyegetett értékek felmutatása is lehet „forradalom”. A harmincas években egymást követik a magyar középkorról írt, freskószerűen kiterülő, páratlan anyagot mozgósító regényei; az ötvenes évek csendjében, a kényszerű hallgatás éveiben még mélyebben ássa magát az emberi múltba: Gilgames korát, majd legnagyobb művében, az *Égő csipkebokor*-ban, amely most jelenik meg németül, Mózeszt választva hőséül. Az ember, akit öröklött baj s terjedő bénulás egyre jobban megfoszt a mozgás lehetőségeitől, imponáló diadala a lelki erőnek, mely indulatait is egészség s gazdagság tartományaiként tudta a magyar regénybe kötni. - Másféle diadal, a mesterségbeli fegyelemé, az életen át tartó lélekjelenlété Illés Endre pályája. Írói egyénisége, mint a kicsit kesernyés, áttetsző pálinka, melynek csak csillogása figyelmeztet szeszfokára. A konzervatív magyar drámában ízléssel kísérletez; mint esszéíró kis helyre nagy olvasottságot, sok ragyogó életadatot sűrít. Legsajátosabb világa nem az élet, hanem az irodalom, melyet úgy figyel, mint egy tömörebb, kulisszákkal határolt játékos életet. Mint elbeszélő sem a szorosan vett novellában lett a legnagyobb (bár azt is írt néhány kötetrevalót), hanem a novellaszerű írói portréban, melyben az irodalom póruhátréjtait, groteszk féltehetségeit, egy-egy író jellemző emberi oldalát villantja fel. - A végzetes negyvenötös év zárta le egy vérbeli novellista életművét, az elpusztított Gelléri Andor Endréét. Az egyik, vidéki kisvárosnak megmaradt budai kerület, Óbuda proletárjain, kisemberein mutatta meg, hogy a novella szemvillanás s atmoszféra dolga: amit a részvevő éberség megfigyelt, realista körvonalaiból kibontva a költészet néha a fantasztikum felé nyújtja meg.

Negyvenöt után lett itthon, majd világszerte ismert íróvá Déry Tibor. Addig inkább egy-egy versét, skrupulusig menő műgondját tartottuk számon. Negyvenöt után egy nagy regénnyel áll elő, mely még a Horthy-korszakban készült, s az újonnan meghirdetett szocialista realizmus példája lett. Attól fogva mint regény- s novellaíró: témában legteljesebb, eszközeiben leg-

gondosabb krónikása az illegalitásnak s a Rákosi-korszaknak. A vita, mely egyik regénye körül a korszak főideológusával folyik, az írói önállósulás első moccanása. Hosszú fogsága után mint író is új utakra vágott. - Szintén negyvenöt után tűnt fel, s egy fiatalabb nemzedékbe, új antológia anyagába vezet át Szabó Magda munkássága. Az Alföld nagyvárosaiban töltött tanárkodása után versírásban s műfordításon csiszolt ízlésével, a nagyközönséget is megfogó, erős pszichológiájú, az emlékezet anyagát visszanyúlásokban felfejtő regényeivel lett a magyar irodalom egyik szálláscsinálója.

Egy gyűjtemény, vers vagy próza, a válogató hajlamának, ízlésének a munkája. E bevezető írója, maga is élményeinek őre és rabja, ebbe nem akart beleszólni; nemcsak mert kész gyűjteményt adott a kezébe, hanem mert a válogatót egy olvasói kör képviselőjének is tekinti: ő tudja, sejti, mi fogja meg azokat, akiknek kötetét átadja. Én inkább csak a magyar irodalom főmedrét iparkodtam, a válogatás területén is, bolyáimmal kijelölni. Kimaradt azonban a gyűjteményből néhány név, mely nélkül a legfutólagosabb áttekintés, az enyém is, csonka volna.

Szabó Dezsőt egykori hívei ma inkább mint patriótát tartják számon, aki ott, ahol fontosnak érezte, rettenthetetlen erkölcsi bátorsággal dobta be magát elhagyott nemzete érdekében. Az ő pamfletjei tették nevetségessé a Horthy-kor nagyságait, s részben ő tartotta vissza a hazai viszonyokkal elégedetlen ifjúságot, hogy a hitlerizmus oldalára álljon. Mint kitűnő tanulmányíró indult, elbeszéléseiben az expresszionista stílus első képviselője. Regényei sajnos nem töltik ki hiteles hússal a nagy szándék csontvázát; a jellemén elhatalmaskodó zseni-romantika (melynek - főképp külföldön - ma is vannak elbűvöltjei) a nehéz magyar szerepből eredő betegség művét sok tekintetben elhibázottá teszi, ez azonban nem zárja ki, hogy írásaiból három-négy kötetre menő nagyszerű prózát, köztük elbeszélést, ne lehessen összeválogatni. - A Nyugat nemzedékének Móricz és Krúdy mellett Tersánszky Józsi Jenő a harmadik nagy elbeszélője. Ő is küzd kora társadalma ellen, de úgy, hogy életével s hőseivel kívülről marad. Knut Hamsun, a kisregények Gorkija lennének világirodalmi rokonai, de őt nem a neuraszténia száműzi, s nem a szocializmus fűzi a társadalom szélén élőkhez; rossz tanuló s nagyszerű tornász, szinte az egészsége s jókedve tartja távol a társadalomnak behódoló butaságaitól. Az Erdély-széli Nagybányán nőtt fel, ahol épp diákkorában a legnagyobb magyar festőiskola talált tájat és ihletést, s a gyönyörű város, bár Pestre szakadt, nemcsak háttérrel, alakokat adott kisregényeinek, művészibb szöveget is. - Világszerte ismert alak Kassák Lajos. Franciaországban nemrég egy Hommage-t adtak ki képkiallítása alkalmából; a modernizmusára büszke Lengyelországban sokan őt, a hetvenen túljárót tartják a legmodernebb magyar írónak. Ő az első nálunk, aki iskola nélkül, az önművelés s a szocialista mozgalom útjain lett lakatosból íróvá, s már a tízes években avantgardista folyóiratok szerkesztőjévé, minden izmus magyar keresztapjává. Holott inkább klasszikus ízlésű író, ennek mutatja hatalmas, a munkásmozgalom szempontjából is értékes önéletrajza, máig buzgó szabadvers lírája, elbeszélései. Az emigrációt megjárt forradalmár ma visszavonultan él, horgászik s absztrakt képeket fest, de a régi éberséggel figyeli az ifjúkori irányokat, s nézi le az ezek elől elzárkózó, rimes versekben elrekedt magyar irodalmat.

A második nemzedék nagy egyénisége: Veres Péter. A harmincas években a készülő földtani csuszamlás jeleként iskolázatlan népi írók, népi festők tűnnek fel mindenfelé. Mindezek közül (Szabó Pál mellett, kit egy ilyen gyűjteményben szintén hely illetne meg) Veres Péter, a balmazújvárosi földműves, majd pályamunkás nőtt, mint a paraszti észjárást továbbfejlesztő gondolkodó, a kibontakozó világ úttörője, egy pusztulásra ítélt létforma tudatos emlékgyűjtője, s nem utolsó sorban mint fáradhatatlan olvasó, önművelő irodalmunk klasszikusai közé. Tizenöt esztendőn át politikus is volt, a parasztpárt feje, többek közt még hadügyminiszter is. Puritán családi élete, a paraszti gyökerekben megkapaszkodó becsületérzése azonban főntar-

totta olyan megpróbáltatások közt, ahol más elpusztult volna. A magyarságnak paraszt létére is olyanféle típusa lehetne, mint dr. Johnson az angolnak. De míg dr. Johnstont az angolok a képtelenségeivel szeretik, sőt még azokért igazán, nálunk, ahol a nemzeti tulajdonságokat sikerült ellenszenvessé tenni, Veres Péter ürügyén minden kis literátor okosnak képzei magát. A magyar alföld szépségét, a paraszti munkát senki nem írta le olyan részletes tudással, olyan visszatartott költőiséggel, mint ő. Életrajza, a *Számadás*, a gondolkozó atom útja a társadalom halmazállapotváltozásában. - Más okokból maradt ki ebből a gyűjteményből s esett ki a köztudatból Pap Károly, a soproni zsidó pap fia. A régi Magyarország öt százaléknyi zsidó lakossága a századforduló körüli évtizedekben esett át, amin a magyarság többi része tömegeiben csak most: az értelmiséggé váláson, s minthogy a frissebb, mozgékonyabb pályákon helyezkedett el, gazdasági életben, politikában, művészetben, így az irodalomban is döntő szerephez jutott. Ha a világ zsidó származású íróiból egy nagy kiadványt állítanánk össze, abban Magyarország értékre alighanem Ausztria, esetleg az Egyesült Államok után következne. (A gyűjteményben már szerepelt írókon kívül ide tartozik Füst Milán, a kiváló költő és regényíró, Szerb Antal, a legjobb magyar és világirodalomtörténet ötletes írója, Radnóti Miklós, akiből a halálos végű üldözés hozta ki a nagy költőt.) Ezeket az írókat azonban a magyar olvasó, ha föl nem hívják a figyelmét, úgy olvassa, mint az angol nyelvű irodalomé az ír vagy skót származásúakat. Pap Károly témája azonban a zsidó nép, a zsidó nép sorsa, missziója volt. Első elbeszélései egy Jézus-regényhez készültek vázlatul, amely Jézust a zsidó nép felől, a zsidó népbe mintegy visszaoltva akarta bemutatni; aminthogy ő maga is, viselkedésében, gondolkodásában a zsidó-Jézus modern mása volt, vagy legalább akart lenni. Életrajzi regényben, drámában, tanulmányban is főként a zsidó sors foglalkoztatta. Mindez a magyar írók és olvasók egy részének idegen, a másiknak kényelmetlen. Élete és működése azonban, ha ismertté válik, érdeklődésre tarthat számot a világban.

A háború utáni idők, a szocialista világ irodalmáról, a mai ötven-negyven-harminc évesek nemzedékeiről, ha ez a könyv érdeklődést kelt: új gyűjteménynek, járatosabb vezetőnek kell képet adnia. Lezárásul csak mai magyar irodalom legszembetűnőbb gondját próbálom meg, ahogyan én látom, felvázolni.

Az a kis, válogatott olvasóréteg, amely Ady és kortársai köré verődött, a harmincas-negyvenes évek szorongásában, várakozásában, a mi nemzedékünk körül, több tízezernyre duzzadt. De ez a dagály is elenyészik amellet, amivel a szocialista művelődéspolitiká (az értelmiségiek sokszorosra nőtt száma, az olcsóvá tett könyv), az önálló gondolkozásra szorított egzisztenciák tájékozódási láza, más passziók hiánya - drágasága - dagasztotta fel a magyar olvasóréteget. 1965-ben a tízmillió országban nem megy üzleti esztelenség számba egy egyáltalán nem bestseller író három művét (egy első s két ötödik kiadást) két hónapon belül százhuszezer példányban adni ki. A világirodalom remekei magyarra fordítva (s szinte mind le van fordítva) tíz-százezer példányt érnek (föl a félmillióig), a modern irodalom újságait ismertető folyóirat több mint huszezer példányban fogy el, s költők nem ritkán érik el s lépik túl a tízezres példányszámot. Ugyanakkor az 1950 körüli évek fél-csendjéből régi, új művekkel jelentkező írók mellett a tehetségek széles sora lépett elő. Legalább négy olyan költőnk van (Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János), akiknek presztízse a halottaké mellett áll, s ha egy-egy prózaírónak (mint Fejes Endrének, Sánta Ferencnek) a reteszeket félretolva sikerül a mai életről olyat mondani, amiben a közönség magára ismer, felfedezésként fogad, egyetlen kisregény pillanatok alatt dobja fel színpadra s filmre is az előbb alig ismert nevet. S a magyar irodalom jövőjét a sokat megért író mégsem látja biztosítottnak. A század harmadik nagy nemzedéke, melynek úgy kéne a vállainkra hágnia, mint Tolsztojának a Gogoléra, Turgenyevére, a tehetségek bősége ellenére sem bontakozik ki, az olvasói éhséget a félponyva, a nyugati irodalom balkánias tisztelete, a szórakoztató irodalomból ömlő 1910-es humor

rontja, s az industrializáció terjedő vívmányai (autó, televízió, külföldi utak) hódítják el. Mintha a hőfok hiányozna, a reakciót siettető fűtató, amely az új irodalmat s a történeti szorongásoktól táplált érdeklődést egybelobbantaná. Pedig a régi mûzsa, a Veszély, itt áll fölöttünk ma is. A szocializmus, mint a tömegek életszínvonalának emelője, művelődésre kaphatója, lehetőséget adott az ocsúdásra, a pusztulás megfordítására is. A magyarság azonban ezt, különféle okokból, eddig nem tudta kihasználni. A statisztika szerint a szülésre leg-
renyhébb világrészben a magyar anyák szülik a legkevesebb gyereket; a szétszóródás, melyet Ady megjósolt, folytatódott, lelkiekben is. Ezt a veszélyt íróilag elmondani, elmondásához a jogot kiküzdeni, a magyar betegségben s terápiájában az európai bajt s lehetőséget felmutatni: ez szíthatná fényre a senyvedő oxidációt s irányíthatná irodalmunkra a világ figyelmét is. A Veszély ugyanis, amely mûzsánk volt, lassan Európának is mûzsája lett, s a szer, mely irodalmunkban készült - a magas európai eszmék s az Európa-alatti lélek szövetsége - a világnak is hiányzó orvossága.

1966.

Levél Olaszországba

Kedves Gigliola Spadoni! Képzelteri meglepetésem: levél Olaszországból, magyarul s nem egy kintélő magyar írta, hanem bemutatkozása szerint „olasz egyetemista lány, aki már néhány éve érdeklődik a magyar irodalom iránt, sőt szereti ezt az irodalmat, mint aki egy igazi felfedezést tett és szellemileg is gazdagabbnak érzi magát”.

Először is hadd nyugtatom meg: semmiféle türelemre nem volt szükség, „hogy sok nyelvi hibája ellenére” végigolvassam levelét. Sőt egyre növő bámulattal olvastam. Igazán hálás lehet öreg magyar professzorának, aki nyelvünkre tanítja; én számos európai nyelven olvasok, de melyiken tudnék ilyen kevés és lényegtelen hibával levelet fogalmazni?

Pusztán ez a ritka kitartás is megérdemelné, hogy figyelmét megköszönjem. Levelében azonban több olyan pont van, ami a nyilvános válaszolást kívánatossá teszi. S minthogy sorai folyóiratunk, a Kortárs szerkesztőségén át jutottak hozzám s célzása, hogy „igazán nagy lelke van az ön kis népének” arra vall, hogy olvasta ezt a folyóiratot, s benne az ószövetségi prófétákról szóló cikkemet, úgy gondolom, nem lesz kellemetlen meglepetés, ha ezt a választ közös folyóiratunkban kapja meg.

Amire elsősorban kell felelnem, ön zárójelben veti oda: „és bátorítson a »merész« vállalkozásra, hogy megtanuljam a magyart”. Igyekszem teljes felelősségtudással megfelelni ennek a kérdésnek. Nemrég egy kiváló délszláv író tisztelt meg látogatásával. Hogy kedveskedjem neki, előkerestem a regény- és drámaciklusát tartalmazó könyvet, melyből annak idején, lennélő barátaim biztatására nemcsak őt ismertem meg, de anyanyelvét is tanulgattam. A könyv margóján még ott volt a harminckét év előtti tanulás nyoma, a kikeresett délszláv szavak. Ő megnézte a könyvet s azt mondta: nem érdemes (s itt anyanyelvének a neve következett) azon a nyelven tanulni. Engem egy pillanatra meghökkentett a válasza. Én azért kezdtem el akkoriban, négy más nyelvvel együtt, azt a nyelvet is tanulni, hogy ezzel mintegy jelképesen is áttörjem az idegenséget, ellenszenvet, mely szomszédainktól elválasztott. De ahogy az elutasító megjegyzést megemésztettem, egyre több tisztelettel gondoltam az igazságszeretetre, amely ilyen lakonikusan tette túl magát nemzeti önérzetén s személyes ellágyuláson. Ha ön csak a magyar-tanulásra kérne bátorítást tőlem, úgy, ahogy valaki barátjához fordul, mit tanuljon inkább; mondjuk: spanyolt vagy orosz, tán volna erőm nekem is azt mondani: magyar tudásából előreláthatólag nem lesz az életben annyi haszna, mintha azalatt az angolban vagy

franciában erősítené magát. Ön azonban más szóval állított be hozzám, „mint aki igazi felfedezést tett”, s ez úgy érzem, másféle válaszra jogosít.

Kellő körütekintéssel tán azt mondhatnám: „Ha én lennék olasz egyetemi hallgató vagy már egy kicsit idősebb ember, kritikusféle, amilyen huszonöt-harminc esztendőskorom közt voltam, azzal az érdeklődéssel, felfedező lázzal, ami akkor élt bennem s egy véletlen - lassan hivatássá váló - szeszély a magyar irodalom tájaira vetett volna, úgy hogy annak a munka-bírásnak a javát, amely regények, drámák, esszéketek tucatjait hozta létre, ez az irodalom szívná föl, fölöslegét pedig arra fordíthatnám, hogy eredményeit kellő szemhatárba állítsam, a mai eszemmel nézve sem érezném elpazaroltnak a fáradságot, amelyet ennek az irodalomnak a feltárására fordítottam.” Ez merész kijelentés s magam is megijedek tőle: hogy fogom megokolni.

Művelődésünk, mint mondani szoktuk, erdőégésszerűen terjed; új s új népek táplálják továbblobogó tüzét. Az újkorban az olasz, spanyol, angol után így lobbant ebbe az égésbe a német, a XIX. században az orosz és skandináv, legújabban az amerikai irodalom. Európának egy része maradt ki (néhány századbeli lengyel író nem számítva): a német és orosz tömb közé eső dunai és balkáni népek öve s bár Európa régi felfedezői ébersége (talán a levelében is említett „divatok” hajszolása közben) eltompult, vannak jelek, hogy ez a terület sem fog mindvégig magának parázslani, hanem belekapcsolódik e nagy vándor lobogásba. A német nyelvterület kritikusai, akik tán a legtöbbet őriztek meg a goethei éberségből, Kelet-Európa felé fordulnak kíváncsiságukkal, s e terület kiadói néhány év alatt több kelet-európai könyvet adtak ki, mint idáig évtizedeken át. Annak, aki a magyar irodalmat akarja felfedezni, ebben a munkában kell részt vállalnia, de úgy, hogy a különbséget is felismeri, amely ezt az irodalmat a környező népektől elválasztja.

A legszembeeszköbbsel, a másalkatú, finnugor nyelvvel, annak a nehézségeivel már megismerkedett, részben le is győzte őket. Ez a nyelv, mint tudja, másféle származást is takar. Nem véletlen, hogy az Európa-alatti folklór épp itt tört be, Bartók zenéjében, gejzír-szerűen a századforduló Zukunft-Musikjába: a magyarság legjellemzőbb íróiban is Európa-alatti rétegekre emlékszik. Ennél is nagyobb az eltérés sorsunk s a környező népek, szlávok, románok sorsa közt. Herder a nagy német gondolkodó 1790 körül apáink megrökönyödésére ki is mondta ezt a különbséget: a szlávok, bár jórészt elnyomatásban éltek, terjedő, nagy jövőjű néptörzs; a magyarságra viszont, bár akkor még egy Itália méretű országot neveztek el róla, szerinte pusztulás, az ön által megszeretett nyelv elnémulása vár. S ebből igaz annyi, hogy a magyarságot sokkal mélyebb létveszély vette körül, melyet elsősorban írói éreztek s azok is szálltak harcba vele. A magyar irodalomnak azok a sajátosságai, amelyek a környező népektől megkülönböztetik s amelyeket felfedezőjének ismernie kell, ebből az alkati s méginkább sorsbeli másféleségből táplálkoznak.

Civilizációnk s vele Európa sorsa attól függ, hogy a volt gyarmati népeket is magába ölelő új világcivilizációnak tud-e használatos példát adni. Az ipar vívmányai, a nyugati élet külsőségei arra alkalmasak voltak, hogy kelet régi civilizációit megbénítsák; e népek azonban a lelkiüket megtermékenyítő tartalom nélkül csak a visszaütés kíméletlenségében lesznek tanítványai. Nyugaton, mióta a gyarmatosítás a világot egy durva abroncsba fogta, tudósok s művészek százai-ezrei fáradtak, tudatosan vagy öntudatlan, hogy szellemünket az Európa-alatti, Európán kívüli világra kitágítsák: a japán festészettől a teozófiáig, az afrikai folklórtól Gauguin képeiig, az egyiptomi szobrok példájától a New Orleans-i néger népzeneig; hányféle módja e világ befogadásának. Mindezek azonban, ha a figyelmet, fogékonyságot kiterjesztették is, inkább csak az európai civilizáción belül lettek járványokká, s nem kívülről kapcsolókká. A legkomolyabbak azok a kísérletek voltak, amelyek nem egy külső egzotikumot oltottak európaivá,

hanem ahol egy nép a maga - Európa-alatti alkata s európai műveltsége közt - léteért, kibontakozásáért küzdve, igyekezett összhangot teremteni. A klasszikus orosz irodalom így töltötte meg a nyugati regény mintáit euráziai tartalommal, Gandhi a maga iskolázottságát India ősi szellemével. De az orosz irodalom épp a legnagyobbjaiban messianizmusba torkolt, Gandhi nyomát India egy-két évtized alatt felszívja. A feladat azonban itt van és sürgetőbb, mint az ő korukban s minden élő hidat meg kéne becsülnünk, amely az európai hagyomány s az Európán kívüli népek lelke közt létesít összeköttetést. Ha jobban megismeri, azt fogja látni, hogy a magyar irodalom egyike ezeknek a természetes hidaknak. A görög példa sokszor és sokhelyütt vált irányzattá, a magyar irodalomban azonban olyan írókat fog lelteni, akik nem programból, szerelemből, hanem természetük gyónása közben tártak fel egy archaikus magyar görögséget. Az *Ótestamentum*-nak is megvolt a hatása az egész keresztény világra, a mi zsidózóink azonban egy szinttel mélyebben jártak ebben a zsidóságban, s amint tán hihetem, a hinduságban is. Mindez azért, mert létük Európa-alatti fele talált benn utat.

S ugyanakkor, ha századunk írói közt olyanokat keres, akikben az, amit az Európa szó jelent, a legcsábítóbban csillog, a magyar irodalomban néhány meglepő példát fog találni. A magyar író épp a nyomasztó létvesztés miatt orvosa próbált lenni népe sorsának s az orvosságot onnét szűrte, ahol boldogabb népek példája egy életelixír hatását mutatta: az európai civilizáció megfőtt titkából. Ebből a titokból akarta megitatni minél tisztább, töményebb párlatával életretelejezni a magyart. Futó ismertetésekből is láthatja, hogy nálunk a század első felében két irodalmi párt alakult ki, egy nyugatra néző s egy földszülte; urbánusok és népiesek. De ez a két párt - „sznobok és parasztok” - a „kíváncsi szétesése” volt; a legnagyobbaknak (nem úgy, mint Oroszországban) a kettő egy; azokban élt a Nyugat legragyogóbb képe, akik az Európa-alatti talajba a legmélyebbre nyúltak, ami a nemzeti összetételt tekintve természetes is: azok érezték a legjobban az elixír hiányát, akik népük magányából is a legtöbbet hordozták magukban. Mialatt Európa mást sem tett, mint gyökereit vágta, alapelveit vont a kétségbe, részmegújódásaiban is az egészet támadta: ők azt az Európát próbálták a hozzájuk ért, sokszor kétes értékű termékekből kisajtolni, amely a clunyi reform óta annyi peremnépet járt át életkedvvel és erővel. Eközben azonban öntudatlanul is azt a mélységet és magasságot kapcsolták össze, amelyet a civilizáció száz meg száz új népének is össze kell, össze kellene kapcsolnia: a biológikumukban ott őrzött múltat és őseket s az átvett vívmányokon túl a vívmányokat létrehozó ruganyosságot, szellemet.

S itt értünk a magyar irodalomnak egy olyan sajátosságához, amelyet jó ösztöne már észrevett: ennek az irodalomnak a komolyságához. Ön két művet hasonlít össze levelében: egy magyart s egy nyugatit s mint írja; a magyart mélyebb, erősebb, egészen más szellemű, szóval igazibb és erkölcsileg egészségesebb műnek tartja. Én az összehasonlítást a két mű közt nem végeztem el, sőt azt a másikat - (nehogy az összehasonlításokat fűtő indulat bennem is valami hasonlót indukáljon) el sem olvastam soha. De megértem: mire céloz. A nyugati irodalmat századunkban egyre mélyebben járta át az irónia. Az irónia, mint az őszi levél, színpompásabb, jobban kihozza a szellem szívárvány színeit. Az ironikus ember azontúl mindig fölényben van, a saját feje tetejét is láthatja, amit állít, azt vissza is vonja vagy megkérdőjelezi. Az ironikus szellem többé-kevésbé butának tartja, aki komolyan beszél. Nos a magyar nem ironikus irodalom; az irónia idegen s leváló oltás rajta s ez egyik akadálya annak, hogy Nyugat literátorai közt tekintélyre tehessen szert. Ahhoz az európai közszellemnek kellene megváltoznia, annak a veszélytudatnak kéne átjárni a Nyugatot is, amely minket sokszor a szellemünkben levő játékoság ellenére komoly beszédre szoktatott, hogy az innen hallatszó szóban ne provincializmust, tizenkilencedik századot halljanak, de az emberiségre tartozó okulást. Azonban éppen ez, ami elterjedésének az akadálya, hathat frissebb széljárásként egy igazi felfedező tolmácsolásában.

A kelet-európai irodalmak megismerése, ismertetése, nagyon különböző erőfeszítést kíván. Vannak irodalmak, amelyek a Nyugaton folyó játék labdáit ütik vissza, s így könnyen kapnak egy-egy elismerő fejbólintást; mások mintha szándékosan nem vennének tudomást erről a játékról s legjobb munkáikban ez ellen demonstrálnának. Más a propaganda is, amivel kelletik magukat. Van ország, amely mint hallom legnagyobb íróinak a műveit egy nagy külföldi kiadóval lefordíttatta s a kiadvány jó részét megvette s van, amelyik a hozzájuk foghatókat kas alatt tartja, a külföld tájékoztatására szolgáló folyóiratokban elő sem fordul a nevük. Arról, hogy a magyar irodalom megközelítése milyen makacsságot, kitartást kíván, ön is szerzett már tapasztalatot. Az eredmény: nem is tudnak semmi lényegest sem rólunk. Egyike vagyok az utóbbi évek legtöbbet fordított magyar íróinak, legalább huszonöt kiadványban, három-négyszázezer példányban keringenek a könyveim külföldön, az *Iszony*, mely *Una vita conjugale* címen olaszul is olvasható, tizenkét nyelven jelent meg idáig. Az *Iszony* alapján azonban még csak fogalmat se lehet alkotni munkásságomról, s az *Iszony* mélyebb archaikus rétegeibe is csak egy-két német, svájci kritikus világított le. Hát a többi magyar író, a nálam nagyobbak! De éppen mert így van: annál nagyobb lehet a kitartás jutalma. Minél nagyobb tehetség lát hozzá az eltemetett tárnák fejtéséhez, annál többet hozhat fel belőle, s a szerényebbnek is meglesz az érdeme, hogy a nagyobbak figyelmét felhívja.

S van még egy szépsége ennek a vállalkozásnak! A felfedező itt nemcsak felfedez, mentőmunkát is végez. Tegyük fel, hogy ön tíz vagy tizenöt évi munka után olyanféle Magyarországról című könyvvel állna elő, amilyen annak idején Mme Stael *De L'Allemagne*-a volt. Ez a könyv nemcsak a világnak lenne meglepetés, nekünk magyaroknak is. Mert Herder és Lessing népe 1800 táján, amikor a németiséget ismertető könyv megjelent, tudatában volt vívmányainak, tudták, ki Kant, Schiller és Goethe, a művek - ha volt is vita, ellenszenv, homály - éltek és hatottak, sőt épp e művek szeretetében szövődött meg a politikailag széttagolt nép máig is legbiztosabb egysége. A magyarság viszont annak ellenére, hogy több könyvet fogyaszt, mint a németiség Goethe korában, mintha azt is kieresztené tudatából, ami már benne volt. Ha jobban megismeri irodalmunkat, el fog ámulni, hány nagy költőnk, írónk támadt s virágzott az elmúlt félszázadban, de ha azt vizsgálja majd, hány van kritikailag megnyugtató módon feldolgozva, alig egy-kettőt talál; a termelés gazdagsága furcsa ellentétben áll az asszimilálás, a tudatosítás restségével. Ön esetleg arra gondol, hogy ez azoknak a politikai viszonyoknak a következménye, amelyek közt élünk. De téved: legalább félmillió magyar szóródott szét a Nyugaton, nagy részben értelmiségi emberek, volt köztük kitűnő író is, s nemcsak ezt a munkát nem végezték el (mint mondjuk az 1830-as lengyel emigráció), de egyetlen elsőrangú kritikus nem támadt köztük, az órási feladatnak egyetlen fölmérője sem. Mért vagyunk a bőség számbavételében ennyire restek? Ennek a megértése, kibogozása éppúgy a külföldi felfedezőre vár, mint az egész irodalom távlatba állítása.

Én magam beteg, öreg ember vagyok, de amint látja, örömmel segítek önnek, s önön át másoknak is az első lépésekben. Legutóbb, egy külföldi kiadó kérésére más munkáim félretéve egy kis áttekintést írtam irodalmunkról. Ez magyarul tán megjelenhet s akkor Reggio Emiliába is el fogom küldeni. Addig fogadja ajándéku, biztatásul azt a könyvet, amelyet rövid pesti útja alatt a boltokban hiába keresett: nehéz évek bora áll hordóiban.

1965.

.oOo.